

Printer, Publisher Shantanu Shivaji Wavhal
(B.E. Production)

Dehli gate, Satbhai mala,
Near D: Ed. college,
Ahmednagar - 414 001.

Cell : 0 98 22 08 55 06
Ph : 0241 - 2 32 17 24.
email : wavhals@yahoo.com

Edition 2 - Sept. 2013

www.shantanuprakashan.com
http://www.facebook.com/shantanuprakashan
Cell : 98 22 08 55 06

Price : ₹ 160

FREE HOME DELIVERY ... FOR STUDENTS ... ALL OVER INDIA
Contact : 0 98 22 08 55 06 (Shantanu)

C.C.I.M., New Dehli, Revised syllabus 2012

Paper II

90 Marks

- 1) Derivation, history & chronological (kramika vikasa) development of Bhaishiyakalpana, Concept of Aushadha & Bheshaja.
- 2) Fundamental principles of Bhaishiyakalpana.
- 3) Aushada nirmana shala according to directions mentioned in Aushadha evam Prasadhana Adhinyama (Drug & Cosmetic act 1940 & Rules 1945).
- 4) Introduction & general knowledge of useful instruments - Disintegrator, Pulveriser, Micro pulveriser, Ball mill, End Runner, Edge Runner, Sieve-Shaker, Polishing pan, Granulator, Mixer, Grinder, Tablet making machine, Strip packing machine, Pouch packing machine, Pill making machine, Pill cutter.
- 5) Comparative study of "Mana" (measurements) as per Ancient & metric system of measurements. Rules of taking fresh & dry drugs, Grahyatva & Agrayatva of plant material. Collection, storage & preservation methods of different Aushadhi dravyas. Examination methods, Preservation & Saviryata avadhi (potency period) of different Aushadhi kalpanas. Concept of stability & shelf life in contemporary science.
- 6) Aushadha Matra, Anupana & Aushadh sevan kala.
- 7) Kashaya yoni - Pancha vidha kashaya kalpana Swarasa, Kalka, Kwatha, Hima, Phanta. Panch kashaya Yonayah, Churna, Ushnodaka, Tandulodaka, Laksha rasa kalpana, Mantha, Aushadha siddha paniya, Arka, panaka, pramathya, rasakriya, phanita, avaleha , prasha, Ghana, satva, gudapaka, sarkara, ksheerapaka, Syrups. Vatika, gutika, Chandrika, vataka, pinda, modaka, varti, Guggulu kalpana, Method of preparation of Tablets & Capsule. Masi kalpana, lavana kalpa, kshara kalpana & Kshara sutra.

8) Introduction, definition, preparation methods, doses & detailed description of uses & Anupana of following Yogas :

Ardhraka swarasa, Tulasi swarasa, Vasa putapakka swarasa, Nimba kalka, Rasona kalka, Punarnavashthaka kwatha, Rasna sapthaka kwatha, Dhanyaka hima, Sarivadi hima, Panchakola phanta, Mustadi Prannathya, Kharjurai mantha, Shadanga paniya, Ajamoda arka, Yavanyarka, Chinha panaka, Candana panaka, Banapsha sharkara, Nimbu sarkara, Bhaskaralavan churna, Simhanad Guggulu, Yogaraj Guggulu, Lavangadivati, Lasunadi vati, Eladi vati, Sitopaladi Churna, Hingwashthaka Churna, Chitrakadi Gutika, Sanjivani Vati, Triphala Guggulu, Kaishora Guggulu, Chyavanaprashavaleha, Vasavaleha, Vyaghrī-Haritaki avaleha, Manbadra avalehya, Darvi rasakriya, Guduchi Ghana, Kutaja Ghana vati, Haridra khanda, Narikela khandā, Soubhagya shunthi paka, Amruta satva, Ardhraka satva, Phala varti, Chandrodāya vartthi, Arka Lavana, Narkela lavana, Triphala masi, Arjuna ksheerapaka, Rasona ksheerapaka.

9) Sneha kalpana Sneha yoni, Types of sneha, sneha murchana vidhi, sneha paka vidhi, snehapaka prakara & their use. Snehapaka sneha paka vidhi, snehapaka prakara, dose, use of ghrita & taila, kala, sneha siddhi lakshanas, Preparation & uses of Jayadi Ghrita - Bramhighrita - Narayana taila - Panchaguna taila.

10) Sandhana Kalpana & its types Madya, Sukta - Asava - Arishta - Varuni - Sura (Prasanna - Kadambari - Medaka - Jagala - Bukkasa) Maireya — Surasava - Shukta - Kanjika, Tushodaka, Shidhu - Souvira kalpana their methods of preparation, properties, doses, uses & mode of administration, Siddha Sandhana Lakshana. Preparation, doses & mode of administration of Arjunarishta - Ashokarishta - Takrarishta - Dashamularishta, Draksharishta - Kutajarishta Arvindasava - Kumaryasava - Chandanasava.

11) Pathya Kalpana Concept of Pathya Apathya. Manda, Peya, Vilepi, Yavagu, Anna, Bhakta, Odan, Yush, Kulattha Yusha, Krishara, Mansa rasa, Vesavar, Khad Yusha Kamblika, Raga, Shadav, Dadhi & Takra Varga - Takra. Pinda, Navar, Mathita, Chhachhika.

12) Babhy kalpana (Formulations used for External Applications)

Lepa Types of Lepas, its methods of preparation & mode of application. Udvartan & Avachuman

Method of preparation of Sikttha Taila, Malahara - sarjaras Malahar, Gandhak Malahar, Upanaha, Atasi upanah, Shatahdouta & Sahastradhouta Ghrita.

13) Netrakalpa (Ophthalmic preparations) - Seka, Drava, Arjana - Pindi, Ashchyoutana - Vidalaka - Tarpana - Putapakka etc.

14) Nasya kalpana - Classification of Nasya, Method of preparation, properties & therapeutic uses of Navana, Avapidana, Dhmapana, Dhuma & Pratimarsha nasya.

15) Mukha kalpana - Method of preparation, properties & therapeutic uses of Gandoosha - Kavala - Manjana (tooth powder), Pratisaran, Tooth paste.

16) Dhumapana kalpana - Classification, Method of preparation, properties & therapeutic uses of Dhumapana. Dhoopan - Vrīna, Yoni, Arsha & Karṇa dhoopan.

17) Vasti kalpana - Classification, Method of preparation of vasti yantra & vasti drāvaya. Types of Vasti. Therapeutic properties & uses of Vasti kalpana.

18) Brief introduction of ointments, creams, gels, lotions, shampoos, soaps, liniments.

19) Brief knowledge of Standardization of Ayurvedic formulations.

20) Brief introduction of Drugs & Cosmetic Act, 1940 & rules, 1945

अनुक्रमणिका

विभाग १

विषय प्रवेश	१ - ३	
१	भेषज्य कल्पना उत्पत्ती - इतिहास	
	भेषज्य कल्पना उत्पत्ती	४ भेषज कल्पना इतिहास
	भेषज्यकल्पनेचा क्रमिक विकास	१४ औषधभेषज् अन्तर
२	भेषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत	१७ - २८
३	मान	२९ - ३८
	शुष्क व आर्द्र (शुष्काद्री) द्रव्यासंबंधीचे ग्राहण नियम	३८
४	वर्गीकृत भेषज परिभाषा	३९ - ६२
५	पंचविध कषाय कल्पना	६३ - १४२
	स्वरस (Juice) (६५), कल्क (Paste) (६९), काथ (Decoction) (७२), फाण्ट (Infusion) (८०), हिम (Cold Infusion) (८३), षडंगपानीय (८५), उदक - उष्णोदक, मधु उदक (८६), गुडोदक (८७), तण्डुलोदक (८८), लाक्षारस (८८), मांसरस (८९), मंथ (९१), औषधसिद्ध पानीय (९४), औषधी युष (९५), अर्क (Aqua) (९६), पानक (९९), प्रमथ्या (१००), रसक्रिया (१०२), फाणित (१०४), अवलेह (१०४), घनसत्व (सत्वसार) (११२), गुडपाक (११४), चूर्ण (११६), वटीका (१२१), गुटीका (१२२), वर्ति कल्पना (१२२), गुग्गुळकल्प (१२६), लवणकल्प (१३०), मधीकल्प (१३२), अयस्कृति कल्पना (१३४), पुटपाक (१३५), क्षीरपाक (१३७), क्षार (क्षार मिमांसा) (१४१).	

विभाग २

स्नेहपाक कल्पना

१४३ - १५६

ब्राह्मी घृत (१५२), जाल्यादि घृत (१५२), नारायण तैल (१५३), पंचगुण तैल (१५५).

७ संधानकल्पना (Fermentative Preparations)

१५७ - १८०

आयुर्व-आरिष्ट (१६०), सिधु (१६३), वारुणी (१६३), सुरा, प्रसन्ना, कादम्बरी, जगल, मेदक, वकूस/सुराबिज/किण्वक (१६४), मद्य (१६५), सुरासव / मैरेयक (१६५), आम्लजनक सन्धान (१६६), अरनाल/कांजी (१६६), सूक्त (१६७), चुक्र (१६७), इक्षूसूक्त / द्राक्षासूक्त (१६७), तुषाम्बु (१६७), सौवीर (१६८), संडाकी (१६८), धान्याम्ल (१६८), द्राक्षारिष्ट (द्राक्षासव) (१६८), दशमुलारिष्ट (१७०), अशोकारिष्ट (१७३), अर्जुनारिष्ट (१७४), कुमार्यासव (१७५), चंदनासव (१७७), अरविन्दसव (१७९), तक्रारिष्टम् (१८०).

८ पथ्यकल्पना

१८१ - १९०

मण्ड, पेया, यवागु, विलेपी (१८१), यूष (१८४), कृशरा (१८४), अन्नकल्पना (भात) (१८५), भक्तकल्पना (१८६), रस (मांसरस) (१८६), खड (१८६), काम्बलीक (१८७), षाडव (१८७), वाट्यमण्ड (१८८), सिक्थ (१८८), वेसवार (१८८), दधिवर्ग (१८९), मथित (१८९), उदश्वित (१९०), कट्वर (१९०).

९ लेप, उपनाह, मलहर

१९१ - १९७

लेप (१९१), उपनाह कल्पना (१९४), शतघृतघृत (१९४), सिक्थतैल कल्पना (१९५).

विभागा ३

90	नेत्र, मुख, नासा कल्प नेत्रकल्प (१९८), द्राव (सेक) (१९८), आश्चोतन (१९९), पिण्डी (२००), बिडालक (२००), पुटपाक (२०१), तर्पण (२०१), अंजन (२०२), मुखकल्प (२०३), कवलग्रह (Gargles) (२०३), गंडुष - असंचारी गंडुष (२०४), प्रतिसारण (मञ्जन) (२०५), नासाकल्प (२०७), धूम्रपान (२१०).	१९८ - २११
99	बस्तिकल्पना 15 marks	२१२ - २२४
92	विशेष औषधी निर्माण व्यवनप्राशावलेह (२२५), व्याघ्रीहरितकी (२२७), वासावलेह (२२८), सितोपलादी चूर्ण (२२९), तालीसादी चूर्ण (२२९), ह्रिवाहक चूर्ण (२३०), लवणभास्कर चूर्ण (२३१), सजीवनीवटी (२३२), एलादिवटी (२३३), लवणादिवटी (२३३), शंखवटी (२३४), रसोनवटी (२३५), चित्रकादीवटी (२३५), चंद्रप्रभावटी (२३६), आरोग्यवर्धनिवटी (२३८), कैशोर गुण्ड (२३९), सिहनाद गुण्ड (२४०), योगराज गुण्ड (२४१), मत्स्यजयस (२४३), आनंदशैकरस (२४४), त्रिभुवनकीर्तारस (२४४), हिण्डुलेश्वरस (२४५), वसंतमालतीरस (२४५), वसंतकुसुमाकरस (२४६), हृदयार्णवरस (२४७), श्वासकुठाररस (२४८), राजमृगांकरस (२४८), हेमगर्भपोहली रस (२४९), विषमज्वरान्तक लोह (२५०), सर्वज्वरहरलोह (२५१), सुतशंखुररस (२५२), वातकुलान्तकरस (२५३), बृहत्वातार्चितामणी रस (२५३), जलोदरारिरस (२५४), ईच्छाभेदी रस (२५५), रामबाणरस (२५५), पुनर्नवामंडूर (२५६), सप्तमृत लौहनावयस लौह (२५७), कुमारकल्याणरस (२५९), गर्भपालरस (२५९), प्रतापलंकेश्वररस (२६०), कस्तुरीशैकरस (२६१), लक्ष्मीविलास रस (२६२), कर्पूररस (२६३), चन्द्रामृतरस (२६४), प्रबालपञ्चामृत रस (२६४), योगेन्द्ररस (२६६), रसकर्पूर (२६७), चन्दनादिलोहम् (२६८), Cream (२७०), Gel (२७१), Lotion (२७२), Shampoo (२७३), Soap (२७४), Liniment (२७६), Standardization (२७७).	२२५ - २८०
93	Drug Act	२८१ - २९६

विषय प्रवेश

प्रथमो मूलिकासु, रसवैद्यसु द्वितीयः ।

तृतीयो योगचिकित्सिकाः, चतुर्थो शस्त्रदाहाध्यायः ॥ इति मे मता ॥

सध्या २१ वे शतक सुरु असून त्याचे वैशिष्ट्य असे सांगता येईल की गेल्या २-३ शतकात जेवढे बदल विविध शाखांमध्ये झाले नाहीत तेवढे बदल २० व्या शतकाच्या शेवटची १०-१५ वर्षे वा आता २१ व्या शतकातील ५ वर्षे संपत असताना झपाट्याने झालेले आढळतात. आधुनिक विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे जग रोज लहान होत आहे. विविध देश, त्यातील विविध शाखे, संगीत, कला, विज्ञान इ. चा झपाट्याने विकास होत आहे. जगात सगळीकडे व सर्व समुहात उपयुक्त असलेले, अनिवार्य असलेले व मानव कल्याण हेच ध्येय असलेले औषधी निर्माण किंवा वैषम्यकल्पना हे शास्त्र होय. त्यामुळे उपचार पद्धती, त्याकरीता लागणारी औषधे, त्याकरीता वापरण्यात येणारे तंत्रज्ञान याचे झपाट्याने जगत्किकरण होत आहे. विज्ञानाच्या कसोटीवर खरे उतरणारे व मानवाला अत्यंत कमी अहितकारक असलेले औषधी टिकून राहतात व हानीकारक परिणाम झालेले कालबाह्य होतात. चिकित्साशास्त्रात, औषधी निर्माणशास्त्रात या प्रकारची प्रक्रिया सतत होत असते. पण गेल्या २०-२५ वर्षात नवीन औषधी निर्मिती होणे, त्याची उपयोगिता/अनुपयोगिता सिद्ध होणे, टिकून राहणे, नवीन molecule चा शोध लागणे, जुना झालेला molecule मागे पडणे या प्रक्रियेचा वेग झपाट्याने वाढला असून व्यापारीकरणाने नवीन नवीन करारांमुळे या सर्व बाबींचे जागतिकीकरण झालेले आहे. त्यामुळे आज अभ्यासक्रमाद्वारे जे ज्ञान विद्यार्थ्यांना दिले जाते त्याचा दर्जा व उपयोगिता बाहेरच्या बाजारातील औषधी ज्ञान, औषधी निर्मिती प्रक्रिया व उपलब्ध औषधे, त्याकरिता वापरण्यात येणारे तंत्रज्ञान हे २५-३० वर्षे मागे आहे असे लेखकाचे मत आहे. दुसऱ्या भाषेत असे म्हणता येईल की क्लासरूम व मार्केट यात तंत्रज्ञान निर्मिती प्रक्रिया व उपयोगिता यात भारताचा विचार केला असता आजचा औषधी निर्माणचा अभ्यासक्रम २५-३० वर्षे मागे आहे. त्याची विविध कारणे असून वेगवेगळ्या पातळीवर त्याचा नव्याने फेरविचार करून पाठपुरावा करावा लागेल व काळासोबत राहण्याकरिता जगाला समजेल (जागतिक भाषा व विज्ञानाच्या प्रक्रिया, परीक्षा) अशा भाषेत व पद्धतीने आयुर्वेदाला आपला विकास करून बदल घडवावे लागतील. असे झाले तर आयुर्वेद व औषधी निर्माण शास्त्र भारतातीलच जनतेलाच नाही तर जागतिक जनसमुहाला आरोग्य प्रदान करण्याचे कार्य यशस्वीपणे करू शकेल.

आरोग्य प्रदान करण्याच्या प्रक्रियेत चिकित्सा शास्त्राला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. चिकित्सा शास्त्रात आधुनिक विज्ञानाच्या भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, अणुविज्ञान, जंतुशास्त्र इ. शास्त्रांच्या जागतिक विकासांमुळे व जागतिकीकरणामुळे झपाट्याने बदल होत आहेत. विविध शास्त्रांचा अभ्यास केला असता व्याधी निदान शास्त्रात खूप प्रगती झालेली आहे. पण व्याधी निदानानंतर किंवा चिकित्साशास्त्र व त्याकरिता वापरण्यात येणारे औषधी, उपलब्ध असलेली साधने, रोग्यांचा जीवनस्तर, त्यांचा उत्पन्नगट, उपलब्ध तंत्रज्ञान यांचा विचार केला असता भारतासारख्या बहुतांश मध्यम व कनिष्ठ मध्यम वर्गाचे जीवनमान, विकसनशील देशासमोर प्रश्नचिन्ह उभे राहते. या व्यतिरिक्त भारतीय समाजातील आरोग्य सेवेतील मोठी अडचण खऱ्या लोकांशिक्षणाचा अभाव, विविध धार्मिक संस्कारांचे अवडंबर, प्रादेशिक विविधता, दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव, एकंदरच आरोग्यसेवेबद्दल देवावर, देवावर भार टाकून मोकळे होण्याची भारतीयानी मानसिकता यांचा प्रमुख अडसर जाणवतो.

उत्तमो रसवैद्यस्तु मध्यमो मुलिकादिभिः ।

अधमः शस्त्रदाहाभ्याम् चिकित्सा त्रिविधामताः ।

चरक

२० व्या शतकापर्यंत आयुर्वेदीय चिकित्सा सूत्राचा उत्कृष्टतेचा क्रम वरील श्लोकाप्रमाणे होता. म्हणजेच,

- १) पारदादी रस औषधीपासून निर्माण होणारे कुपीपक रसायन वापरणारे वैद्य श्रेष्ठ समजले जात होते.
- २) जे वैद्य वनस्पती, औषधी व त्याद्वारा निर्मित विविध कल्प यांच्या चिकित्सेला आणि त्या चिकित्सकाला मध्यम असे समजण्यात यायचे.
- ३) शस्त्रकर्म (शल्यचिकित्सा), दाहचिकित्सा (अग्निर्कर्म - Cautery) या चिकित्सेला अधम म्हणजे कनिष्ठ किंबहुना असंस्कृत व त्यावेळच्या समाजाच्या मानदंडाप्रमाणे राक्षसी प्रवृत्तीचे निदर्शक म्हणून हीन असे समजले जात होते.

पण आज विविध उपलब्ध बाबींचा साकल्याने विचार केला असता व उपलब्ध साधनांचा विचार करून औषधोपचार केल्यास वनस्पतीपासून निर्मित औषधोपचार श्रेष्ठ ठरतात. म्हणूनच आज प्रथमो मुलिकास्तु असे चित्र विज्ञान, वैज्ञानिकता व व्यवहारातसुद्धा पहावयास मिळते. या औषधीने उपशय न झाल्यास रूग्ण रसौषधीचा उपयोग करतात. **रसवैद्यस्तु द्वितीयः ।**

भारतीय समाजात असलेल्या व काळाच्या पडद्यामुळे झाकलेल्या अशा योग चिकित्सेला पुन्हा झळाळी व तेज प्राप्त झालेले आहे. टी.व्ही. सारखी साधने, आरोग्याबद्दलची जागृती, भारतीय समाजाची मानसिक जडण घडण, प्रत्यक्ष औषधी द्रव्ये किंवा साधने यांचा कुठलाही खर्च नसणे यामुळे तृतीयो योगचिकित्सका

योगचिकित्सेकडे लोक मोठ्या प्रमाणात वळत आहेत व योग चिकित्सेला विविध भैषज्यकल्पनेची जोड देण्यात येत आहे व शेवटी **चतुर्थो शस्त्रदाहाभ्याम्**

प्रथम वनस्पतीज औषधी चिकित्सा, त्यानंतर रसचिकित्सा, त्यानंतर उपशय न झाल्यास योग चिकित्सेचा अवलंब केल्यानंतरही व्याधी शेष राहिल्यास व शल्यकर्म, दाहकर्माची आवश्यकता असल्यास शेवटी रूग्ण शस्त्रदाह चिकित्सेचा अवलंब करतात.

वनस्पतीपासून निर्मित औषधोपचाराला आजही क्रमांक १ ची पसंती भारतीय समुदायामध्ये आढळते. भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार सजीवाला (मनुष्याला) सजीव पध्यापासून निर्मित औषधीद्रव्यांचा चांगला लाभ होतो. वनस्पती या निसर्गाने (देवान, मानवाच्या कल्याणाकरिता निर्माण केल्या. वनस्पती औषधी द्रव्यांचे शरीरात पचन, शोषण, शरीरात धारण करणे, योग्य प्रकारे शरीरात कार्य होऊन व्याधी हरणाचे कार्य सुकार होत.

आयुर्वेदाव्यतिरिक्त जागतिक पातळीवर Allopathy, Homeopathy इ. चा वापर मोठ्या प्रमाणावर होतो. या चिकित्सेकरिता वापरण्यात येणाऱ्या औषधींचे विविध स्रोत पाहिले असता बरीभशी औषधी वनस्पतीजन्य आहे. त्याला रसायनशास्त्र व भौतिकशास्त्र इ. शास्त्रांची जोड देऊन नंतर ते molecule कारखान्यात तयार करून वापरल्याचे आढळते.

औषधीनिर्माण, भैषज्यकल्पनेचा विचार व्याधीनिदानानंतर जेव्हा चिकित्सा सुरु होते तेव्हा करावा लागतो. त्याकरिता औषधीचे विविध पर्याय, उपलब्ध साधने, व्याधीची अवस्था इ. चा साकल्याने विचार करून भैषज्याद्वारा आरोग्यसाधना केली जाते. म्हणून भैषज्यकल्पनेला चिकित्सा शास्त्रात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. किंबहुना चिकित्सेचा मूळ आधारच भैषज्य किंवा औषध आहे असे म्हणता येईल.

=====

१. भेषज्य कल्पना उत्पत्ती - इतिहास

भेषज्य कल्पना उत्पत्ती

भेषज किंवा औषध हा विषय व्याधि इतकाच जुना किंवा एकाच काळाचा म्हटले तर वागणे होणार नाही. मानव संस्कृतीचा विचार केला असता मानवाच्या अस्तित्वापासूनच व्याधिचा उद्भव झाला. जसे नैसर्गिक व्याधि निर्मिती मानवाच्या जन्मापासून सुरु होते. (याच काळात नैसर्गिक व्याधिने सुरुवात होते.) मातेचे पोट दुखणे, गर्भाचे बाहेर पडणे, नाळ बाहेर पडणे, पोटादुखीने रक्तखाव, प्रसुतीमुळे गर्भाशय अपत्य पथ या स्थानी ब्रण, इजा होणे, दौर्बल्य, रक्त अल्पता, वंतीर्भव, वंत पडणे, वंतशूल, रक्तखाव, जरा, मृत्यु ही सर्व नैसर्गिक व्याधिची नावे आहेत.

या व्याधी मानवाच्या अस्तित्वापासून किंवा त्यापूर्वी पासून आहेत व या व्याधिवर मात करण्याकरिता मनुष्य प्राण्याला सुचलेले उपाय त्याने करून पाहिले. त्या उपायांनी उपशय मिळाला तर त्याचा अंगीकार व नंतर परत उपयोग मग गुणनिष्ठिती व शेवटी औषध म्हणून मान्यता अशाप्रकारे भेषज कल्पना ही व्याधि इतकीच जुनी व महत्त्वपूर्ण आहे.

प्राचीन साहित्य

१) अथर्ववेद	२) ऋग्वेद
३) चरक	४) सुश्रुत
५) वाग्भट, अष्टांग हृदय	६) शारंगधर संहिता
७) योगरत्नाकर	८) भेषज्य रत्नावली
९) काश्यप संहिता	१०) भेड संहिता

त्याख्या

भेष रोग भय जयती इति भेषजम् ।

रोगाचे भय औषधाने दूर होते, नाहीसे होते, म्हणून भेषज म्हणजेच औषध

भेषज पर्याय - ९

१	धिकिकसित	रोग दूर करणारे.
२	व्याधिहर	व्याधि नाहीसा करणारे
३	पथ्य	शरीराला हितकर, योग्य

४	साधन	औषधी द्वारा वैद्य आरोग्य साधना करतो म्हणून साधन. (व्याधी दूर करण्याचे साधन)
५	प्रायश्चित	पाप, अशुभ, अहितकर यांचा नाश करतो व आरोग्य लाभ प्राप्त करून देते म्हणून प्रायश्चित.
६	प्रश्मन	वृद्ध दोषांचे शमन करून स्वास्थ्य लाभ करून देते म्हणून प्रश्मन.
७	प्रकृतीस्थापन	विषम दोष, धातु, मल, यांच्या क्रिया स्वाभाविक किंवा प्रकृत करत म्हणून प्रकृती स्थापन.
८	औषध	औषधि द्रव्य व्याधित हितकर ठरते म्हणून औषध.
९	हित	जीव धारण केलेल्या किंवा सजीवाला जी क्रिया लाभकारी ती हित किंवा हितकर म्हणजेच भेषज.

औषधी कल्पना क्षेत्र

कल्पेच गृह्यते द्रव्यं, संग्रहं च परीक्षणाम् ।

द्रव्याणां श्रेणि विज्ञानं संस्कार विधयश्च याः ॥

परिभाषा च मात्रा च परिक्षणं क्रमाश्च याः ।

तत्र तत्र प्रयुक्तानां मानदण्डं परीक्षणम् ॥

प्रयोग विधयश्चापि - फलाफलं निरूपणम् ।

प्राणिषु स्वाप्य निर्देशं मानवं मानवं प्रति ॥

प्रकृतिकरण - राशीनां क्रमादि परिभाषितम् ।

सर्वेषां कल्पनं चात्र कल्पविज्ञानं संग्रहं ॥

विश्व

भेषज कल्पनेमध्ये औषधी संग्रह, संरक्षण, श्रेणी विभाजन, पुनः द्रव्य एकत्रीकरण, संयोगाने कल्पनेतील संस्कार, मात्रा, परिणाम, मानदण्ड, प्रयोगविधी, प्राणी व मानवावर होणारे परिणाम, औषधाचे प्रत्येक प्रकृतीवर, देश, काल, बल यांचे विवरण, द्रव्यांची मात्रा, विधी व त्याचे परिणाम, त्याचे विवरण. थोडक्यात औषध निर्माण क्षेत्र विशाल आहे व जगाच्या सर्व भागात उपयुक्त आहे.

औषध - औषध म्हणजे असे द्रव्य, ज्याच्या वापरामुळे व्याधिचे निदान, व्याधिचे

प्रतिबंध (Prevention), व्याधिचा उपशय, व्याधिचा नाश, व्याधिचा पुनरुद्भव टाळणे हे माणसात व प्राण्यात घडवून आणते.

Definition of Drug

The word 'drug' is derived from french word **drouge**, a dry herb. **WHO** - A drug is any substance or product that is used or intended to be used to modify or explore physiological systems or pathological states for the benefit of the recipient.

भेषज कल्पना

- 1) **Pharmacognosy** - Science of identification of drug
- 2) **Pharmacology** - Detail study of drug particularly their action on living animals, organs, tissue
- 3) **Pharmacy** - which science of identification; selection; preservation; standardization; compounding & dispensing of medicinal substance.
- 4) **Pharmacodynamics** - Which is the study of absorption, distribution, metabolism, & excretion of drug & their relationship to pharmacological response.

Materia Medica

Materia Medica is the older term for a branch of pharmacology concerned with sources, description & preparation of drugs.

Resources of drug

- 1) Plants
- 2) Animal
- 3) Mineral
- 4) Synthetics (कारखान्यात तयार होणारी केमिकल द्रव्य, अँस्पीरीन इ.)
- 5) Microorganism - Bacteria & fungi (Antibiotics/Probiotics)
- 6) Genetic Engineering (DNA recombination technology)
- 7) Vaccine
- 8) Marine

Plant Product

- 1) Alkolooids
- 2) Glycosides
- 3) Resins

4) Oleoresins 5) Gums 6) Tannins

7) Oil - Fixed & volatile, mineral

8) Antibacterial substance 9) Miscellaneous

कल्प - एकरी वनस्पती औषधीचे विविध मिश्रण / प्रक्रिया करून जे द्रव्य तयार होते त्यास कल्प असे म्हणतात.

१) कल्प: विधि विधाने संस्कारे ।

२) क्रमं कल्प प्रयोगाणां कल्प तत्र प्रचक्षते ।

अमरकोष म्हणजेच कल्पाचा अर्थ विधी, विधान, संस्कार, प्रयोगविधी असा होय.

कल्पनाचा अर्थ योजना, कृति, संस्कारीत भेषज म्हणजे औषधांचा विविध प्रकारे उपयोग.

कल्पामध्ये संयोग, विघटन, काळ, संस्कार, युक्ती इ. द्वारा संस्कारीत औषधाची मात्रा कमी करून व त्यांची गुणवृद्धी करून उपयोगिता, शिग्रगामित्व वाढविणे.

भेषज कल्पना इतिहास

भेषजकल्पना या शास्त्राचा इतिहास निश्चित सांगणे कठीण आहे. मानवाच्या उत्पत्ती विकास प्रक्रियेचा विचार केला असता मानव जेव्हा प्राकृत अवस्थेत जगत होता, वृद्धीन अवस्था किंवा निसर्गविस्थेत जगत होता, जेव्हा त्याला आहार, भाषा याचे सुद्धा ज्ञान नव्हते. त्यापूर्वी कदाचित भेषज्यकल्पनेची उत्पत्ती झाली असावी. कारण मानवाची उत्पत्तीच दुःखातून / पीडेतून झाली आहे. मानवाच्या उत्पत्तीपूर्वी मातेला होणाऱ्या प्रसुती वेदना, कटिशूल, उदरशूल प्रसुतीच्या वेळी होणाऱ्या विविध अपघातजन्य व्याधी उदा. योनिमुखाला व्रण निर्माण होणे, रक्तस्राव, प्रसुतीपूर्वी होणारा रक्तस्राव, जन्मानंतर उदरक्षुधा किंवा भूक लागणे, दात येणे, दंतोद्भ्रामुळे निर्माण होणारी व्याधि दंतशूल इत्यादि नैसर्गिक व्याधिसुद्धा माणसाला, सजीवाला ग्रस्त करतात. व्याधी दूर होण्यासाठी प्रयत्न करणे नैसर्गिक आहे. त्याकरिता औषधीचे, भाषेचे ज्ञान असणे आवश्यक नाही. सर्वसामान्य बुद्धी, उपजत असलेले ज्ञान उपचार करतांना आपण व्यवहारात पाहतो. उदा. एखाद्या चतुष्पाद प्राण्याची प्रसुती होत असतांना इतर प्राणी तडफडत असतात. दुसरे उदा. कुत्र्याला उदरशूल झाला असता तो गवत खातो व ते वमनाद्वारे बाहेर काढतो. या दोन्ही उदाहणांवरून स्पष्ट होते की व्याधिग्रस्त किंवा संकटग्रस्त प्राणी पीडा दूर करण्याकरिता प्रयत्न करणे हे उपजत ज्ञान आहे. त्याला भाषेच्या व शास्त्राच्या ज्ञानाची आवश्यकता नाही. हे

१. शैषज्य कल्पना उत्पत्ती - इतिहास

करण्याकारिता विविध द्रव्यांचा किंवा औषधांचा उपयोग केला जातो व विविध उपाय केले जातात. शैषज्यकल्पनेच्या बाबतीत असे म्हणता येईल की वैद्यांच्या निर्मितीपूर्वी शैषज्यकल्पनेची उत्पत्ती झाली असावी कारण नैसर्गिक क्षुधा क्षमण्याकारिता झाडांची पाने, कंद, फळे, प्राण्यांचे मांस, वाळलेले धान्य इत्यादि मानव सेवन करत असे. सेवन करण्याची नैसर्गिक प्रक्रिया त्या पदार्थांचे ग्रहण करून मुखामध्ये टाकून चर्वाण करून नंतर गिळून घेणे ही प्रक्रिया आहे. उदा. उदरभरणाकारिता, क्षुधा शांतीकारिता मनुष्य हीच क्रिया दिवसभर करीत असतो पण हे दाताद्वारे करणे शक्य झाले नाही तर चावण्याची प्रक्रिया दाताद्वारे न करता २ दगडांच्या सहाय्याने करून ग्रहण केले असता चर्वाणाची प्रक्रिया शरीरबाहेर घडून आल्यामुळे आहार्याची क्रिया करता आली असावी. म्हणूनच चूर्ण कल्पना किंवा कल्ककल्पना प्रथम निर्माण झाली असावी. जेव्हा २ दगडांचा वापर एकमेकांवर आदळणे याकारिता केला तेव्हा घर्षणाने अग्नि निर्माण झाला असावा. अग्नि निर्माण झाल्यानंतर अग्निद्वारे पदार्थांचे पाचन ही क्रिया सुलभ झाली व अग्निमुळे मानवाच्या जीवनात उत्क्रांती घडून आली. अग्निचे कार्य क्रांतीकारी आहे. मानवाच्या बहुआयामी विकासात अग्निचे कार्य अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. आजही जीवनाचा कोणताही आयाम प्रत्येक अंग अग्निपासून दूर नाही. अग्निमुळे वैविध्य निर्माण झालेले आहे.

त्यामुळे शैषज्य कल्पनेच्या विविध कल्पना तैल, घृत आदि कल्पना निर्माण झाल्या असाव्यात. आता तर हा विकास मोठ्या प्रमाणात झाला असून वनस्पती औषधीपासून औषधी कार्यकारीतत्त्व वेगळे करून त्या तत्त्वांचा उपयोग औषधात करण्यात येत आहे. तरीपण शैषज्यकल्पनेचा इतिहास वेगळा नोंदलेला नसल्यामुळे कल्पनेनेच काळाच्या मागे जाऊन तकाने विचार करावा लागतो.

शैषज्यकल्पनेची उत्पत्ती, इतिहास व क्रमिक विकास समजण्याकारिता व सुलभतेच्या दृष्टीने खालील काळात विभाजीत करणे योग्य होईल.

शैदिक काळ

मानव संस्कृतीची सुरुवात भारतात वैदिक काळापासून झाली असे समजण्यात येते. व वेद हे प्रथम लिखित वाङ्मय उपलब्ध आहेत.

वैदिक काळ शैषज्य कल्पनेची प्रथम पायरी आहे. औषधे तथा आहारद्रव्यांचा विविध वेदांमध्ये मोठ्या प्रमाणात उल्लेख आढळतो.

वेदांमध्ये औषधांची उत्पत्ती देवतांमुळे झाली असे मानले जाते. ७०० औषधांचा उल्लेख वेदांमध्ये मिळतो. ऋग्वेदात औषधी वनस्पतींचा उल्लेख आढळतो. पिंपळी,

१. शैषज्य कल्पना उत्पत्ती - इतिहास

अपमार्ग या औषधींचे विस्ताराने वर्णन ऋग्वेदात मिळते. इतके निश्चित आहे की वैदिक काळी औषधे मिश्र करून त्याचा उपयोग फारसा आढळत नाही तर एक एक औषधाचा प्रयोग आढळतो.

याचवेळी माणसाला चिकित्सा ज्ञान प्राप्त झाले असावे. चिकित्सकालाच भिषक नामकरणाने ओळखले जात होते.

अथर्ववेदात त्वचेला विषयुक्त व विवर्णयुक्त दोष घालविण्याकारिता वर्ण्यऔषधींचा उपयोग केलेला आढळतो.

शैदिक काळ - वैद

ऋग्वेद - ज्ञानप्राप्ती

यजुर्वेद - कर्मयोग, उत्तमकर्म

सामवेद - उत्तमपुरुष उपासना

अथर्ववेद - आरोग्यप्राप्ती/बलप्राप्ती

वैदिक काळात शैषज्य कल्पनेची प्रथम पायरी घातली गेली व औषधी व आहार द्रव्यांचा प्रभूत मात्रेत उल्लेख मिळतो. जवळ जवळ ७०० औषधी व आहार द्रव्यांचा उल्लेख वेदांमध्ये मिळतो.

अथर्ववेदात औषधांचे ४ विभाग सांगितलेले आहेत.

१) अथर्वनी २) अंगिरसी ३) दैवी ४) मनुष्यजा.

चिकित्सेच्या दृष्टीने वेदांमध्ये अथर्ववेद सर्वात महत्त्वपूर्ण आहे. म्हणूनच अथर्ववेदाला शैषज्यवेद किंवा भिषक्वेद असेही म्हणतात.

अथर्ववेदांमध्ये - आपमार्ग, अर्क, अश्वत्थ, खदिर, तिल, अर्जुन, यव, पलाश, पिंपळी, पृश्निपर्णी, बिल्व, औदुंबर, इक्षु, लाक्षा, सहदेवी, सोम, गुण्डुळ

ऋग्वेदांमध्ये - करज्ज, किंशुक (पलाश), खदिर, दुर्वा, पिंपळ, कमळ, आवळा, गहू, मसूर इ.

यजुर्वेदांमध्ये - गहू, मसूर, बोर, मुत्र, माष, तिल, प्रियंगु, यव.

वरील विवेचनावरून आपल्या लक्षात येईल की शैषज्यकल्पनेची उत्पत्ती ही इतिहासकाळापूर्वी झालेली असून वैदिक काळापासून त्याचा उल्लेख व साहित्य उपलब्ध आहे. वैदिक वाङ्मयात अनेकविध औषधांचे वर्णन समाविष्ट आहे. विश्वामध्ये प्रथम ऋग्वेदाचा भिषक् म्हणजे वैद्य व शैषज्य म्हणजे औषधी. दोघांचे वर्णन स्पष्टपणे वर्णिले आहे. यावरून आपणारा निश्चित असे अनुमान लावता येईल की ऋग्वेदकाळी समाजात चिकित्सकाचा सन्माननीय वर्ण प्रतीष्टीत झाला होता व त्याद्वारे आपली

आरोग्यसाधनेची सेवा समाजाला औषधांद्वारे देत होता. वैदिक वाडमयाचा अधिक अभ्यास केला असता यापेक्षा जास्त उल्लेख आढळत नाही. वैद्य औषधाचा उपयोग व्याधीग्रस्तांमध्ये, रोग्यांमध्ये कशाप्रकारे करीत होता? औषधांच्या कोणकोणत्या कल्पना त्यावेळी प्रचलीत होत्या व औषधी निर्माणाच्या शास्त्रीय तथा पारंपारिक कल्पना कोणत्या होत्या? यावरून आपल्याला तकानिच असे म्हणावे लागेल की वेद वाडमय प्रामुख्याने चिकित्सा ग्रंथ नसल्यामुळे त्यांचे सलग चिकित्सेच्या विविध अंगाचा विस्तार यात आढळत नाही तर अत्यंत अल्प व सूत्र रुपाने इथे तिथे काही कल्पनांचा उल्लेख मिळतो. उदा. अथर्ववेदात अंजनाचा उल्लेख आहे पण अंजन कसे निर्माण करावे याबद्दल विस्तृत मार्गदर्शन नाही.

वैदिक वाडमयात गर्भाधान प्रकरण, पुंसवन, वाजीकरण, रसायन इत्यादि प्रकरणांचा उल्लेख त्या काळात भैषज्यकल्पनेची उपस्थिती दर्शविते. दुधापासून दही निर्मिती, यवादी धान्यापासून खाद्य कल्पना, तिल इ. पासून तैल कल्पना, वेदांमध्ये सुरा, मद्य इ. शब्दांचा उपयोग पदोपदी झाला आहे पण संधानप्रक्रियेचे विवरण मिळत नाही.

उपनिषद काळ

या अंतर्गत आपणास १) उपनिषद २) स्मृती ३) महाभारत ४) रामायण ५) कौटील्य अर्थशास्त्र ६) पाणिनीय व्याकरण ७) चरक ८) सुश्रुत ९) वाग्भट इ. संहिता वर्णनाचा आढावा घ्यायचा आहे.

बृहदारण्यकोपनिषद् ६/४/१८ यामध्ये पुत्र इच्छुकांना बैल, सांड इ. पशुंच्या मांसात शिजविलेले तांदूळ (भात) व घृत याचा उपयोग सांगितलेला आहे.

याच उपनिषदात अध्याय ६ मध्ये घृत संस्कार व मंथकल्पना सांगितलेली आहे.

मनुस्मृतीमध्ये विविध मांस शिजवून भोजन तयार करण्याचा उल्लेख आढळतो. महाभारतामध्ये धृतराष्ट्राच्या भोजनाचे वर्णन करतांना त्यात मैरेय, मत्स्य, मांस विभिन्न भक्ष्य, भोज्य पदार्थांचे सविस्तर वर्णन दिलेले आहे. वाल्मिकीय रामायण सुंदरकांडात ११ व्या सर्गात विविध मांस, सुरा, पुष्पासव, फलासव इ. चे वर्णन आहे.

रामायण अयोध्या कांडात ६६ व्या सर्गामध्ये रामपिता दशरथ याचे देहावसान झाल्यानंतर शवाला तैल द्रोणी मध्ये ठेवून संरक्षित करण्याबाबतचे सविस्तर वर्णन आहे.

आयुर्वेदीय संहिताग्रंथांमध्ये भैषज्यकल्पना

चरकसंहिता

आयुर्वेदीय संहिता ग्रंथात चरक संहिता सर्वाधिक प्राचीन आहे. अग्निवेशद्वारा प्रणित चरकद्वारा प्रतिसंस्कारित व दृढबलद्वारा प्रतिपुरित (पुन्हा संस्कारीत) हा ग्रंथ ८ स्थानात सूत्र, निदान, शारीर, विमान, इंद्रिय, चिकित्सा, कल्प व सिद्ध विभाजीत आहे.

भैषज्यकल्पना या शास्त्राचे व्यवस्थित व वैज्ञानिक विवेचन या ग्रंथापासूनच प्रारंभ होते. यापूर्वीपर्यंत पंचविधकषाय कल्पनांचा सर्वांगीण विकास झाला होता व सोबतच या पासून निर्माण होणाऱ्या विविध कल्पना (चूर्ण, लोहपाक, आसवारिष्ट इ.) विकसीत झाल्या होत्या. चरक सूत्रस्थान अध्याय ४ मध्ये पंचकषाय वर्णन केलेले आहे.

१) मधुर २) आम्ल ३) कटू ४) तिक्त ५) कषाय
यामध्ये चरकाने लवणरसाचा उल्लेख केलेला नाही. कारण लवणरसापासून कषायकल्पना केल्या जात नाही. यापुढेच पंचविध कषाय कल्पनेत १) स्वरस २) कल्क ३) काय ४) हिम ५) फाट यांचे विस्तृत विवेचन यात केलेले आहे.

चरकसूत्रस्थान अध्याय ४ मध्ये वर्णन केलेली पंचविध कषाय कल्पना ही मौलीक कल्पना आहे. Basic or fundamental preparation

कालांतराने व गरजेनुसार चूर्ण, वटी इ. कल्पना विकसीत झाल्या. जसे काय व कल्क पासून तैल, घृत इ. स्नेहकल्पना व आसवारिष्ट कल्पना यांची निर्मिती झाली. चूर्णकल्पना ही कल्क कल्पनेचे शुष्क रूप आहे. चूर्ण वा कल्क पासूनच वटी, गुटी, अवलेह इ. कल्पनांचा विकास झाला.

चरक संहितेच्या कल्पस्थानात मोदक, वर्ती, लेह, रागषाडव, सुरा, पानक इ. कल्पना वर्णित आहे.

सुश्रुतसंहिता

आयुर्वेदीय उपलब्ध संहितांमधून प्राचीनतेच्या दृष्टीने चरक संहितेनंतर सुश्रुत संहितेचे स्थान आहे. सुश्रुत संहिता शल्यचिकित्साप्रधान ग्रंथ आहे. परंतु कायचिकित्सेच्या दृष्टीने हा महत्वपूर्ण ग्रंथ आहे. सुश्रुत संहिता या ग्रंथात चरक संहितेत वर्णन केलेल्या बऱ्याचशा कल्पना प्राप्त होतात. सोबतच अनेक नवीन कल्पनांचा सुद्धा समावेश केला आहे. सुश्रुत संहितेची रचना चरक संहितेनंतर झालेली असून या मधल्या काळात अनेक उपयोगी कल्पनांचा शोध लागला असावा म्हणूनच सुश्रुत संहितेत त्याचा समावेश केला गेला.

१. भैषज्य कल्पना उत्पत्ती - इतिहास

मौलीक कल्पनांचे बाबतीत सुश्रुत संहितेचे मत चरकापेक्षा वेगळे असून सुश्रुताने मौलीक कल्पना ६ मांडलेल्या आहेत. सुश्रुताने क्षिरकल्पनेचा अंतर्भाव पूर्वाच्या चरकाच्या पंचविधकषाय कल्पनेत केला असून त्या पुढील प्रमाणे वर्णित आहेत.

१) क्षीर (वृक्ष दुग्धादी)	२) रस (स्वरस)	३) कल्क
४) क्राष	५) हिम	६) फाट

परंतु वरील बाबतीत चरकाचे मत अधिक संयुक्तिक वाटते. क्षीरकल्पनेचा समावेश स्वरस कल्पनेत होतो म्हणून मौलीक कल्पना या पाचच आहेत.

सुश्रुतसंहितेच्या रचना काळात कल्पना विज्ञान पुरेसे विकसीत झाले होते. सुश्रुतात अनेक कल्पना वर्णित आहेत. उदा. मंथ, अरिष्ट, आसव, सुरा, अवलेह, अयस्कृती, चूर्ण, स्वरस कल्पनांचे वर्णन आहे.

या व्यतिरिक्त मषी, तैल, घृत, तैल, लेप, वर्ती, क्षारकल्पनेचे विस्ताराने वर्णन केलेले आढळते.

अष्टांगसंग्रह

वाग्भटाद्वारा लिखित अष्टांगसंग्रह हा ग्रंथ बृहन्नयीतील तृतीय व अंतिम संहिता आहे. हा ग्रंथ सुश्रुतसंहितेनंतर बऱ्याच कालावधीने लिहिला गेला. अष्टांगहृदयात चरकसंहिता व सुश्रुतसंहिता यांचा समन्वय आढळतो. ग्रंथकाराने कषाय कल्पनेच्या बाबतीत चरकसंहितेचे अनुमोदन करून मौलीक कषायकल्पना ५ मानल्या आहेत.

अष्टांगसंग्रहात भैषज्यकल्पनेचा विकास चरक आणि सुश्रुतापेक्षा जास्त झालेला आढळतो.

अष्टांगहृदय

अष्टांगहृदय हा ग्रंथ वाग्भटांचाच असून अष्टांगहृदयात अष्टांगसंग्रहाचे संक्षिप्तसंस्करण आहे. यात अष्टांगहृदयाप्रमाणेच भैषज्यकल्पनेचा उल्लेख व वर्णन केलेले आहे.

पाणिनीय

पाणिनी काळात भैषज्यकल्पनेसंबंधी विषय पाणिनी सूत्रात आढळतो. पाणिनी सूत्रात कषाय, अभिशव इ. कल्पनांचे वर्णन आहे. या व्यतिरिक्त मानपरिभाषेतील कंस, शूर्प आदी मान परिभाषा शब्द आहेत. या व्यतिरिक्त मैरेय, मद्याचा उल्लेख पाणिनी सूत्रात आढळतो.

१. भैषज्य कल्पना उत्पत्ती - इतिहास

पातंजली

पातंजली योग शास्त्र हा योग शास्त्राचा ग्रंथ आहे. योगशास्त्रात व्याधी निवारणाकरिता योग व त्याचे उपयोग सांगितलेले आहेत. या सोबतच भैषज्यकल्पनेचा, औषधी द्रव्यांचा उपयोग उल्लेख आढळतो. तसेच मान परिभाषा संबंधीत उल्लेख आढळतो. उदा. क्षिर्ण, शिर्ण आदी शब्दांचा उल्लेख आहे. या व्यतिरिक्त विरेचन कल्पाचा सुद्धा उल्लेख आहे. यावरून पातंजली काळात भैषज्य कल्पना विज्ञानाचा विकास दर्शविला जातो.

कौटील्य अर्थशास्त्र

हा प्रामुख्याने अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ असून यात तोलणे(मोजणे), द्रव्यांचे हिस्से करणे या बाबतीत व एकंदरीत अर्थशास्त्रीय विवेचनाचा हा ग्रंथ आहे. आजही या ग्रंथाची उपयुक्तता व स्थान श्रेष्ठ आहे. यात सुराध्यक्ष प्रकरण वर्णित आहे. या प्रकरणात विविध सुरा, आसव, अरिष्टांचे वर्णन आहे.

सुरेचे ६ प्रकार - १) मैरेय	२) प्रसन्ना	३) आसव
४) अरिष्ट	५) मेदक	६) मधु

कौटील्य अर्थशास्त्राच्या १० व्या अधिकरणात इतर वस्तुंसोबत स्नेहद्रव्य (घृत, तैल इ.) युद्ध भूमीच्या मागच्या भागात संरक्षित ठेवण्याचे निर्देश आहेत. तसेच १४ व्या अधिकरणात विविध औषधी कल्पनांचे आकृतीमध्ये परिवर्तन स्वतीकरण इ. क्रिया वर्णित आहेत. तसेच विष प्रयोगादी प्रतिकार्यक तेजनोदक कल्पना सांगितली आहे.

चक्रवर्त

हा ग्रंथ साधारणतः अकराव्या शताब्दीत चरक चुडामणी विद्वान आचार्य चक्रपाणी दत्त यानी लिहिला आहे. या ग्रंथात चरक, सुश्रुत, वाग्भटादी आचार्याद्वारा लिखित संहितानंतर सार रूपाने हा ग्रंथ लिहिला आहे. हा ग्रंथ प्रामुख्याने चिकित्सेचा ग्रंथ असून याची शैली चरकाचार्याप्रमाणे आहे. चक्रपाणी दत्तानी ६५ प्रमुख रोगांसोबत अनेक क्षुद्र रोगांची चिकित्सा सफलतापूर्वक वर्णन केलेली आहे. याच ग्रंथात सर्वप्रथम पारद आणि गंधकाची पर्पटी कल्पना यांचा उल्लेख केलेला आहे. याच ग्रंथात भैषज्यकल्पनेच्या अनेक कल्पना प्रारंभीक स्वरूपात दर्शविल्या आहेत. या व्यतिरिक्त कल्क, चूर्ण, घृत, तैल, अरिष्ट, गुड, गुटीका, मोदक, मांसरस, लेप इ. कल्पनांचा विस्ताराने उल्लेख केलेला आहे.

शारंगधर संहिता

१३ व्या शताब्दीतील भैषज्यकल्पनेची श्रेष्ठ संहिता म्हणून शारंगधर संहितेचा उल्लेख करावा लागेल. शारंगधर संहितेचा मध्यम खंड पूर्णपणे भैषज्यकल्पना विषयात मूलभूत आधिकारिक संग्रह ग्रंथ आहे.

मध्यम खंडाच्या प्रथम अध्यायात पंचविधकषायकल्पनाचे वर्णन असून प्रत्येक कल्पनेची परिभाषा दिलेली आहे. द्वितीय अध्यायात काय कल्पना, तृतीय अध्यायात फांट, चतुर्थमध्ये हिम, पंचममध्ये कल्कचे विस्तृत वर्णन केले आहे. सहाव्या अध्यायात चूर्ण, सातव्यामध्ये वटक, आठव्या अध्यायात अवलेह, नवव्या अध्यायात घृत, तैल, दहाव्या अध्यायात आसव, आरिष्टे इ. विविध रोगांमध्ये त्या त्या रोगात उपयुक्त कल्पना विस्ताराने सांगितलेल्या आहेत. हा भैषज्यकल्पनेचा मूल आधारित प्रमुख आणि संपूर्ण ग्रंथ आहे.

आधुनिक काळ

भैषज्यकल्पनेच्या इतिहासाच्या आधुनिक काळाचा विचार केला असता बृहत्तयोंग तरंगिणी, योगरत्नाकर, आयुर्वेद सारसंग्रह, आयुर्वेद औषधीकरण, सिद्ध भैषज्य मणिमाला, सिद्धयोग संग्रह, भैषज्य रत्नावली, भारत भैषज्य रत्नाकर, खंड १ ते ५, अभिनव भैषज्य कल्पना विज्ञान, आचार्य सिद्धनंदन मिश्र, भैषज्यसंहिता विश्वनाथ द्विवेदी, भैषज्यकल्पना श्री.श.वैद्य आणि वै. डोळे यांचा उल्लेख करावा लागेल.

भैषज्यकल्पनेचा क्रमिक विकास

आयुर्वेदीय साहित्याचे अवलोकन केले असता त्यातील भैषज्यकल्पनांचे मूल ग्रंथरूपाने चरकसंहितेत मिळते. त्यानंतर सुश्रुत, अष्टांगसंग्रह, शारंगधर संहितेचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. वेदामध्ये भैषज्यकल्पनेच्या काही कल्पनेचा उल्लेख आलेला आहे. पण त्यात प्रामुख्याने युद्धात वापरावयाच्या व शस्त्रांना लावावयाच्या विषयुक्त कल्पनांचा उल्लेख पुष्कळ वेळा आलेला आहे. पण कोणत्याही भैषज्यकल्पनेचा सविधी निर्माण इ. आढळत नाही. यावरून हे निश्चित होते की त्या काळातील महर्षींना कल्पना ज्ञान होते. पण त्याचा विकास झाला नव्हता व भैषज्यकल्पनेपेक्षा आहार संबंधित कल्पना उदा. संकु, मंथ, मांसरस, मांसकल्पना इ. अधिक प्रमाणात होत्या. खऱ्या अर्थाने भैषज्यकल्पनेची सुरुवात चरकापासून झाली. भैषज्यकल्पनेचे केवळ बीजच नाही तर स्पष्टता, व्यवस्थित मांडणी, रूप इ. चरक काली विकसित झाले. सुश्रुत व वाग्भट संहितेत त्याच्यात किंचित वाढ झाली. त्यानंतर शारंगधर संहितेत मध्यम खंडात भैषज्यकल्पना हाच प्रतिपाद्य विषय घेऊन भैषज्यकल्पना विकसित, सुव्यवस्थित रूपात सादर केली. याच काळात भैषज्यकल्पनेत अर्क, अवलेह, मुरब्बा,

पानक, शरबत, मलहर यांचे ज्ञान प्रचलीत झाले.

मौर्यकाळ, गुप्तकाळ व मोगलकाळात मान परिक्षेचे मानकीकरण व्यवस्थित रितीने प्रचारीत झाले. पण त्यातील प्रदेशानुसार असलेली विविधता व अव्यवस्थितपणा हा प्रामुख्याने दिसून येतो. ब्रिटीश काळात मानकीकरण (वजन, मापे, लोबी, रुदी इ. बाबत) सुव्यवस्थितपणा निर्माण होऊन एकच वजन, मापे सर्वदूर प्रचलीत करण्यात आली.

आधुनिक काळात भारत भैषज्य रत्नाकर, भैषज्य रत्नावली, आयुर्वेदीय औषधीकरण इ. ग्रंथाने भैषज्यकल्पनेला समृद्ध केले. याच काळात भैषज्यकल्पना विषयक अभिनव भैषज्यकल्पना विज्ञान, भैषज्यसंहिता इ. ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. भैषज्यकल्पनेच्या विकासाचे टप्पे पाहिले असता कल्क, स्वरसापासून सुरुवात झालेली भैषज्यकल्पना घनसत्त्व, अर्क इ. प्रभावी कल्पनांना आपल्यामध्ये समाविष्ट करून आज उच्च स्थानावर आहे व जागतिक पातळीवर सुद्धा याचा स्विकार केला जात आहे.

औषधभेषज अन्तर

काश्यप संहिता इंद्रियस्थान, अंतिम अध्याय

औषधं भेषजं प्रोक्तं द्विप्रकारं चिकित्सीतम् ।

तयोर्विशेषं वक्ष्यामि भेषजौषधयोर्द्वयोः ॥३॥

औषधं द्रव्यसंयोगं ब्रुवते दीपनादिकम् ।

हृत्प्रतपोदानं शान्तिकर्म च भेषजम् ॥४॥

चिकित्सेचे २ प्रकार सांगितले आहेत - १) औषध चिकित्सा

२) भेषज चिकित्सा

औषध तथा भेषज या दोन्हीतील फरक येथे सांगितला आहे.

औषध तथा भेषज याचे अन्तर दीपन आदि द्रव्यांच्या संयोगाने जी चिकित्सा केली जाते त्याला औषध म्हणतात.

तसेच होम (हुत), व्रत, तप, वान, व शांती कर्म इ. ला भेषज म्हणतात

भेषज

- • A medicine, medicament or drug
- A remedy or cure in general.
- Anything taken after medicine.

१. भैषज्य कल्पना उत्पत्ती - इतिहास

औषधी - 1) A herb 2) Herbs taken collectively

3) A medicament 4) Medicine in general

5) Mineral

Medicinal consisting of herb.

औषधी (ऋग्वेद) - फळ, पाकान्न, वेल, जवत, अन्न इ.

यास्क (९/२७) औषधयः औषद्भ्यन्ति वा ।

औषत्वेना ध्यन्तीति वा । दोष ध्यन्तीति वा ।

जे शरीरात शक्ती उत्पन्न करून ते धारण करतो किंवा जे दोषांना दूर करतात त्याला औषधी म्हणतात.

तदेव युक्तं भैषज्यं यादारोग्याय कल्पते ।

स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥

च.सू.१/१३४

या श्लोकात चरकाचार्यानी औषध व भेषज दोषांचा समान अर्थाने उल्लेख करून त्यांचे श्रेष्ठत्व वर्णन केले आहे की ज्याचा उपयोग केला तर आरोग्यप्राप्ती होते व तोच वैद्य श्रेष्ठ की ज्याचे चिकित्सेमुळे रोग्यांचे रोग दूर होतात.

ज्याच्या योगाने आरोग्य प्राप्त होते ती श्रेष्ठ औषधी होय.

प्रथस्त औषध ४ गुण

१	बहुता	हे औषधी द्रव्य पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध झाले पाहिजे.
२	योग्यता	रोग व रोगाचे बल अथवा अपबलत्व याच्या सापेक्षत्वाने ते औषधी द्रव्य योग्य, उच्च ठरले पाहिजे.
३	अनेकविध कल्पना	त्या औषधी द्रव्यांच्या अनेकविध स्वरस, कल्क, काथ, अवलेह, गुटी, वटी स्नेहपाक इ. कल्पना करता आल्या पाहिजेत.
४	संपत्	गुणसंपन्न किंवा कार्यकारी गुणाने युक्त संपन्न असाव्यास पाहिजेत. जरसे रस, विद्यादीगुण, दिपनादि, पाचनादि कर्म करण्याची शक्तीही शाबुत असावी.

औषध योग

विविध वनस्पती इ. औषधी द्रव्यांचे एकत्रीकरण करून विशीष्ट व्याधि, दोष, धातु, मल इ. वर कार्य करणाऱ्या औषधीस औषधीयोग असे म्हणतात. असे अनंत योग आयुर्वेदात आहेत. त्यांची नावे अर्थावाहक ठेवण्याची प्रथा होती. काही नावे त्यातील घटक द्रव्यावरून पडलेली आहेत. उदा. हिंवाष्टक चूर्ण, चित्रकादि वटी इ.

काही औषधींची नावे तयार करण्याच्या आचार्यांच्या नावावरून (उदा. च्यवनप्राश, अगस्ती हरीतकी लेह) दिलेली आढळतात.

२. भैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

२. भैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

भैषज्यकल्पनेच्या आतापर्यंतच्या प्रकरणांमध्ये भैषज्यकल्पनेची उत्पत्ती, इतिहास व क्रमिक विकास कसा व का झाला याचे विवेचन पाहिजे. तसेच भैषज्यकल्पनेच्या निर्मिती विकासाचे विविध टप्पे याचा मागील प्रकरणात अभ्यास केला. आयुर्वेद किंवा वैद्यक शास्त्राच्या निर्मितीपूर्वी कदाचित भैषज्यकल्पनेचा उगम झाला असावा व सुरुवातीच्या काळात गरज म्हणून औषधी निर्मिती झाली तरी पण नंतर विविध निरीक्षण, अनुभव व त्याच त्या प्रक्रिया परत परत केल्या असता सुलभता, उपयोगिता इत्यादींचा विचार करून भैषज्यकल्पना शास्त्र निर्माण झाले असेल. तयार केलेल्या औषधांचे स्वरूप त्याचा रस, टिकावृण्णा, कार्यक्षमता हे अधिक चांगले करण्याकरिता निरीक्षणातून व अनुभवातून केलेल्या कृतींमधून भैषज्यकल्पनेचा विकास होत गेला. या कृती करीत असतांना येणाऱ्या अडचणीतून मार्ग काढत असताना औषधे अधिक चांगली बनविण्याचा प्रयत्न केला गेला. आयुर्वेदाच्या विविध ग्रंथांमध्ये औषधी निर्मितीबद्दल लिहिलेल्या तथ्यांचे अनुभविक एकत्रित सांदरीकरण म्हणजेच भैषज्यकल्पनेचे आधारभूत सिद्धांत. काही औषधी या जशाच्या तशा वापरता येत नाहीत. औषधी रोण्याला पचेल, मानवेल, ग्रहण करायला सुलभ होईल, त्यातील कार्यकारी तत्वांची वाढ होईल याकरिता भैषज्यकल्पनेचा उगम झाला. वासापत्राचे सेवन कोणताही रोगी ती पाने चावून करून शकत नाही. पण वासापत्राला स्वेदन करून नंतर त्याचा स्वरस काढून अवलेह कल्पना तयार केली असता उत्तम कासनाशक गुण दिसून येतो व औषध अधिक रुचिकर व प्रभावी बनते. याचप्रकारे इतर कल्पनांचा सुद्धा विचार करीत असताना रस, गंध, स्थिती, स्वरूप यांची रुग्णाची अनुकूलता, रुग्णाची पाचनशक्ती आणि काल याचा विचार करावा लागतो. रस (चव), औषधांचा टिकारूपण, विविधरूपता इत्यादिचा विचार करून भैषज्यकल्पनेच्या आधारभूत सिद्धांताचे विवेचन करावे लागेल.

भैषज्यकल्पनेच्या आधारभूत सिद्धांताचा विचार करीत असतांना औषधी द्रव्ये निर्माण होताना जो मूळ आधार त्याबाबतचा विचार, औषधी द्रव्याच्या विशिष्टतेचा विचार पुन्हा द्रव्य एकत्र करून विविध कल्पना निर्माण करण्याचा विचार, कोणती कल्पना करणे श्रेष्ठ राहिल याबाबतचा विचार करीत असताना त्या द्रव्याचे पंचभौतिकत्व नंतर द्रव्याच्या कार्यकारी शक्तीचा विचार व कार्यकारी शक्ती स्थिर ठेवून तिचा जास्तीतजास्त उपयोग करून घेण्याबद्दलचा विचार, तसेच औषधी द्रव्य टिकणे किंवा टिकारूपणा वाढवणे चा विस्तृत विचार होय.

२. भैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

भैषज्यकल्पनेचे आधारभूत सिद्धांत खालीलप्रमाणे

- १) परिभाषा
 - २) मान
 - ४) रसगुण वीर्य विपाक व त्याचा प्रभाव
- ३) पंचकषाय
- ५) अनुक्त वा विशेषोक्त ग्रहण व नियम
- ६) औषधी द्रव्य विशिष्टता
- ७) निर्मित औषधी अभिष्ट गुण
- ८) पांचभौतिकता
- ९) दोष धातु मल विचार

१) परिभाषा

भैषज्यकल्पनेच्या आधारभूत सिद्धांतात सर्वप्रथम परिभाषेचे ज्ञान व परिभाषा अत्यंत महत्त्वाची आहे. आयुर्वेदाच्या अनेक ग्रंथांमध्ये अनेक विषय असे आहेत जे स्पष्टरूपाने वर्णन केलेले नाही किंवा परिभाषित केले नाहीत. बरेचसे विषय ज्यांचे विवरण, विवेचन अत्यंत अल्प आहे व काही विषयांचे अत्यंत संक्षिप्त विवेचन आहे. काही विषयांच्या बाबतीत जे विवेचन उपलब्ध आहे ते स्वयंप्रसूत नसून संवेदयुक्त आहे. नवीन वाचकांकरिता व विद्यार्थ्यांकरिता या परिभाषा निश्चित करून लिहिल्या गेल्या तर त्या दिव्याप्रमाणे प्रकाश देतील व विषयाच्या बाबतीतील ज्ञान स्पष्ट होण्यास मदत करतील.

अव्यक्तानुक्तलेशोक्त संदिग्धार्थ प्रकाशिका: ।

परिभाषा: प्रकथ्यन्ते दीपीभूता: सुनिश्चिता: ।। वैद्यक परिभाषा प्रदीप
आयुर्वेदातील कोणत्याही बाबीचे, विषयाचे अथवा मोठ्या शब्द समुहाचे संक्षेपाने वर्णन करण्याच्या क्रियेला परिभाषा असे म्हणतात. उदा. त्रिफळा, त्रिकटू, पंचकोल, दशमूल इ.

अशा पारिभाषिक शब्दांचा उच्चार केला असता त्यातील समाविष्ट औषधींचा द्रव्यांचा उल्लेख स्पष्ट रूपाने होतो. उदा. त्रिफळा म्हणजे हिरडा, बेहडा, आवळा ३ फळे समप्रमाणात हे स्पष्ट होते. अशाप्रकारे औषधी निर्माण शास्त्रात पारिभाषिक शब्दाद्वारा संक्षेपाने व सांकेतिक रूपाने औषधाची घटक द्रव्ये, कृती निश्चित केली जाते व अशा पारिभाषिक शब्दांना भारतभर सर्वत्र मान्यता प्राप्त झाली आहे. हे पारिभाषिक शब्द महर्षी अग्निवेशांच्या काळापासून समान रूपाने निश्चित केले आहे.

२) मान

नमानेन विना युक्तिद्रव्याणां जायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थ मानमत्रोच्यते मया ।।

२. भैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

मान म्हणजे मोजमाप. औषधी द्रव्यांच्या घटक द्रव्यात, निर्मिती नंतर औषधी द्रव्यांचा उपयोग, औषधी द्रव्यांची संविर्यतावधी, औषधी द्रव्यांचा शरीरावर होणारा विषाक्त प्रभाव नाहीसा करण्याकरिता उपाययोजना या सर्व बाबतीत मानाचे भैषज्यकल्पनेच्या आधारभूत सिद्धांतात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. आचार्यांनी म्हटले आहे की विना मान कोणतीही युक्ती म्हणजे सफलता नाही. द्रव्यांचा प्रयोग मानाशिवाय केल्यास निष्फळ होईल. उदा. त्रिफळा, सितोप्लादी, सरीवा चूर्ण १ मिग्रॅ मात्रेत दिलीत तर उपयोग होणार नाही व भस्म, रसौषधी १०-२० ग्रॅम मात्रेत जर दिली तर शरीरावर विषाक्त परिणाम दिसतील. तसेच औषधी निर्मिती प्रक्रियेला लागणारा विशिष्ट काळ उदा. आसवकल्पना निर्मितीला लागणारा काळ, तैल, घृत निर्मितीला लागणारा काळ याचे अत्यंत महत्त्व भैषज्यकल्पनेत आहे. म्हणून सर्व प्रकारच्या मानाचा भैषज्यकल्पनेच्या आधारभूत सिद्धांतात अंतर्भाव केलेला आहे.

३) पंचविधकषाय कल्पना

भैषज्यकल्पनेचा मूल आधार पंचविधकषाय कल्पना आहे. कारण भैषज्यकल्पनेची सुरुवातच पंचविधकषाय कल्पनेपासून झाली आहे. यानंतरच्या या व्यतिरिक्त कुठल्याही कल्पना करायच्या असतील तर पंचविधकषाय कल्पनेपैकी एक किंवा अधिक, पंचविधकषाय कल्पनांच्या उपकल्पनांपैकी एखाद्या कल्पनेचा आधार घ्यावा लागतो. पंचविधकषाय कल्पनेत स्वरस, कल्क, क्वाथ, हिम, फांट या ५ कल्पनेचा अंतर्भाव होतो. कोणतेही औषधी द्रव्य सेवन योग्य व व्याधी नाशनाच्या गुणाने श्रेष्ठ बनविण्याचा मौलिक कल्पनेत अंतर्भाव होतो. यानंतरच्या (पंचविधकषायकल्पना) आश्र्योतन, लेप, शर्करा, वर्ती, वटी, नस्यचूर्ण, गंडूष, ऊवलेह, तैल, घृत, रसक्रीया इ. कल्पना करीत असताना पंचविधकषाय कल्पनेतील एक किंवा अनेक कल्पनांच्या कृतीचा अवलंब करावा लागतो म्हणजेच उत्तरोत्तर कल्पनेची मूल जननी पंचविध कषाय आहे. हाच भैषज्यकल्पनेचा मूलभूत सिद्धांत आहे.

कषाय या शब्दाचा अर्थ रस असा आहे. आयुर्वेदाप्रमाणे रस हे ६ आहेत. परंतु महर्षी अग्निवेशाने लवण रसाला कषाययोजनीच्या बाहेर ठेवले आहे. कारण लवण रसाचा स्वरस काढता येत नाही. याचा कल्क बनविता येत नाही. त्याचा क्वाथ बनविता येत नाही कारण लवण हा पूर्णरूपाने जलामध्ये विद्राव्य आहे. म्हणून कषाय प्रकरणांमध्ये लवण वर्जित ५ रसांचा कषाय तयार केलेला आहे. कषाय कल्पनेचा अर्थ चक्रपाणिनी सांगितलेला आहे की

कषायाणां यथोक्तद्रव्याणां कल्पनमुपयोगार्थ संस्करणं कषायकल्पनाम् ।

२. भैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

कषाय कल्पनेमध्ये उपयोगी होणाऱ्या द्रव्यावर कषायानिमित्त संस्कार करून व त्यांच्या गुणांमध्ये योग्य बदल घडून, त्यांच्यातील औषधी गुणांमध्ये वृद्धी व कर्मुकता वाढवून भक्षणयोग्य बनविले जाते. या क्रियेत औषधीचे गुणांतराधान होऊन कषायकल्पना तयार होते किंवा यालाच कषायकल्पना असे म्हणतात.

४) रस गुणवीर्य विपाक व प्रभाव

रसगुणवीर्य विपाक व प्रभाव हे द्रव्यगुणातील आधारभूत सिद्धांत आहे. पण यालाच भैषज्यकल्पनेचा सुद्धा आधारभूत सिद्धांत मानला जातो. कारण भैषज्यकल्पनेचा पूर्ण विकास, पूर्ण रूपाने वनस्पतिज द्रव्यांसोबत जोडला गेलेला आहे. तसेच रस, गुण, वीर्य, विपाक व प्रभाव हे द्रव्यामध्ये स्थित असतात. ज्या औषधी द्रव्यापासून स्वरसादी कल्पना निर्माण करावयाची आहे त्या द्रव्यामध्ये स्थित असलेले मधुर अम्ल आदी षड्रस, उष्णशीत गुरु लघु आदी गुण शीत, उष्ण, वीर्य, मधुराम्ल, कटु, विपाक तसेच द्रव्यागत, प्रभाव विशेष कार्य इ. चा विचार द्रव्यौषधी निर्मितीचेवेळी आवश्यक आहेत. हे रस गुण वीर्य विपाक प्रभाव सर्व पंचमहाभूताद्वारा निर्मित होतात. केवळ त्या त्या महाभूताचे आधिक्य द्रव्याच्या निर्मितीत आढळते. रस, गुण, वीर्य, विपाक, प्रभाव हे ५ भाव द्रव्याच्या ठिकाणी राहून आपले विशिष्ट दोषनाशन, व्याधीनाशन इ. कार्य करीत असतात. उदा. मधुर, आम्ल रसाने वात दोषाचा नाश होतो. अशाप्रकारे भैषज्यकल्पनेत किंवा औषधी निर्माणात उपयोगी द्रव्यांमध्ये असलेला रस, गुण, वीर्य, विपाक, प्रभाव यांचा विचार महत्त्वपूर्ण आहे.

५) अनुक्त या विशेषीत ग्रहण व नित्यम

औषधी निर्माणाच्या प्रक्रियेत परिभाषिक द्रव्यांच्या अंतर्गत या प्रकरणाचा अधिक विचार केला आहे. तथापि भैषज्यकल्पनेच्या आधारभूत सिद्धांताचा विचार करताना याचा संक्षेपाने विचार करणे आवश्यक आहे. भैषज्यनिर्माणमध्ये अनुक्त वा विशेषाक्त या शब्दांना विशेष महत्त्व आहे. यालाच फॉर्म्युला असे म्हणता येईल. उदा. त्रिदोष, त्रिफळा, त्रिस्तंभ, त्रिस्कंध, भैषज्य चतुष्पाद, त्रिकटू इ. शारंगधराने अनुक्त द्रव्यांचे बाबतीत एक सामान्य नियम सांगितला आहे. उदा.

- १) औषधस्वेदन प्रकरणात जिथे काळाचा निर्देश नसेल तेथे प्रातःकाळ समजावा.
- २) औषधी द्रव्याच्या उपयोगात त्या द्रव्यांचे उपयुक्त अंगाचा निर्देश नसेल तर सामान्य नियमानुसार त्या वनस्पतीची जटा ग्रहण करावी.
- ३) औषधी निर्माणात औषधी द्रव्यांच्या मात्रेचा उल्लेख नसेल तेव्हा समभागा औषधी ग्रहण करावी.

२. भैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

- ४) जेव्हा औषधी निर्माणात पात्राचा विशेष उल्लेख नसेल तेव्हा सामान्य नियमानुसार मातीचे भांडे वापरावे.
 - ५) औषधी निर्माणात भावना इ. कार्याकरिता द्रवद्रव्याचा विशेष उल्लेख नसेल तेव्हा सामान्य नियमानुसार जल हे द्रव्य घ्यावे.
 - ६) जेव्हा तैल कल्पनेत विशिष्ट तैल द्रव्याचा उल्लेख नसेल तेव्हा तीळ तैल घ्यावे.
 - ७) ज्या औषधी योगांमध्ये एकच औषधी २ वेळा सांगितली असेल तेव्हा त्या औषधीची दुप्पट मात्रा घ्यावी.
 - ८) काष, लेप इ. कल्पनेमध्ये चंदनाचा उल्लेख असल्यास रक्तचंदन घ्यावे.
 - ९) लवणकल्पात लवणाचा नाम उल्लेख नसल्यास सैधव घ्यावे.
 - १०) कुंधाचा सामान्य उल्लेख नसल्यास गोदुग्ध घ्यावे.
 - ११) घृताचा प्रकार उल्लेख नसल्यास गोघृत घ्यावे.
 - १२) मूत्राचा प्रकार उल्लेख केलेला नसल्यास गोमूत्र घ्यावे.
- तसेच विषयोक्त द्रव्य म्हणजे विशेष अर्थ असलेली द्रव्य ज्यांच्या नावातच त्यांचे विशेषत्व दडलेले असते. उदा. दशमुळ, त्रिफळा
- वरील विवेचनावरून निश्चित असा निष्कर्ष निघतो की भैषज्यकल्पनेचा आधारभूत सिद्धांत म्हणून अनुक्त व विशेषीत यांचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

६) औषधी द्रव्य विशिष्टता

औषधी निर्माणाकरिता जी औषधी वापरावयाची आहे. तिची विशेषता विशिष्टता जपणे आवश्यक आहे.

बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविध कल्पना ।

संपच्चोति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥

चरक

औषधी निर्माणाकरिता औषधी द्रव्य प्रभूत मात्रेत, उच्च श्रेणीचे, गुणवान उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. निर्माण केलेली औषधी योग्य व्हावयाची असेल तर औषधी द्रव्य अपक्व, दोषयुक्त नसावी तसेच त्या औषधीचे अनेक प्रकारच्या कल्पना करता यावयाच्या असाव्यात. उदा. च्यवनप्राश तयार करण्याकरिता वापरावयाचे आवळे हे पूर्ण विकसित झालेले, रसरशीत व त्यातील अंगभूत गुणांची वाढ झालेले असावे. अत्यंत लहान किंवा सडलेले नसावेत.

७) निर्मित औषधी अभिष्ट गुण

अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।

लघुपाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥

आधिकारि च व्यापत्तौ नाति म्लानिकरं च यत् ।

गंधवर्णरसोपेतं विद्यान्मातादौषधम् ॥

च.सि.अ.६/१५-१६

औषधी निर्माणाद्वारे निर्मित औषधी ही श्रेष्ठ गुणाची व अभिष्ट गुणयुक्त असावी. चरकांनी याचे सुंदर वर्णन केलेले असून आधुनिक काळाचे कसोटीवर टिकणारे आहे. औषधी ही अल्पमात्रेत कार्य करणारी, झपाट्याने (Fast Acting) काम करणारी, एकापेक्षा जास्त दोषांवर कार्य करणारी, सेवन करायला सुखकर, लघुपाकी, अल्प पचनाने शरीरात शोषण होणारी, सुखकर स्वाद असलेली शरीराचे प्रीणन करणारी, ग्लानी न आणणारी, औषधीचा गंध, वर्ण, रस, मनाला आल्हाद देणारी, दिलेल्या मात्रेत उत्तम कार्य करणारी असावी.

हे सर्व गुण औषधीत असावेत व हा भैषज्यकल्पनेचा आधारभूत सिद्धांत आहे.

८) पांचभौतिकता

हे जग पंचमहाभूताने निर्मित आहे. या जगातील सजीव, औषधी या पंचमहाभूताद्वारा निर्मित आहे म्हणूनच पुरुष व त्याच्या ठायी निर्माण होणाऱ्या व्याधी या पंचमहाभूतात्मक आहेत. या व्याधीमुळे निर्माण झालेल्या विविध वृद्धी, क्षय, प्राकृत करण्याकरिता तद्जातीय, पंचमहाभूतात्मक द्रव्यांची आवश्यकता आहे. म्हणूनच पंचमहाभूतात्मक शरीराला पंचमहाभूताने गठीत किंवा संघटीत आहार द्रव्य पोषणाकरिता व भैषज्यकल्पनेची औषधी व्याधी हरणाकरिता लाभकर होतात.

हा भैषज्यकल्पनेचा आधारभूत सिद्धांत आहे.

पंचभूतात्मके देहे आहारः पांचभौतिकः ।

येषामेव हि भावानां सम्पत् सज्जनयेन्नरम् ।

तेषामेव विषद् व्याधीन् विविधान्समुदीरयेत् ॥

च.सू.२२

९) दोष धातुमल विचार

दोष धातु मल मूलम् शारीरम् ।

शरीराचे दोषधातु व मल हे धारक घटक होत. यांच्या साम्यावस्थेने स्वास्थ्य व वैषम्याने व्याधीनिर्मिती होते. दोष, धातु, मल हे पंचमहाभूताने निर्मित आहेत. आयुर्वेदातील द्रव्यांची कार्यकारी शक्तीचे आधारवर द्रव्य त्रिविध मानले जातात.

१) दोष प्रशामन

३) स्वास्थस्योर्जस्कर - अ) रसायन ब) वृष्य/वाजीकर

वरील गुणांचा विचार औषधी निर्मिती व ग्रहण उपयोग करतांना आवश्यक ठरतो.

भैषज्यकल्पनेचे आधारभूत सिद्धांत हे प्रकरण संपवित असतांना शेवटी थोडक्यात असे म्हणता येईल की औषधे बनविण्याकरिता कोणकोणत्या कृती कराव्या लागतात, कोणत्या नियमांचे पालन करावे लागते व ती तयार झालेली औषधी रुग्णास देताना कोणत्या मार्गदर्शक तत्वांचा अवलंब करावा लागतो. औषधी निर्माण प्रक्रियेत पूर्वीच्या ग्रंथातील पद्धती व साधने यांचा वापर न करताही आधुनिक यंत्र विज्ञानाचा आधार घेऊन औषधी बनविता येतात. ही बनविलेली औषधी अल्पमात्रेत काम करणारी प्रभावी, देण्यास सोयीची, शरीरावर विकृत परिणाम न करणारी व टिकाऊ असावी हेच भैषज्यकल्पनेचे आधारभूत सिद्धांत आहेत.

भैषज्यकल्पना सर्वीर्यतावधि

या पूर्वीच्या प्रकरणात आपण औषधी निर्माणाचे विविध आधारभूत सिद्धान्त व निर्माण प्रक्रिया बाबत माहिती घेतली. या प्रकरणात आपणाला औषधी सर्वीर्य अथवा कार्यकारी राहण्याचा कालावधी याबाबत पहावयाचे आहे. अभ्यास करायचा आहे. आयुर्वेद ग्रंथाचे परिशीलन केले असता असे दिसते की शारंगधारापूर्वी या बाबत विचार केलेला व नोंदलेला नाही. शारंगधाराने प्रथमच याचा उल्लेख केला आहे.

गुणहीनं भवेद्वर्षदूर्ध्वं तद्रूपमौषधम् ।

मांसद्वया तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमानुयात् ॥

हीनत्वं गुटिकालेहौ लभेते वत्सरात्परम् ।

हीनाः स्युर्धृतैलाद्याश्चतुर्मासधिकान्ताथा ॥

औषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्या वत्सरात्परम् ।

पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ॥

व्याधेर्युक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्चजेत् ।

अनुक्तमपि यद्युक्तं योजयेन्तत्र तद्बुधः ॥

शारंगधर १३ व्या शताब्दीचे शेवटी होऊन गेले. त्याकाळी आजच्या सारखे

औषधी द्रव्य संग्रह व त्याचे ज्ञान विकसित झाले नव्हते. औषधी द्रव्य मृतपानात भरून सुरक्षीत ठेवण्यात येत होते. त्या काळी औषधी फार काळ ठेवण्यात येत नव्हती. त्यामुळे औषधीच्या सर्वीर्यतावधिचा तेवढा प्रश्न निर्माण होत नव्हता. कारण प्रत्येक रोग्याला वैद्य औषधी त्याचे समोरच तयार करून देत होते.

२. शैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

औषधांचे कारखाने किंवा व्यापारी तत्वावर औषधी निर्मिती होत नव्हती. त्यामुळे औषध साठविणे वगैरे प्रकार नगण्य असत. पण आता काळ बदलला असून जीवनमान व औषधांची उपलब्धता तसेच औषधीमधील व्यापार हे घटक प्रामुख्याने औषधावर परिणाम करतात. आजच्या काळात औषधी बनाविणे हे वैद्याने जवळजवळ बंद केले असून औषधे औषधी दुकानातून खरेदी करतात. त्यामुळे औषधी सविर्यतावधी माहिती असणे रोग्याच्या व वैद्याच्या हिताचे आहे.

अप्यासक्रमानुसार विविध कल्पनांची यादी पुढीलप्रमाणे दिली असून त्यांच्या नावासमोर औषधांचा सविर्यतावधी दर्शविला आहे.

१	स्वरस	ताजा श्रेष्ठ-१ दिवस	२	कल्क	ताजा श्रेष्ठ-१ दिवस
३	क्राथ	ताजा श्रेष्ठ-१ दिवस	४	हिम	ताजा श्रेष्ठ-१ दिवस
५	फाण्ट	ताजा श्रेष्ठ-१ दिवस	६	पुटपाक	ताजा श्रेष्ठ-१ दिवस
७	क्षिरपाक	ताजा श्रेष्ठ	८	मांस रस	ताजा
९	औषधीपुष	१ दिवस	१०	प्रमथ्या	ताजा
११	मंथ	१ दिवस	१२	पानक	१ दिवस
१३	तण्डूलोदक	ताजा	१४	अर्क	१ वर्ष
१५	रसक्रिया	१ वर्ष	१६	चूर्ण	६ महिने, हवा बंद पॅकिंगमध्ये १ वर्ष
१७	गुटी वटी	१ वर्ष	१८	लवणकल्प	१ वर्ष (सुरक्षित पॅकिंगमध्ये)
१९	मधीकल्प	१ वर्ष	२०	अयस्कृति	जुनी श्रेष्ठ
२१	क्षार	१-५ वर्ष	२२	घनसत्व	१ वर्ष
२३	स्नेहपाक कल्पना	१ वर्ष	२४	सांघान कल्पना	आसव आरिष्ट-जेवढे जुने तेवढे श्रेष्ठ
२५	पथ्यकल्पना	ताजी श्रेष्ठ-१ दिवस	२६	लेप	१ दिवस
२७	मंलहर	१ वर्ष	२८	अंजन	१ वर्ष
२९	मंडुष कवल	ताजा श्रेष्ठ-१ दिवस	३०	नस्य	स्वरस - ताजा, चूर्ण - ६ महिने, तेल - १ वर्ष
३१	बस्ति	ताजा सद्यनिमित्त श्रेष्ठ	३२	धूपपान	६ महिने

२. शैषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

३३	शुष्क वनौषधी	औषधी द्रव्य-१ वर्ष	३४	उपनाह	ताजा
३५	भस्म	जेवढे जुने तेवढे चांगले	३६	पर्पटी	जुनी श्रेष्ठ
३७	पोडूली	जुनी श्रेष्ठ	३८	कुपी पक्क औषधी	जुनी श्रेष्ठ
३९	नेत्रकल्प	१ वर्ष			

याप्रमाणे औषधीद्रव्यांचे सविर्यतावधी सर्वासाधारण निश्चित केलेली आहे. यापुढे ४ प्रकारात औषधीचा सविर्यतावधी वर्णन केलेली आहे.

- १) त्वरीत उपयोग करावयाची औषधी.
- २) ६ महिनेपर्यंत उपयोग करावयाची औषधी
- ३) १ वर्षापर्यंत उपयोग करावयाची औषधी
- ४) अधिक जुनी उपयुक्त औषधी
- ५) त्वरीत उपयोग करावयाची औषधी

स्वरस	कल्क	क्राथ	हिम	फांट
उष्णोदक	तण्डूलोदक	औषधीपुष	मांसरस	पानक
मंथ	तक्र	प्रमथ्या	मंड	पेयां
यवागु	विलेपी	अन्न	कृषरा	पायस
कांबलीक	षाडव	वाट्योदन	सिक्थ	वेशवार
उद्भ्रिचत	मथित	दधि	उपनाह	पिण्डी
आश्चोतन	बिडालक	पुटपाक	कवल	गण्डूष
क्षिरपाक	बस्तिद्रव्य			

- २) ६ महिनेपर्यंत उपयोग करावयाची औषधे
तैल, घृत, सक्तु, क्षारसूत्र, धूपपान, अम्लसंधान, चूर्ण
- ३) १ वर्षापर्यंत उपयोग करावयाची औषधी
अंजन, मंजन, चूर्ण, वटी, वटक, गुटीका, स्नेहपान, अवलोह, घनसत्व, शार्कर, आर्द्रक, रसक्रिया, लवणकल्प, क्षार, गुण्डुळ

४) १ वर्षपेक्षा जास्त जुनी औषधी

जेवढे जुने तेवढे चांगले भस्म, कुपीपक रसायन, पर्पटी, पोडूली, आसवारिष्ट वरील विवेचनावरून लक्षात येईल की औषधाची सविर्यतावधी म्हणजे औषधी निर्मितीपासून औषधी कार्यकारी असेपर्यंतचा काळ, जो विविध औषधीत वेगवेगळा आहे.

औषधी संरक्षण

आधुनिक पद्धतीने औषधीला संरक्षित केल्यावर व औषधांचे ओलावा इत्यादि पासून संरक्षण केले असता औषधी कृमीमुक्त राहतात. तसेच औषधी हवाबंद निर्वात अवस्थेत ठेवली असता व त्यात Preservative - Sodium Metabisulphate इ. चा द्रव्य टाकले असता तसेच पॅकींगकरिता अॅल्युमिनियम पॅकींग, ब्लीस्टर पॅकींग इ. चा उपयोग केला असता औषधीची कार्यकारी शक्ती अधिक काळ टिकविता येते व औषधी विर्यवान राहू शकतात.

औषधी परीक्षण

- १) आसव अरिष्ट
 - १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज खनिज, प्राणिज जे अंतर्भूत केले आहे.
 - २) विवरण
 - ३) एकूण घन द्रव्ये (W/W)
 - ५) शर्करा
 - ७) मद्यार्क प्रमाण/मद्य प्रमाण
 - ४) विशिष्ट गुरुत्व
 - ६) P/H ratio (आम्ल : अल्कली प्रमाण)
 - २) अर्क
 - १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज, खनिज, प्राणिज २) विवरण
 - ३) उडनशिल द्रव्ये (W/W) ४) विशिष्ट गुरुत्व
 - ५) आम्ल : अल्कली प्रमाण
 - ३) चुर्ण
 - १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज, खनिज, प्राणिज
 - २) विवरण
 - ३) ११०° से. वर तापविल्यावर होणारी घट
 - ५) राखेत अविद्राव्य आम्ल प्रमाण
 - ४) राख प्रमाण (W/W) ७) मद्यत विरघळणारे घटक (W/W)
 - ६) पाण्यात विरघळणारे घटक (W/W)

४) वचाथ

- १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज, खनिज, प्राणिज, घटकद्रव्ये
- २) विवरण
 - ३) ११०° से. वर तापविले असता होणारी घट
 - ५) मद्यत न विरघळणारी राख
- ४) राख प्रमाण (W/W) ७) मद्यत विरघळणारे घट
- ५) घृत
 - १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज, खनिज, प्राणिज २) विवरण
 - ३) उष्णता परिणाम - ११०° से. तापमानावर तापविले असता होणारी घट
 - ४) रिफ्रॅक्टिव इंडेक्स ४०° से. वर ५) विद्राव्य आम्ल प्रमाण
 - ६) सॅपोनिफिकेशन प्रमाण ७) आयोडिन प्रमाण
- ६) लोह
 - १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज, खनिज, प्राणिज
 - २) विवरण
 - ३) ११०° से. तापमानावर तापविले असता होणारी घट
 - ५) आम्ल प्रमाण
 - ७) आयोडिन प्रमाण
 - ९) स्नेह प्रमाण
 - ३) रिफ्रॅक्टिव इंडेक्स ४०° से. वर
 - ६) सॅपोनिफिकेशन प्रमाण
 - ८) शर्करा प्रमाण
 - ७) गुगुल
 - १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज, खनिज, प्राणिज
 - २) राख प्रमाण (W/W)
 - ३) आम्लात न विरघळणारी राख प्रमाण (W/W)
 - ४) रेझीन घटक (W/W) (राळ/कक्षधुप) प्रमाण
 - ८) क्षार लवण
 - १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज, खनिज, प्राणिज २) विवरण
 - ३) मूळ ओळख (identification) ४) आम्ल अल्कली प्रमाण
 - ५) पोटॅशियम, सोडियम घटकाकरिता परीक्षा

२. भौषज्यकल्पना आधारभूत सिद्धांत

३. मान

- १) लेप
 १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज, खनिज, प्राणिज
 २) विवरण
 ३) ओळख (identification)
 ४) ११०° से. तापमानावर तापविले असता होणारी घट
 ५) राख (W/W)
 ६) मद्यातील घुलनशीलता
 ७) पाण्यातील घुलनशीलता
 ८) मद्यातील घुलनशीलता
 ९) लोह
 १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज, खनिज, प्राणिज
 २) विवरण
 ३) ओळख
 ४) राख (W/W) प्रमाण
 ५) आन्लात विरघळणारी राख
 ६) लोह घटकाकरीता परीक्षण
 ११) मिष्टी
 १) घटक द्रव्ये - वनस्पतिज, खनिज, प्राणिज
 २) विवरण
 ३) ओळख (identification)
 ४) ११०° से. तापमानावर तापविले असता होणारी घट
 ५) राख (W/W)
 ६) आन्लात घुलनशील राख
 ७) परीक्षण - अँल्युमिनियम, स्लिका, कॅल्शियम

.....

३. मान

पौतव - द्रव्य - पाय्यादि मानादि ज्ञान

- १) मीयते अनेन इति मानम् । अमरकोष
 २) न मानेन बिना युक्तिद्रव्याणां जायते क्वचित् ।
 अतः प्रयोगकार्याय मानमनोच्चते मया ॥ शा.स.प्र.१/१४
 ३) मानं च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गा मागधं तथा ।
 कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमेव मानविदो विदुः । च.क.१२/१०५
 ४) पौतवं द्रवयं पाय्यमिती मानार्थकं त्रयम् ।
 मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैः गुञ्जाः पञ्चाहमापकः ॥ अमरकोष २/९/८५

मान - १) पौतव मान (Weights) २) द्रव्यमान (Capacity)(Liquid)

३) पाय्यमान (Length) ४) कालमान (Time)

ज्या परिमाणाद्वारा वस्तु मोजल्या जातात अथवा मापल्या जातात त्याला मान असे म्हणतात.

१) पौतव मान	केवळ घन, टोस द्रव्यांचे वजन मोजण्याकरिता उपयोगी होणाऱ्या मापनास पौतव मान असे म्हणतात.
२) द्रव्यमान	द्रव पदार्थांचे आकारमान मोजण्याकरिता वापरवायल्या मानास विशेष पात्रास द्रव्य मान असे म्हणतात.
३) पाय्यमान	दैर्घ्यमान, पदार्थांची लांबी, रुंदी, खोली मोजण्याकरिता वापरण्यात येणाऱ्या मानास पाय्यमान असे म्हणतात.
४) कालमान	काल, वेळ मापनाकरिता वापरण्यात येणाऱ्या मानास कालमान म्हणतात.

मान, महत्त्व आणि आवश्यकता

भेषज कल्पना शास्त्रामध्ये मानाचे स्थान अनन्य साधारण आहे. कोणतेही औषधी कल्प तयार करताना त्याचे घटक द्रव्ये एका निश्चिंत मात्रेत घेऊन पुढील प्रक्रियेकरिता वापरल्या जातात. निश्चित काळाकरिता त्यावर प्रक्रिया केली जाते व औषधी तयार झाल्यानंतर निश्चित मात्रेतच रुग्णाला दिली जाते. तसेच रोण्याला आहार, पथ्य इ.

मात्रा निर्धारित केल्या जातात. आरोग्यलाम प्राप्तीकरिता निश्चित मात्रेत औषध प्रयोग करणे आवश्यक आहे. उदा. सितोप्लादी चूर्ण मि.ग्रं. मात्रेत न देता ग्रॅम मध्ये द्यावे लागेल. तसेच भस्मकल्पना ही मि.ग्रं. मात्रेत द्यावी लागेल. ग्रॅम मात्रेत देता येणार नाही. दिल्यास विपरीत परिणाम होतील.

महर्षी अग्निवेशांन्ने मानाची आवश्यकता प्रतिपादित करीत असताना सांगितले की चिकित्सा करताना वैद्याला दोष - दूष्य - षैषज्य - देश - काल - बल - शारीर - सार - आहार - साल्य - सत्व - प्रकृती - वय ज्ञे मानाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे तरच तो वैद्य सफल चिकित्सा करू शकतो.

शारंगधरांनी आपल्या ग्रंथात मागधमान व कलिंगमान या २ प्रकारच्या मानांचे वर्णन केलेले आहे.

- मागधदेश (बिहार) मध्ये प्रचलीत मानाला मागधमान म्हणतात.
- कर्लींग (उडीसा) देशात प्रचलीत असलेल्या मानाला कर्लींगमान ही संज्ञा आहे.
- चरकाद्वारा ज्या मानाचा स्विकार केला गेला व चरकांना जे मान सांगितले गेले त्याला मागधमान म्हणतात व
- सुश्रुतांनी जे मान सांगितले त्याला कलिंगमान असे व्यवहारात म्हणतात.

घन द्रव पदार्थ मोजण्याकरिता मापण्याकरिता आयुर्वेदीय ग्रंथकारांनी ३ प्रकारचे मानाचे भेद सांगितले आहेत पण व्यवहारात व औषधी निर्माणात चवथा मान प्रकार काल मान याची अत्यंत आवश्यकता आहे. किंबहुना पौतवमान, दुबयमान व पाय्यमानाचा अवलंब करून किंवा उपयोग करून औषधी निर्माण पूर्ण होत नाही तर त्यासोबतच कालमानाची सुद्धा उपयुक्तता आहे.

चरकांनी मागधमानाचा अवलंब करून मानाची सुरुवात ध्वंशी पासून केलेली आहे. चक्रपाणीने ध्वंशीचा अर्थ त्रसरेणू केला आहे. काही आचार्य ध्वंशीचा अर्थ धूलीकण असा करतात. शारंगधरांनी म्हटले आहे की गवाक्षातून पडणाऱ्या सूर्यकिरणात धूळीचे जे सूक्ष्म कण दिसतात त्याच्या १/३० भागास परमाणू असे म्हणतात. अर्थात ३० परमाणू म्हणजे १ त्रसरेणू होतो. हा त्रसरेणूच वंशी किंवा ध्वंशी नावाने ओळखला जातो. परमाणू वृथेने पाहता येत नाहीत.

चरक, सुश्रुत, शारंगधर मानाचे तुलनात्मक विवेचन

चरक, सुश्रुत व शारंगधर या तीनही आचार्यांच्या मान परिभाषेत अंतर आहे. सुश्रुताने मान संक्षेपाने वर्णन करून सुबोध भाषेत लिहिले आहे. एका मानाकरिता इतर खूप पर्याय लिहिलेले नाहीत. शाण, कोल, प्रसूत, शराव, कंस, शुर्प तथा खारी

इ. मानाचे वर्णन सुश्रुतात नाही. शारंगधर व सुश्रुत संहितेमध्ये माषाचे मान समान आहेत. तसेच सुश्रुत व शारंगधराने ६ रती बरोबर १ मात्रा मानलेले आहे. तसेच ४ माशाबरोबर १ शाण (२४ रती), चरकांनी ८ रती बरोबर १ माशा व ३ माशा बरोबर १ शाण (२४ रती) मानलेले आहे. या तिन्ही परंपरेत २४ रतीचा १ कर्ष मानलेला आहे. याच प्रकारे सुश्रुत व शारंगधराने १६ माशाचा १ कर्ष (१६ x ८ = ९६ रती) चरकांनी १२ माशाचा १ कर्ष (१२ x ८ = ९६ रती) मानलेला आहे. याप्रकारे तिन्ही आचार्यांनी शाण, कोल, कर्ष एक सारखेच मानलेले आहे. परंतु रतीचा हिशोब पाहिला असता १ कर्षबरोबर ९६ रती होतात.

सुश्रुतामध्ये धान्यमाषकापूर्वीचे मान दिलेले नाही. कालक्रमात ते नष्ट झाले असण्याची शक्यता आहे किंवा रस शाखाच्या विकासानंतर त्या लहान मानाची आवश्यकता निर्माण झाली नसेल.

आधुनिक मानपरिभाषा

Basic units of weight

British Units	Metric Units
16 Drams = 1 Ounce	10 Miligrams = 1 Centigram (mg)
16 Ounces = 1 Pound	10 Centigrams = 1 Decigram
28 Pounds = 1 Quarter	10 Decigrams = 1 Gram (1 gm = 1000 mg)
4 Quarters = 1 Hundred Weight	10 Grams = 1 Dekagram
20 Hundred = 1 Ton Weights	10 Dekagrams = 1 Hectogram
	10 Hectograms = 1 Kilogram (1 kg = 1000 g)
Indian Units	10 Kilograms = 1 Myriogram
80 Tolas = 1 Seer	10 Myriograms = 1 Quintal
40 Seers = 1 Maunds	10 Quintals = 1 Metric Tonne (1 tonne=1000 kg)

मान परिभाषा

मागध-मान	चरकीय मान	सुश्रुतीय मान	कालिंग मान
परमाणु = १ त्रसरेणु	६ त्रसरेणु = १ मरीचि	१२ धान्यमाषक = १ सुवर्णमाषक	१२ गौरसर्षप = १ यव
त्रसरेणु = १ मरीचि	६ मरीचि = १ सर्षप	१६ सुवर्णमाषक = १ कर्ष	२ यव = १ गुंज
६ मरीचि = १ राजिका	८ सर्षप = १ तंदुल	(१९२ उडीद = १ तोळा)	८ गुंजा = १ मांसा
३ राजिका = १ सर्षप	२ तंदुल = १ धान्यमाष	४ माष = १ शाण	
८ सर्षप = १ यव	४ धान्यमाष = १ अंडिका	६ माष = १ गद्यान	
४ यव = १ गुंजा	४ अंडिका = १ माष	१० माष = १ कर्ष	
६ गुंजा = १ माष	३ माष = १ शाण	(८० गुंजा = १ तोळा)	
४ माष = १ शाण	२ शाण = १ कोल		
२ शाण = १ कोल	२ कोल = १ तोळा		
२ कोल = १ कर्ष	(१९२ उडीद = १ तोळा)		
(९६ गुंजा = १ तोळा)			

सुश्रुतकालीन

१) धान्य माष = १ निष्पाव	२) १२ धान्य माष = १ माष	३) १९ निष्पाव = १ धरण	४) ८ माशा = १ कोळ
५) २ कोळ = १ कर्ष १९२ माष	६) २ कर्ष = १ शुक्ती	७) ४ कर्ष = १ पल, पाणी शुक्ती	८) ४ पल = १ कुडव
९) ४ कुडव = १ प्रस्थ	१०) २ प्रस्थ = १ अर्धपात्र	११) ४ प्रस्थ = १ आढक, पात्र	१२) ४ आढक = १ द्रोण
१३) १०० पल = १ तुला	१४) २० तुला = १ भार (२००० पल)		

चरक	शारंगधर मागध	शारंगधर-कालिंग	रसरत्नसमुच्चय
१ --	--		६ अणू = १ त्रुटी
२ --	--		६ त्रुटी = १ लिखा लाख
३ --	--		६ लिखा = १ युका (रजु)
४ --	--	--	६ युका = १ रज
५ --	३० परमाणू = १ वंशी	--	--
६ ६ वंशी = १ मरिची	६ वंशी = १ मरिची	--	--
७ ६ मरिची = १ राजिका	६ मरिची = १ राजिका		६ रज = १ सर्षप
८ ३ राजिका = १ रक्तसर्षप	३ राजिका = १ रक्तसर्षप	--	--
९ --	२ रक्तसर्षप = १ पीतसर्षप	--	--
१० ८ रक्तसर्षप = १ तंदूल	--	--	--
११ २ तंदूल = १ यव, धान्यमाष	८ पीतसर्षप = १ यव	१२ गौरसर्षप = १ यव, धान्यमाष	६ सर्षप = १ यव
१२ ४ धान्यमाष = १ निष्पाव	२ यव = १ गुंजा	१ यव = १ गुंजा	६ यव = १ गुंजा
१३ ४ अंडिका = १ माष	६ गुंजा = १ मांसा	८ गुंजा = १ माशा	२ गुंजा = १ निष्पाव
१४ ३ माष = १ शाण (धरण)	४ मासे = १ शाण, धरण, टंक	४ माशा = १ शाण	३ गुंजा = १ वल्ल

३२	१०० पल = १ तुला		
३१	१ खाटी = १ पाह २० तुला = १ भाग (८००० तो)		
३०	२ खाटी = २ भाटी १०० पल = १ तुला (४०० तो)		
२९	२ जौणी = १ खाटी ४ जौणी = १ खाटी		
२८	१ शूर्प = १ जौणी २ शूर्प = १ जौणी, १ खाटी, १ पाह		
२७	२ शौणिक = शूर्प, कृम २ शौण = १ शूर्प		
२६	४ आढक = १ शौण ४ आढक = १ शौण		
२५	८ प्रस्य = १ कंस, मुष्टी, प्रकुच, लिख ८ प्रस्य = १ कंस (५१२ तो)		
२४	४ प्रस्य = १ आढक पात्र ४ प्रस्य = १ आढक पात्र		

२३	२ प्रस्य = १ अर्धपात्र २ प्रस्य = १ अर्धपात्र		
२२	४ कुडव = १ प्रस्य (२) ४ कुडव = १ प्रस्य (६४ तोडे)		
२१	२ कुडव = १ मानिका २ कुडव = १ मानिका शराव		
२०	४ पल = १ कुडव, अजली ४ पल = १ कुडव		
१९	२ पल = १ प्रस्य २ पल = १ प्रस्य		
१८	२ शुकी = १ पल २ शुकी = १ पल, ४ तोडे मुष्टी, आम, चतुर्विका, प्रकुच, लिख, शोडशी.		
१७	२ कर्ष = १ शुकी २ कर्ष = १ शुकी अर्धपल, अर्धमिका		
१६	२ कोल = १ कर्ष (१०) २ कोल = १ कर्ष (१६ जुजा) जुजा (१०) तिडक, कवलभाह, पिय		
१५	२ शण = १ कोल श्रुणा, २ शण = १ कोल, क्षुद्रक, श्रुणा, वटक ३ माशा = १ जराण २ वल्लि = १ माव		

Conversion Factors

1 Gram	= 0.0352740	Ounce	= 0.085735 Tola
1 Kilogram	= 2.20462	Pounds	= 1.07169 Seers
1 Metric tonne	= 0.98420	Ton	= 26.7923 Maunds
1 Ounce	= 28.3495 Grams		
1 Pound	= 0.4535924 Kilogram		
1 Ton	= 1.01605 Metric tonnes		
1 Tola	= 11.6638 Grams		
1 Seer	= 0.93310 Kilograms		
1 Maund	= 0.373242 Quintal		
9 Pounds	= 350 Tolas (exact)		

कालमापन

कालमानाचा उल्लेख मान परिभाषेतील पूर्वीच्या ग्रंथात आढळत नाही. पण कालाचा विचार केल्याशिवाय औषधी निर्माण शक्य नाही म्हणून कालमान अभ्यासणे आवश्यक आहे. सुश्रुतसंहितेमध्ये अक्षिनिमेष म्हणजे पापणिची उघडझाप करावयास लागणारा वेळ हे कमीत कमी कालमान सांगितले आहे. इतर कालमान परिणामे खालीलप्रमाणे

१५ अक्षिनिमेष	=	१ काळा	=	४.७७ सेकंद
३० काळा	=	१ कला	=	२ मि. २३.२ सेकंद
२०.१ कला	=	१ मुहूर्त	=	४८ मिनिट
३० मुहूर्त	=	१ अहोरात्र	=	२४ तास
१५ अहोरात्र	=	१ पक्ष		
२ पक्ष	=	१ मास		
२ मास	=	१ ऋतु		
३ ऋतु	=	१ अयन		
२ अयन	=	१ वर्ष		

भारतीय कालमापन पद्धतीत या संज्ञांमध्ये फरक आहे.

६० विपल	=	१ पल	=	२४ सेकंद
६० पल	=	१ घटिका	=	२४ मिनिटे
२ घटिका	=	१ मुहूर्त	=	४८ मिनिटे
३.५ मुहूर्त	=	१ प्रहर (याम)	=	३ तास
४ प्रहर	=	१ दिवस/रात्र	=	१२ तास
८ प्रहर	=	१ अहोरात्र	=	२४ तास

औषध निर्माणातील मान परिभाषेतील वेगवेगळ्या संज्ञा व त्यांचे आधुनिक मान परिभाषेतील रूपांतर या संबंधीचे विवेचन आपण पाहिले. याचा तुलनात्मक विचार व विविध कालातील विविध माने पाहिलीत. अभ्यास करतांना त्यांचे रूपांतरण (Conversion) आधुनिक मानात करून अभ्यास करावा लागेल काय ? ही माने आज अस्तित्वात नाहीत. त्या करिता या प्रकरणाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.

शुष्क व आर्द्र (शुष्कार्द्र) द्रव्यासंबंधीचे ग्रहण नियम

१) शुष्क द्रव्यस्य या मात्रा आर्द्रस्य द्विगुणा मता ।

शुष्कस्य गुरुतीक्ष्णत्वात्समादर्धं प्रयोजयेत् ॥

२) शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकळकमसु ।

आर्द्रं च द्विगुणं युज्यादेवं सर्वत्र निश्चयः ॥

शा.स.प्र.२/४६

औषधिनिर्माणमध्ये शुष्क व आर्द्र द्रव्ये वापरली जातात. पण पाठात ती द्रव्ये कशी व्यावीत हा उल्लेख नसतो तर फक्त द्रव्यांची नावे दिलेली व प्रमाण दिलेले असते. ते द्रव्य जर शुष्क असेल तर दिलेल्या प्रमाणात व्यावीत व आर्द्र असेल तर द्विगुण मात्रेत व्यावीत. कारण शुष्क द्रव्य हे गुरु व तिक्ष्ण असतात. या बाबतचे नियम चरक, सुश्रुत, शैषज्य रत्नावली, शारंगधर यांनी सुचविले आहेत.

या व्यतिरिक्त अपवादात्मक काही अशी द्रव्ये आहेत जी नेहमी ताजी वापरणे श्रेष्ठ होय. पण ती द्विगुण मात्रेत न वापरता दिलेल्या मात्रेतच वापरावीत. असे शारंगधरानी सांगितलेले आहे. उदा. गुडुची - कुटज - वासा - कुष्माण्ड - शतावरी - अश्वगंधा - सहचर - शतपुष्प - प्रसारणी - गुडुची इ.

शैषज्य रत्नावली

गोविन्ददास सेन यांनी या व्यतिरिक्त अनेक द्रव्यांचा समावेश यात केला. वासा, निंब, पटोल, गुडूची, केतकी, बला, कुष्मांड, इन्दीवर, पुनर्नवा, कुटज, अश्वगंधा, प्रसारणी, मांस, नागबला, सहचर, गुग्गुळ, हिंगु, आर्द्रक, इक्षुरस, कुमारी, गन्धप्रसारणी, अश्वगंधा, नागबला, पलाश, महाबला, तण्डुलक ही द्रव्य ताजी घ्यावीत पण मात्रा द्विगुण न घेता सांगितलेली घ्यावी.

या बाबतच्या विवेचनावरून असा निष्कर्ष निघतो की ज्या आर्द्र द्रव्यात पाण्याचे प्रमाण जास्त आहे व औषधी गुण कमी आहेत ते द्रव्य द्विगुण मात्रेत घ्यावे. जे द्रव्य तिक्शन उष्ण गुणांचे व औषधी गुण स्थिर झालेले आहे ते दिलेल्या प्रमाणात म्हणजे मात्रेत घ्यावे. म्हणजे शुष्क, आर्द्र द्रव्यात फरक करण्याची गरज नाही.

या बाबत असेही म्हणता येईल की वैद्याला तारतम्याने विचार करूनच या बाबतचा निर्णय घ्यावा लागेल.

शारंगधराने रतीच्या पुढील कुडव पर्यंत द्रव, आर्द्र व शुष्क सर्व द्रव्यांचे मान समान मानलेले आहेत. पण प्रस्य पासून पुढे द्रव, द्रव्ये, द्विगुण घेण्याचा निर्देश दिला आहे. पण यात वजनाचे (पौतवमान) कुठेही सांगितलेले नाही. द्रव द्रव्ये ही द्रव्य मानाने मोजली जातात. त्या मान पद्धतिने मोजतांना द्रवाचे आकारमान मोजले जाते. त्याला मापले जाणे म्हणणे जास्त उचीत होईल. त्याचे वजन नव्हे. म्हणजेच पाठामध्ये १ कुडव इतके द्रव द्रव्य सांगितलेले असेल तर द्रव्य मानाने एक कुडव मोजल्यास त्याचे वजन पौतव प्रमाणे १ कुडवत्र भरेल असे नाही. कारण सर्व १ मिली द्रव द्रव्याचे वजन १ ग्रॅम भरणार नाही. तैलादि द्रव्य हलकी असल्यामुळे वजन कमी व पारदादी द्रव्ये जड असल्यामुळे वजन जास्त भरेल म्हणून द्रव द्रव्ये ही प्रमाणात दुप्पट घ्यावी असा नियम असला तरी सरसकट वापरणे योग्य होणार नाही.

परत एकदा असे म्हणता येईल की सर्व नियमांचा साकल्याने, तारतम्याने विचार करून द्रव्य ग्रहण करावीत.

|||||

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

आयुर्वेदीय विविध ग्रंथांमध्ये अनेक विषय असे आहेत की ज्यांचे स्पष्टपणे विवरण वा कथन नाही. काही विषय असे आहेत ज्याचा उल्लेख दुसरा एखादा विषय प्रतिपादन करताना पुसटसा उल्लेख आलेला आहे व अत्यंत संक्षिप्त असा काही विषय स्पष्ट नसून संदेह व्यक्त केला आहे. द्रव्य वर्गीकरणाला सुद्धा तफावत/भिन्नता किंवा आजच्या भाषेत, अवैज्ञानिकता दिसून येते. म्हणून परिभाषा ज्यांची निश्चिती योग्य प्रकारे केली आहे व विषयाचा अभ्यास करताना जे दिपकाप्रमाणे औषधी निर्माणासंबंधी प्रकाश टाकिल असे प्रकार या ठिकाणी दिलेले आहेत. गोविन्ददास यांनी सांगितले आहे जे अव्यक्त आहे त्याला पूर्ण व्यक्त करणे, जे अनुक्त आहे ते व्यक्त करणे, जे संदिग्ध आहे ते दिपका प्रमाणे प्रकाशमान करणे त्याला परिभाषा असे म्हणतात.

• अव्यक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थ प्रकाशिकाः ।

परिभाषा प्रकथ्यन्ते दीपीभूताः सुनिश्चिताः ॥

वै. परि. प्र.

• निगूढानुक्तलेशोक्त सन्दीग्धार्थ प्रदीपिका ।

सुनिश्चितार्था विबुधैः परिभाषा निगद्यन्ते ॥

रसतरं. २/२

त्रिफळा	पथ्याविभितधात्रीनां फलैः स्यात्त्रिफला समैः । फलत्रिकं च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥	भा. प्र. हरी. ४२
---------	--	------------------

हिरडा, बेहडा व आवळा यां तिन्हींचे समान चूर्ण एकत्र केले असता त्याला त्रिफळा म्हणतात.

यांची बीज औषधीच्या उपयोगाची नसतात म्हणून या फलमज्जा व त्वक औषधीसाठी वापरायला पाहिजे.

शारंगधर व इतर काही आचार्यांच्या मते या तिनही फळांच्या विषम मात्रेला त्रिफळा असे म्हणतात.

एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्यौ बिभीतकौ ।

चत्वार्यामलकान्येवं त्रिफलैषां प्रकीर्तिता ॥

शा. सं. म. ६/९

म्हणजेच हिरडा १ भाग, बेहडा २ भाग व आवळा ४ भाग या फळांची मगज व त्वचा घेऊन जे चूर्ण तयार होते त्याला त्रिफळा असे म्हणतात.

त्रिकटु	पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रिभिःशूषणमुच्यते ॥	शा. सं. म. ६/१२
---------	---	-----------------

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

पिंपळी १ भाग, मरिच (मिरे) १ भाग, सुंठ १ भाग या ३ द्रव्यांच्या समभागाला त्रिकटू म्हणतात. त्यालाच त्र्युषण असे म्हणतात.

त्रिमद **मुस्तं चित्रं विडंगश्च त्रिमदः समुदाहृतः ।** **शै.रत्ना.४/१६**

नागरमोधा, चित्रकमूल आणि विडंग या तिघांच्या समभागाला त्रिमद म्हणतात.

मधुरत्रय **घृतं गुडो माक्षिकश्च त्रिनेयं मधुरत्रयम् ।** **र.र.समु.१०/७०**

घृत, गुळ व मध या ३ द्रव्यांच्या समान मात्रेतील मिश्रणाला मधुरत्रय म्हणतात.

त्रिजातक - त्रिसुगन्धी **त्वगोलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रि सुगन्धि त्रिजातकम् ।** **भा.प्र.कर्पूरा.७२**

दालचिनी, विलायची आणि तेजपत्र या ३ द्रव्यांच्या समान मात्रेला त्रिजातक म्हणतात. ही तिन्ही द्रव्ये सुगंधित असल्यामुळे यांना त्रिसुगंधी असेही म्हणतात.

चतुर्जातक **चातुर्जातं समाख्यातं त्वगोलापत्रकेशरैः । वैद्यक परि.प्रदीप ३/१४७**

दालचिनी, विलायची, तेजपत्र आणि नागकेशर या ४ द्रव्यांना समान मात्रेमध्ये घेतल्यास त्याला चतुर्जातक असे म्हणतात.

त्रिजातक आणि नागकेशर म्हणजेच चतुर्जातक.

चतुरुषण **त्र्युषणं सकणामूलं कथितं चतुरुषणम् ।** **व्योषस्येव गुणाः प्रोक्ता अधिकारश्चतुरुषणे ॥** **भा.प्र.हरी.६६**

सुंठ, पिंपळी, मिरे आणि पिंपळीमूळ या ४ द्रव्यांच्या समान मात्रेला चतुरुषण म्हणतात.

ही चारही द्रव्ये उष्ण गुणात्मक आणि कटु रसात्मक आहेत. त्रिकटूपेक्षा जास्त गुण चतुरुषण मध्ये आहेत असे म्हणतात.

चतुर्बीज **मेथिका चन्द्रशूरश्च कालाञ्जानी यवानिका ।** **एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्बीजमिति स्मृतम् ॥** **भा.प्र.हरी.१८**

मेथी, चंद्रशूर, कलौजी, ओवा या ४ बीजांच्या समभागाला चतुर्बीज असे म्हणतात.

बृहत्पंचमूळ **श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।** **श्यानाकः पंचभिश्चैतैः पंचमूलं महत्तमम् ॥** **भा.प्र.गुडू.२१**

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

बेलमूलत्वक, गंभारीमूलत्वक, पाटलामूल, अर्णीमूलत्वक, सोनपाठामूलत्वक या ५ मूलांना समान मात्रेत एकत्र केल्यास बृहत्पंचमूल असे म्हणतात.

लघुपंचमूळ **शालीपर्णी पुश्र्निपर्णी वार्ताकी कण्टकारिका ।** **गोक्षुरः पंचभिश्चैतैः कनिष्ठं पंचमूलकम् ॥** **भा.प्र.गुडू.४७**

शालपर्णी, पुश्र्निपर्णी, कण्टकारी, छोटी कंटकारी आणि गोक्षुर या ५ लघुक्षुपाच्या मूलांना एकत्र केले असता लघुपंचमूल तयार होते.

दशमूल **उभाभ्यां पंचमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम् ।** **भा.प्र.गुडू.४९**

लघुपंचमूल व बृहत्पंचमूल ही दोन्हीही मिळून दशमूल तयार होते.

(बेल, गंभारी, पाटला, अरणी, सोनपाठा, शालीपर्णी, पुश्र्निपर्णी, मोठी कण्टकारी, छोटी कंटकारी व गोक्षुर)

कण्टक **करमर्दः त्रिकण्टक - सैर्यक - शतावरी -गुध्नख्य इति** **पंचमूळ** **कण्टकसंज्ञा ।** **सु.सू.३८/७४**

करमर्द, गोक्षुर, काटकोरांटी, शतावरी, गुध्नखी या ५ द्रव्यांना कंटकपंचमूल म्हणतात.

गोविंददास सेन यांनी गुध्नखी ऐवजी कंटकारीचा समावेश केला आहे.

करमर्दः श्वदंष्ट्राश्च हिक्का शिण्टी शतावरी ।

कण्टकाख्यं पंचमूलं निर्दिष्टं सूक्ष्म बुद्धिभिः ॥

शै.र.परि.४/३६

वह्नीपंचमूळ **विदारी-सारिवा-रत्नानी-गुडूव्योऽजश्रुंगीचोति वह्नीसंज्ञः ।** **सु.सू.३८/७३**

विदारीकंद, अनंतमूळ, हरिद्रा, गुडूची, अजश्रुंगी या पांच द्रव्यांच्या प्रत्येकी समान मात्रेत एकत्र केल्यास त्यास वह्नीपंचमूल म्हणतात.

तृणपंचमूळ **कुशः काशः शरो दर्भ इक्षुरश्चैव तृणोद्भवम् ।** **पंचतृणमिदं ख्यातं तृणत्रयं पंचमूलकम् ॥** **शै.रत्ना.परि.४/३४**

कुश, कसई, तिरकाडे, दर्भ, इक्षु समान मात्रेत एकत्र केले असता तृणपंचमूल तयार होते.

पंचवलकल	न्यग्रोधोदुम्बराश्राथपारीषप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पंचवलकलम् ॥ भा.प्र.वटा.१५
---------	--

वड, औदुंबर, पिंपळ, पारसपिंपळ, पांकळ यांना पंचवलकल असे म्हणतात.

पंचक्षीरीवृक्ष	न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थपारीषप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् - पंचवलकलम् ॥ भा.प्र.वटा.१५
----------------	---

वड, उंबर, पिंपळ, पारसपिंपळ आणि पांकळ यांच्यापासून मिळणाऱ्या दुधास पंचक्षीरीवृक्ष म्हणतात.

उदुम्बरो वटोऽश्वत्थो वेतसः प्लक्ष एव च ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षाः संज्ञया समुदाहताः ॥ भै.रत्ना.परि.४/२८

पंचतिक्त	गुड्दुचि निम्बमूलत्वक् - भिषङ्माता निदिग्धिका । पटोल पत्र मित्येतत् पंचतिक्तं प्रकीर्तितम् ॥ रसतरं.२/१८
----------	--

गुड्दुचि, निम्बमूलत्वक्, वासामूल, कंटकारी आणि पटोलपत्र या पांचही द्रव्यांच्या समभागांना पंचतिक्त म्हणतात. कारण ही पांचही द्रव्य तिक्त रसात्मक आहेत.

पंचपल्लव	आम्र - जम्बु - कपित्थानां बीजपूरक बिल्वयोः । गन्धकर्माणि सर्वत्र पत्राणि पंचपल्लवम् । वैद्यक परि.प्रदीप ३/१५२
----------	--

आम्रपत्र, जामुनपत्र, निंबूपत्र, कविठपत्र, बेलपत्र यांच्या पानांना पंचपल्लव म्हणतात.

पंचमृत्तिका	इष्टिका-गैरिका-लोणं भस्म वाल्मीक मृत्तिका । रसप्रयोगकुशलैः कीर्तिताः पंचमृत्तिकाः ॥ र.र.समु.१०/८१
-------------	--

विटेचे चूर्ण, गेरू चूर्ण, सैधव लवण, वासकाची माती, गोवरीची राख या ५ मातींना एकत्र केल्यास पंचमृत्तिका म्हणतात.

पंचामृत	गव्यं क्षीरं दधि घृतं माक्षिकं चाथ शर्करा । पंचामृतं समाख्यातं रसकर्मप्रसाधकम् ॥ रस.२/२१
---------	---

गाईचे दूध, गाईचे दही, गाईचे तूप, मध आणि गूळ किंवा साखर या पाचही द्रव्यांना समभागात एकत्रित करून जे तयार होते त्याला पंचामृत म्हणतात.

पंचगव्य	गव्यं क्षीरं दधि घृतं गोमूत्रं गोमयं तथा । एकत्र योजितं तुल्यं पंचगव्यमिहोच्यते ॥ रस.२/२२
---------	--

गाईचे दूध १ भाग, गाईचे दही १ भाग, गाईचे तूप १ भाग, गोमूत्र १ भाग, गाईचे शेण १ भाग एकत्रित केल्यानंतर जे मिश्रण बनते त्याला पंचगव्य म्हणतात.

मित्रपंचक	आज्यं गुंजाय सौभाग्यं क्षौद्रं च पूरसंज्ञकम् । एतत्तु मिलितं विद्वैर्वित्रं पंचकमुच्यते ॥ रस.त.२/३७
-----------	--

तूप, गुंजा, टंकण, मध आणि गुग्गुळ सर्व समभाग मिसळले असता मित्रपंचक तयार होते. याचा उपयोग धातुच्या शोधनाकरिता होतो.

पंचकोल	पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः । पंचभिः कोलमात्रं यत्पंचकोलं तदुच्यते ॥ भा.प्र.हरी ७२
--------	--

पिंपळी, पिंपळीमूल, चव्य, चित्रक आणि सुंठ सर्व समान मात्रेत मिसळल्यास त्याला पंचकोल म्हणतात.

षडूषण	पिप्पली पिप्पलीमूल चव्य चित्रक नागरैः । मरिचेनान्वितं नूनं षडूषणमुदीर्यते ॥ भै.र.४/३८
-------	--

पिंपळी, पिंपळीमूल, चव्य, चित्रक, सुंठ आणि मरीच यांच्या समान मात्रेला षडूषण म्हणतात.

षडंगपानीय	मुस्तपटकोशीरचन्दनोदीच्य नागरैः । श्रुतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वर शान्तये ॥ च.चि.३/१४५
-----------	---

नागरसोथा, पित्तपापडा, वाळा, लालचंदन, सुशुधी वाळा, सुंठ हे ६ द्रव्य समान भागात घेतल्यास षडंगपानीय म्हणतात.

अष्टवर्ग	जीवकर्षभकौ मेदे काकोलयौ ऋद्धिवृद्धिके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥ भा.प्र.हरी १२१
----------	---

जीवक, ऋषभक, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, ऋद्धी आणि वृद्धी या ८ द्रव्यांना समान भागामध्ये एकत्रित केल्यावर अष्टवर्ग बनते.

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

ककाराहक गण	कलिङ्गः कारवेळं च कदली काकमाचिका । कुसुम्भिका च कर्कोटी कूष्मांडं कर्कोटी तथा ॥ ककाराहकमेतद्दि प्रोक्तं रसविशारदैः । वर्जयेद्रससेवी च नित्यमेतत्प्रयत्नतः ॥	रस.त.७/१९९
------------	--	------------

कलिगड, कारले, काकडी, केले, काकमाची, कुसुम्भ, कर्कोटी, कूष्मांड यांना ककाराहक गण म्हणतात.

क्षीराहक (दुग्धवर्ग)	अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषं च यत् । उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः खियास्तथा ॥	च.सू.१/१०७
----------------------	--	------------

मेंढी, बकरी, गाय, म्हैस, सांडणी, हत्तीण, घोडी व स्त्री यांच्या दुधाला क्षीराहक म्हणतात.

काली आचार्यांनी दुग्धवर्गामध्ये औद्भिद द्रव्यांच्या दुधाचेही वर्णन केले आहे.

दुग्धिकोदुग्धरथ्याको न्यग्रोधोऽथत्तिल्वकौ ।

२.तर.०२/२५

एषां दुग्धैः समाख्यातो दुग्धवर्गः समासतः ॥

मूत्राहक	अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं च यत् । हरिंमूत्रमथोद्भ्रस्य ह्यस्य च खरस्य च ॥	च.सू.१/१५
----------	--	-----------

मेंढी, बकरी, गाय, म्हैस, हत्ती, उंट, घोडा व गाढव यांच्या मूत्राला मूत्राहक म्हणतात.

क्षाराहक	पलाशवज्रीशिशिरिचिआर्कं तिलनालजाः । यवजः स्वर्जिका चेतिक्षाराहकमुदाहृतम् ॥	भा.प्र.हरी २५९
----------	--	----------------

पलाशक्षार, स्न्हीक्षार, अपामार्गक्षार, चिचक्षार, अर्कक्षार, तिलक्षार, यवक्षार आणि सर्जिकाक्षार या ८ द्रव्यांना समानमात्रेत घेतल्यास क्षाराहक म्हणतात.

क्षारपंचक	पलाशमुष्ककक्षारी यवक्षारः सुवर्जिका । तिलनालोद्भवः क्षारः संतुक्तं क्षारपंचकम् ॥	१.१.स.१०/६९
-----------	---	-------------

काळे मिठ, सैधव, बिडलूवण, औद्भिदलवण, समुद्रलवण यांना क्षारपंचक म्हणतात.

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

क्षारत्रय	क्षारत्रयं समाख्यातं यवसर्जिकटङ्कणम् ।	रसरत्नसमु.१०/६८
-----------	--	-----------------

यवक्षार, सर्जिकाक्षार आणि टंकणक्षार या तीनही द्रव्यांना समान भागामध्ये घेतल्यास क्षारत्रय म्हणतात.

लवणपंचक	सौवर्चलं सैन्धवश्च विडमौद्भिदमेव च । सामुद्रेण सहेतानि पंच स्मूर्त्तवणानि च ॥	च.सू.१/१०
---------	--	-----------

काळे मिठ, सैधव, बिडलोण, औद्भिद, सामुद्रमिठ यांना लवणपंचक म्हणतात.

लवणत्रय	सिन्धुजं रुचकं पाक्यमेतान्त्रिलवणं स्मृतम् ॥	रसरत्न.२/४
---------	--	------------

सैधव, सौवर्चल आणि बिडलोण यांना लवणत्रय म्हणतात.

जीवनीयगण	जीवकर्षभकौ-मेदा-महामेदा-काकोली-क्षीरकाकोली-मुद्गपर्णी - माषपर्णी-जीवन्ती-मधुकमिती दशमनि जीवन्तयानि भवन्ति । च.सू.४/९-१	
----------	--	--

जीवक, ऋषभक, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, जीवन्ती आणि मूसळी या दहा द्रव्यांना समान भागांमध्ये घेण्यास जीवनीय द्रव्य असे म्हणतात.

काली आचार्यांनी १२ द्रव्यांच्या समुहाला जीवनीयगण म्हटले आहे.

अष्टवर्गः सयष्टीको जीवन्ती मुद्गपर्णिका ।

माषपर्णी गणोऽयं तु जीवनीय इति स्मृतः ॥

भा.प्र.गुड ५७

जीवक, ऋषभक, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, ऋश्चि-वृश्चि, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, जीवन्ती आणि मूसळी या १२ द्रव्यांच्या समान भागांना जीवनीयगण म्हटले आहे.

द्रावकगण	गुंजा मधु गुडः सर्पिः सौभाग्यं गुणुत्तुस्तथा । पूर्वाचार्यैः कीर्तितोऽयं धातूनां द्रावको गणः ॥	२.तरं.२/३५
----------	---	------------

गुंजा, मधु, गुड, तूप, टंकण आणि गुणुळ या ६ द्रव्यांना समभाग घेतल्यास त्यांना द्रावकगण म्हणतात.

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

विषयवर्ग	वत्सनाभः सहरिद्रः ससुकश्च प्रदीपनः । सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च ॥ हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ॥ भा.प्र.धात्वा.१९१
----------	--

वत्सनाभ, हारिद्र विष, ससुक, प्रदीपन, सौराष्ट्रीक, शृंगीक, कालकूट, हलाहल, ब्रह्मपुत्र ही सर्व द्रव्ये विषवर्गामध्ये येतात.

उपविषयवर्ग	अर्कक्षीरं स्नूहीक्षीरं लाङ्गली करवीरका । गुञ्जाहिफेनो धतुः सप्तोपविषजातयः ॥ भा.प्र.धात्वा २०६
------------	--

अर्कक्षीर, निवडुंग दूध, कळलावी, कन्हेर, गुंजा, अहिफेन, धतुर ही सातही द्रव्य उपविषयवर्ग म्हणून ओळखतात.

अम्लवर्ग	अम्लवेतसजम्बीलुङ्गाम्लवणकाम्लकम् । नारङ्गं तिन्तिडीकश्च चाङ्गोर्व्यम्लगणोत्तमाः ॥ रसार्णव ५/३१
----------	--

अम्लवेतस, जम्बीरी निंबू, मातुलुंग नींबू, चणकाम्ल, नारङ्ग, चिंच आणि चांगेरी या सर्व अम्लपदार्थांना अम्लवर्ग म्हणतात.

स्नेहवर्ग	सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहोऽयुक्तश्चतुर्विधः । पानाभ्यञ्जनबस्त्यर्थं नस्यार्थं चैव योगतः ॥ धै.र.परि.४/२५
-----------	---

तूप, तिळतैल, वसा आणि मज्जा यांच्या एकत्रित रूपाला स्नेहवर्ग म्हणतात. अनुपानासाठी, मर्दनार्थ, बस्तिकर्म आणि नस्य कर्मासाठी स्नेह उपयोगी असतात.

तैलवर्ग

तिळ, सरसो, धतुर, भल्लातक, एरंड, नीमबीज, जयपाळ बीज, दन्तीबीज, कुसुंमबीज, अलसी, करंजबीज आणि मालकांगोणी चे तैल ही सर्व तैलवर्गामध्ये मोडतात.

- तिल सर्षपकोन्मत्तभल्लतैरण्डनिम्बजैः ।
उमादीनाश्च तैलैस्तु तैलवर्गोऽत्र सम्मतः ॥
र.त.२/२६
- ... तैलानि ह्युत्तवानि वै ।
कसुम्भकगुणी नक्ता तिलसर्षप जानि तु ॥
रसार्णव ५/३४
- रसरत्नसमुच्चय मध्ये तैलवर्ग अधिक स्पष्ट आणि विस्तृतपणे वर्णन केले आहे.

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

ज्योतिष्मती (मालकांगोणी), कटुतुम्बी, कटुकोषातकी बीज, कैर, नारळ, सरसो, वाकुची, विभीतक फलत्वक्, अलसी (जवस), राई (मोहरी), निम्ब बीज, तिळ, अपामार्ग, बान्दाल, दन्तीबीज, तुम्बुरु, अंकाल, धतुर, भल्लातक, आणि पलाश यांच्या बीजापासून तैल निघते म्हणून यांना तैलवर्ग म्हणतात.

कङ्कणी तुम्बिनी घोषा करीर श्रीफलोद्भवम् ।

कटुवार्ताक सिद्धार्थ सोमराजी बिभित्तजम् ॥

अतसीजं महाकाली निम्बजं तिलजं तथा ।

अपामार्गद्विवाली दन्ती तुम्बुरु विग्रहात् ।

अङ्कोलोन्मत्तभल्लत पलाशेभ्यस्तथैव च ।

एतेभ्यस्तैलमादाय रसकर्मणि योजयेत् ॥

र.र.स.१०/७३

या व्यतिरिक्त व्यवहारात मोठ्या प्रमाणात खाण्याकरिता, अभ्यंतर उपयोग व त्वचेला, केसांना लावण्याकरिता काही तैलद्रव्यांची उपयोगिता व आवश्यकता आढळून येते. वरील तैलवर्गातील काही तैल द्रव्ये आंज विद्यार्थ्यांना दाखविण्याइतपतसुद्धा उपलब्ध नाहीत. तरी आज मोठ्या प्रमाणात उपयोगात असलेली तैल जसे कार्पास, शेंगादाणा (भुईमूग), सोयाबीन, करडी, सूर्यफूल, पामतैल, नारीकैल तैल इ.

या तैलद्रव्याचा आयुर्वेदीय दृष्टीकोनातून अभ्यास करून अभ्यासक्रमात अंतर्भाव करणे आवश्यक आहे.

भेषजद्रव्यगुणधर्म परिभाषा

भेषज कल्पना अभ्यास करीत असतांना द्रव्यांच्या गुणांचे, कर्मांचे यथार्थ ज्ञान असणे आवश्यक आहे किंबहुना असे म्हणता येईल की वैद्याला द्रव्यांचे गुण कर्म ज्ञान संपूर्ण अवगत आहे व मुखोद्गत आहे त्याला भेषज कल्पना व चिकित्सा या दोन्ही क्षेत्रात यश प्राप्त होते. कारण आयुर्वेदीय ग्रंथांचे परीक्षण करतांना असे आढळते की द्रव्यांचे गुण विविध आहेत व संक्षीप्त रूपाने कथन केलेले असतात. त्यांचा अभ्यास आवश्यक आहे. या प्रकरणात आपण द्रव्य गुण कर्म विस्ताराने पाहू.

दीपन	पचेन्नर्मं वह्निकृच्च दीपनं तथा मिशिः ॥ शा.सं.प्र.४/१
------	--

जे औषधीद्रव्य आमरसाचे पाचन करीत नाही परंतु अग्निला प्रदीप्त करते त्यांना दीपनद्रव्य म्हणतात.

उदा. बडीशेप.

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

पाचन	पचत्यामं न वह्नि च कुयांछानदि पाचनम् । नागकेशरवद्विद्याच्चित्रो दीपनपाचनः ॥	शा.प्र.४/२
------	--	------------

जी औषधीद्रव्य आमरसाचे तर पाचन करते परंतु अश्रिता प्रदीप्त करीत नाही त्यांना पाचनद्रव्य म्हणतात.

उदा. नागकेशर.

परंतु चित्रकमूल दीपन आणि पाचन ही दोन्हीही कार्ये करते.

संशमन	न शोधयेति न द्वेष्टि समान्दोषांस्तथोद्धताम् । समीकरोति विषमाञ्जमनं तद्यथाऽमुता ॥	शा.प्र.४/३
-------	---	------------

जी औषधीद्रव्य वाढलेल्या वात पित्त कफादी दोषांचे शोधन करीत नाही म्हणजे वमन विरेचन करून वृद्ध दोषांना बाहेर काढत नाही तसेच समान रूपामध्ये स्थित वातादी दोषांना वाढवत नाही परंतु वाढलेले आणि प्रकृषित वातादी दोषांना आतल्या आतच शांत (शमन) करते त्यांना संशमनद्रव्य असे म्हणतात.

उदा. गुडूची.

अनुलोमन	कुल्या पाकं मलानां यद्भित्वा बन्धमधो नयेत् । तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥	शा.सं.प्र.४/४
---------	---	---------------

जे औषधीद्रव्य अपक मलाचे पाचन करून तसेच वातादी दोषांसमवेत असलेल्या मलाचे भेदन करून गुदमार्गाद्वारे बाहेर टाकतो त्यांना अनुलोमन द्रव्य म्हणतात.

उदा. हरीतकी.

खंसन	पक्तव्यं यदपक्त्वं च खिल्यं कोष्ठे मलादिकम् । नयत्यधः खंसनं तद्यथा स्यात्कृतमालकः ॥	शा.४/५
------	--	--------

जे औषधीद्रव्य कोष्ठाला चिकटून असलेले पाचनस्थितीत असलेल्या मलाला कच्च्या स्थितीतच खालच्या दिशेने नेऊन गुदमार्गावाटे बाहेर टाकते त्याला खंसन म्हणतात.

उदा. आरजवध फल मज्जा.

भेदन	मलादिकमबद्धं यदुबद्धं वा पिण्डितं मलैः । भित्वाऽधः पातयति तद्भेदनं कटुकी यथा ॥	शा.४/६
------	---	--------

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

वातादी दोषांमुळे अबद्ध-बद्ध किंवा पिण्डीभूत पुरीषाचे भेदन करून जे औषधीद्रव्य अक्षोमार्गाने (गुदमार्ग) बाहेर टाकते त्याला भेदन द्रव्य म्हणतात.

उदा. कटुकी

रेचन	विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत् । रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ॥	शारंगधर ४/७
------	--	-------------

जे औषधीद्रव्य पक्क तथा अपक्क मलादीकांना पातळ करून खालच्या दिशेने घेऊन जाते आणि गुदमार्गावाटे बाहेर टाकते त्यांना रेचन द्रव्य म्हणतात.

उदा. निशोत्तर (त्रिवृत्)

वमन	अपक्वं पित्तश्लेष्मानं बलादूर्ध्वं नयेतु यत् । वमनं तद्वि विज्ञेयं मदनस्य फलपं यथा ॥ भा.प्र.पूर्व प्रिप ६/२१९
-----	--

जे औषधीद्रव्य अपक्क पित्त, अपक्क कफ आणि अपक्क अत्राला आपल्या प्रभावाने बलपूर्वक वरच्या दिशेने नेऊन मुखमार्गाद्वारे बाहेर टाकते त्याला वमनद्रव्य म्हणतात.

उदा. मदनफलबीज.

देहसंशोधन	स्थानाद्बहिर्नयेदूर्ध्वमधो वा मलसंचयम् । देहसंशोधनं तस्यादेव दालीफलं यथा ॥	शा.प्र.४/९
-----------	---	------------

जे औषधीद्रव्य आमशयस्थित संचित मळाला वरच्या दिशेने आणि मुखमार्गाद्वारे बाहेर टाकते आणि आत्रामध्ये संचित मळाला खालच्या दिशेने नेऊन गुदमार्गावाटे बाहेर टाकून शरीराला शुद्ध करते त्याला देहसंशोधन म्हणतात.

उदा. देवदालीफलबीज.

संशोधनद्रव्य उभयगुणात्मक असतात म्हणून वमन विरेचन दोन्ही कार्ये करतात.

छेदन	खिल्यान्कफादिकान् दोषानुभूलयति यद्बलात् । छेदनं तद्यथा क्षारा मारिचानि शिलाजतु ॥	शा.४/१०
------	---	---------

जे औषधीद्रव्य आपल्या स्थानी संचित किंवा चिकटलेल्या पित्त-कफ-वात दोष आणि मल यांचे आपल्या शक्तीनुसार बलपूर्वक पृथकरण करते त्याला छेदन द्रव्य म्हणतात.

उदा. क्षार - मरिच आणि शिलाजतु.

लेखन	धातुमलान्वा देहस्य विशोष्योल्लेखेच्च यत् । लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवा ॥	शा. ४/११
------	---	----------

जे औषधीद्रव्य वातावी तिन्ही दोष तथा रस-रसावी सप्तधातुंना खरडून बाहेर काढून टाकतो त्याला लेखन द्रव्य म्हणतात.

उदा. मधु, उष्णजल, वचा आणि यव.

ग्राहि	दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णात्वाद् द्रवशोषकम् । ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ॥	शा. प्र. ४/१२
--------	--	---------------

जे औषधीद्रव्य दीपन आणि पाचन गुणात्मक आहे अर्थात जे द्रव्य आमाले पाचनही करते आणि अश्लिला प्रदीप्त करते तसेच त्याच्या उष्णगुणामुळे शरीरस्थ द्रव्याचे (आमरस) ग्रहण होते म्हणून त्यांना ग्राहि म्हणतात.

उदा. शुण्ठी, जीरा व गजपिप्पली.

स्तंभन	रौक्ष्याच्छैत्यात्कषायत्वान्वाधुपाकाच्च यद्भवेत् । वातकृत्स्तम्भनं यत्स्याद्यथा वत्सकटुण्डुकौ ॥	शांरां ४/१३
--------	--	-------------

जे औषधीद्रव्य रुक्ष आहे, शीतवीर्य, कषाय रस युक्त आहे आणि शिघ्रपाकी गुणात्मक असल्यामुळे वायुला वाढवून मलादिकांना रोखून धरते त्यांना स्तंभन म्हणतात.

रसायन	रसायनं च तज्ज्ञेयं यज्जराव्याधिनाशनम् । यथाऽमृता रुदन्ती च गुगुलुश्च हरीतकी ॥	शा. ४/१४
-------	--	----------

जे औषधीद्रव्य वृद्धावस्था येऊ देत नाही आणि सर्व रोगांना दूर करते त्यांना रसायन म्हणतात.

उदा. गुडूची, रुदन्ती, गुगुळ, हरीतकी

या व्यतिरिक्त चरकांनी रसायनाची परिभाषा करतांना म्हटले की, जे औषधीद्रव्य स्वस्थ व्यक्तीमध्ये ओजकांती वाढवते तेच रसायन होय आणि ते वृष्यकर असते.

स्वस्थस्वर्जोर्जरं यतु तद् वृष्यं तद्रसायनम् ।

च.चि. १/१/४

वाजीकरण	यस्माद् द्रव्याद्भवेत्स्त्रीषु हर्षो वाजीकरं च तत् । यथा नागबलाद्याः स्युर्बीजं च कपिकच्छुजम् ॥	शा. सं. प्र. ४/१५
---------	--	-------------------

ज्या औषधीद्रव्यांच्या सेवनाने पुरुष स्त्रीसोबत उत्साहवर्धक तसेच अशवाच्या प्रमाणे अधिक वेळ पर्यंत मैथून क्रिया करण्यास समर्थ होतो त्यांना वाजीकरण म्हणतात.

उदा. नागबला, कपिकच्छु.

शुक्रल	यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलं हि तदुच्यते । यथाऽश्वगन्धा मुशली शर्करा च शतावरी ॥	शा. सं. प्र. ४/१६
--------	---	-------------------

ज्या औषधीद्रव्यांच्या सेवनाने शुक्राची वृद्धी होते त्यांना शुक्रल द्रव्य म्हणतात.

उदा. अश्वगंधा, मुसली, शतावरी

सूक्ष्म	देहस्य सूक्ष्मं छिद्रेषु विशेषत्सूक्ष्ममुच्यते । तद्यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बतैलं रुबुद्भवम ॥	शा. सं. प्र. ४/१९
---------	---	-------------------

जे औषधीद्रव्य शरीरावरील सूक्ष्म छिद्रामध्ये (रोमकूप) प्रवेश करते त्याला सूक्ष्म म्हणतात.

उदा. सैन्धव, मध, निम्बतैल आणि एरण्डतैल.

व्यवायी	पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः पाकं च गच्छति । व्यवायि तद्यथा भङ्गा फेनं चाहिसमुद्भवम् ॥	शा. सं. प्र. ४/२०
---------	---	-------------------

जे औषधीद्रव्य पाचन होण्यापूर्वी पूर्ण शरीरामध्ये पसरते आणि नंतर त्याचे पाचन होते त्याला व्यवायी असे म्हणतात.

उदा. भांग, अफीम

विकाशी	सन्धिबन्धांस्तु शिथिलान्यत्करोति विकाशी तत् । विश्लेष्यौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवौ ॥	शा. सं. प्र. ४/२१
--------	--	-------------------

जे औषधीद्रव्य शरीरातील सर्व धातुंपासून ओजाला वेगळे करून संधी बंधनाला मुक्त करते त्याला विकाशी म्हणतात.

उदा. सुपारी, कोद्रव

मदकारी	बुद्धिं लुम्पती यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते । तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकम् ॥	शा. सं. प्र. ४/२२
--------	---	-------------------

जे औषधीद्रव्य तमोगुणाच्या प्रधानतेमुळे बुद्धीचा लोप करते त्याला मदकारी द्रव्य म्हणतात.

उदा. मदिरा, सुरा

विष	व्यवायि च विकाराणि स्यात्सूक्ष्मं छेदि मदावहम् । आग्नेयं जिवितहरं योगवाही स्मृतं विषम् ॥ शारंगधर स.प्र.४/२३
-----	--

जे औषधीद्रव्य व्यवायि, विकाराणी, सूक्ष्म, छेदन, मदकासी, आग्नेय गुणयुक्त, प्राणनाश करणारे आणि योगवाहि गुणांनी युक्त असते त्याला विष म्हणतात.

उदा. वत्सनाभ, शृंगीविषादी

चरकांनी विषाचे १० गुण सांगितले आहेत. लघु, रुक्ष, विशद, व्यवायी, आशुकर, तीक्ष्ण, विकासी, सूक्ष्म, उष्ण आणि अव्यक्त रस.

लयुरुक्षमाशु विशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकासी सूक्ष्मं च ।

उष्णमनिर्देश्य रसं दशगुणमुक्तं विषं तज्जेः ॥

च.चि.२३/२४

या व्यतिरिक्त चरकांनी विषाच्या उत्पत्तीबद्दल म्हटले आहे की जेव्हा समुद्रमंथन झाले तेव्हा हालाहल विष निघाले त्याला पाहून देव, यक्ष, किन्नर, मानव आणि राक्षस सर्वच लोक दुःखी झाले, विषण्ण झाले म्हणून त्याला विष हे नाव पडले.

जगद्विषणुं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंजकः ॥

च.चि.२३/५

प्रमाथी	निजवीर्येण यद्र द्रव्यं स्त्रोतोभ्यां दोषसंचयम् । निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ॥ शा.सं.प्र.४/२४
---------	---

जे औषधीद्रव्य आपल्या प्रभावाने स्त्रोतसामध्ये संचित दोषांना (वात-पित्त-कफ) बलपूर्वक मुख-नाक इ. विवरांमधून बाहेर टाकते त्याला प्रमाथी म्हणतात.

उदा. मरिच, वचा.

अभिष्यंदी	पैच्छिल्याद् गौरवाद् द्रव्यं रुद्ध्वा रसवहाः शिराः । क्षत यद्गौरवं तस्यादाभिष्यन्दि यथा दक्षि ॥ शारं.स.प्र.४/२५
-----------	--

जे औषधीद्रव्य आपल्या पिच्छील (चिकटपणा) आणि गुरु गुणांमुळे रसवह शिरांमध्ये अवरोध उत्पन्न करून संपूर्ण शरीरात गुरुता उत्पन्न करते त्याला अभिष्यंदी म्हणतात.

उदा. दही.

विदाही	विदाहि द्रव्यमुद्गारममलं कुर्यात्तथा तुषाम् । हृदि दाहं च जनयेत्पाकं गच्छति तच्चिरात् । भा.प्र.पूर्व मिश्र ६/२३६
--------	---

जे औषधीद्रव्य सेवन केल्यानंतर आंबट ठेकर येतात, तहान लागते, हृदयामध्ये दाह उत्पन्न होतो, उशीरा पचतात त्याला विदाही गुणयुक्त द्रव्य म्हणतात.

उदा. क्षार, लवण, सरसो, मिरची

योगवाही	गृह्णाति योगवाहि द्रव्यं संसर्गिकवस्तु गुणान् । पच्यमानं यथैतन्मधु-जल-तैलाज्य-सूत-लोहादिः । भा.प्र.पूर्व मिश्र ६/१३७
---------	--

जे औषधीद्रव्य अन्य द्रव्यांसह पाचन होत असतांना त्याचे संपूर्ण गुण ग्रहण तर करतच पण सोबत आपल्या गुणांनाही तेशे सोबत ठेवते त्यालाच योगवाही म्हणतात.

उदा. मधु, जल, तैल, घृत, पारद, लोह, गुण्डूळ

प्रभाव

रसादिसाम्ये यत्कर्म विष्टिष्टं तत्प्रभावजम् ।

दन्ती रसादितुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी ॥

मधूकस्य च मृद्रीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।

प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः ॥

समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ।

कचिचु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः ॥

ज्वरं हन्ति शिरोबद्धा सहदेवीजटा यथा ।

भा.प्र.पूर्व मिश्र ६/२४५-४७

रसगुणांच्या तुलनेने समानता असल्यावरही काही काही द्रव्यांमध्ये कर्मामध्ये विशेषता म्हणजे भिन्नत्व दिसते त्यांना प्रभाव म्हणतात.

उदा. दन्ती आणि चित्रक यांचे रसादीगुण समान असल्यावरही दन्तीमूल विरेचन करते तर चित्रकमूल दीपन-पाचन करते.

याचंप्रमाणे मोहाचे फुल तसेच द्राक्षा, घृत व दूध यांचेमध्ये रसादी साम्य आहे.

द्राक्षा व घृत अग्निदीपक आहे आणि मोहाचे फुल व दूध दीपक नाही.

याचंप्रमाणे आवळा व लकुच (बडहल) यामध्ये रसादीसाम्य आहे. परंतु आवळा विदोषनाशक आहे तर लकुच त्रिदोषकारक आहे.

या उदाहरणांवरून लक्षात येते की, रसादी साम्य असल्यानंतरही कर्मामध्ये भिन्नता आहे व हा त्या द्रव्यांचा प्रभाव होय.

भिन्नता आहे व हा त्या द्रव्यांचा प्रभाव होय.

काही वेळा तर द्रव्य केवळ आपल्या प्रभावानेच कार्य करते. उदा. सहदेवीचे मूळ डोक्यावर बांधल्याने ज्वर शांत होतो.

विपाक

जाठेणाग्रिना योगादु यदुदेति रसान्तरम् ।

रसाणां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥

मिष्टः पदुश्च मधुरमम्लोऽप्लं पच्यते रसः ।

कटुतिक्तकषयाणां पाकः स्यात्प्रायशः कटुः ॥ भा.प्र.पूर्व मिश्र ६/२४१-४२

भोजनानंतर षडरसांचा जाठराग्रीद्वारा परिपाक होऊन जे दुसऱ्या प्रकारच्या रसांची निर्मिती करतात त्यांना विपाक म्हणतात.

उदा. मधुर व लवण रसयुक्त आहाराचा विपाक मधुर आहे.

अम्लरसाचा विपाक अम्लच असतो

आणि

कटु-तिक्त आणि कषय रसयुक्त आहारद्रव्यांचा विपाक कटु असतो.

३ प्रकारचे विपाक

त्रिधा रसानां पाकः स्यात्स्वादुम्लकटुकात्मकः ।

प्रायः पदेन त्रीहिः स्यात्स्वादुरम्लो विपाकतः ॥

शिवा कषयाया मधुरा पाके, शुण्ठी कटुका मधुरपाकेत्यादि ॥

भा.प्र.पूर्व मिश्र ६/२४२

मधुर, अम्ल व कटु भेदानुसार द्रव्यांचे विपाक ३ प्रकारचे असतात.

औषधी द्रव्य ग्राहाग्राह्यत्व, संग्राह, संचय, संरक्षण

मागील प्रकरणात आपण औषधी द्रव्य मान परिभाषा व द्रव्य ग्रहण नियम पाहिलेत. या प्रकरणात आता आपणांस औषधी द्रव्यांचे परीक्षण व परीक्षणातून ते द्रव्य औषधीकरिता योग्य आहे काय? तसेच योग्य औषधीचे परिणाम काय? केव्हा कोणती औषधी ग्रहण करावी व ग्राह्यानंतर वापरण्यापर्यंतच्या काळात त्या औषधीची सुरक्षीत साठवणूक कशी करावी? त्या औषधीचे किटक, प्राणी, जळमट यांचे पासून संरक्षण कसे करावे? औषधीची कार्यकारी शक्ती उत्कृष्ट कशी टिकून राहिल याबाबतचा विचार व अभ्यास या प्रकरणात करणार आहोत. यालाच **भेषज कल्पनेचे पूर्व कर्म** असे म्हणता येईल.

१) द्रव्य २) भूमिपरिक्षा

३) द्रव्याचा संग्रहकाळ अ) प्रयोज्य अंगानुसार, ब) वियानुसार, क) कर्मानुसार

४) औषधी ग्रहण विधी ५) संरक्षण विधी

या सर्व बाबींचा विचार व आधुनिक औषधी संरक्षण विधीचा अभ्यास करणार आहोत.

द्रव्य

या पृथ्वीवरील सर्व द्रव्ये पंचमहाभूतात्मक असून औषधी व आहार ह्या उपयोग पंचभौतिक विचार व प्रयोजन लक्षात ठेवून, अभ्यास करून केला जातो. आयुर्वेदाची संपूर्ण रचनाच पंचमहाभूत विचारावर आधारीत आहे. किंबहुना असेही म्हणता येईल की पंचमहाभूतांव्यतिरिक्त दुसरा कोणताही प्रयोजनीय विषय आयुर्वेदात नाही.

औषधींची उत्पत्ती भूमीतून होते व औषधीचे पोषण व संवर्धन भूमितील जल, खनिज द्रव्ये, वायु, प्रकाश या द्वारेच होते. म्हणजेच पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या पंचमहाभूतांचे अंश द्रव्यात सूक्ष्मरूपाने वास करतात व हीच द्रव्य औषधी रूपाने रूपात वापरले जातात. द्रव्यांच्या उत्पत्तीचे वेळी असलेले प्राबल्य किंवा प्रमुख असलेले महाभूताने युक्त औषधी द्रव्य बनतात व ती त्या त्या महाभूतावर उपयुक्त ठरतात. म्हणजे द्रव्य ज्या प्रदेशात भूमीत असेल त्या प्रमाणे त्याचे गुण कर्म ठरते.

भूमीप्रकार

१ पार्थिव युक्त भूमी	दगाड, धोंडे युक्त कठीण, कृष्णवर्णी, मोठे मोठे वृक्ष, उंच उंच गवत
२ जलीय युक्त भूमी	चोपडी, शितल, खोदल्यावर पाणी वर किंवा जवळ मृदुधान्य जसे गहू, तांदूळ इ. गवत तयार होते. कोमल वृक्ष, भरदार, छाया युक्त व फुलांनी बहरलेली भूमी.
३ आग्नेय युक्त भूमी	अनेक वर्षांच्या दगाडांनी युक्त कोठे कोठे छोटे छोटे वृक्ष, वृक्ष हिरवे न होता पांझूर वर्णाचे व आग्नेय गुणयुक्त भूमी
४ वायव्य युक्त भूमी	रुक्ष, रखरखीत, जलाचा अंश कमी, राख युक्त, ज्या भूमीवर वृक्ष अत्यंत लहान व कांटे युक्त, अल्प रसयुक्त भूमी
५ आकाशीय युक्त भूमी	मृदू, खडेयुक्त, अत्यंत फिके चविचे जल असलेली, निस्सार वृक्ष असलेली भूमी.

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

देश विचार

१	जांगल देश	ज्या भूमीत विभिन्न प्रकारचे वृक्ष वाढलेले आहेत, कोरडा वारा जोरात वाहतो आहे, धूळ रहिलेला वातावरण आहे, ज्या भूमीत जांगल, पाहाड, दऱ्या, खोरे असा असमान भाग आहे त्या प्रदेशाला जांगल देश म्हणतात.
२	आनुप	समुद्र, नदी, पाण्याचा प्रदेश, तलाव व जलाचा आर्द्रयुक्त प्रदेश, थंड वारे वाहत आहेत, वनौषधी भरपूर प्रमाणात आहेत, जी जमिन स्निग्ध सुपीक आहे त्या भूमीला आनुप देश म्हणतात.
३	साधारण	आनुप व जांगल दोन्ही प्रदेशांच्या मिश्रणातून निर्माण होणारा प्रदेश, भूमी म्हणजे साधारण देश. शितलता, आर्द्रता व प्रकाश यांचे सम्यक दर्शन या साधारण देशात दिसते. औषधीची वाढ चांगली होते.

पांचभौतिक संघटनेच्या अतिरीक्त द्रव्यांमध्ये रसाची निर्मिती व निष्पत्ती भूमीच्या संपर्कात होते. औषधींचे पोषण भूमी, जल, वायु, सूर्य, प्रकाश द्वारा होते. औषधी आपल्या मुळांद्वारा जमिनीतील पोषक तत्त्व व जल यांचे ग्रहण करतात व त्याद्वारे वनस्पतींची वाढ, विकास, औषधी गुणधर्मांचा विकास होतो. रस निर्माण होतात. रस निर्माणचे वृष्टीने भूमी ६ प्रकारची आहे. त्यानुसारच औषधी द्रव्यांत ६ रस निर्माण होतात.

औषधी संघाट

- तत्र देशे साधारणे जाडूले वा यथाकालं शिशिरात् पवन सलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके रमशानचैत्यदेवयजनागारसभश्रवभराम वल्मीकीषर विरहीते कुशरोहिषास्तीर्णस्निग्धकृष्णमधुर मृत्तिके वा मृदावफालकृष्टेऽनुपहतेऽ न्यैर्बलवतैरैतुमैरोषधद्रव्या जातानि प्रशस्यन्ते ॥
च.क.अ.१
- यस्मिन् देशेहि यद् द्रव्यं स्वच्छन्दमुपजायते । तद् देशजं हि तद् द्रव्यं ग्रहणीयात् शुभलक्षणम् ॥
नवपरिभाषा
- गृहीयातानी सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे ।
आदित्यसमुखो मौनि नमस्कृत्य शिवं हृदि ।
साधारणधरा द्रव्यं गृहीयात् उत्तराश्रितम् ॥
चाल्मीककुत्सितान्प स्पशानोषरमार्गजा ॥
जन्तुवन्दिहिमव्यासा नौषधिः कार्दसिद्धिया ॥
अ.हं.६/५५, ५६

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

वरील भागात विविध देश, तेथील भूमी व वातावरण व त्याचा औषधीवर होणारा परिणाम हे पाहिले. आता प्रत्यक्ष औषधी संग्रहाबाबत पाहू. औषधी संग्रहाबाबत वैद्य वर्गाची भावना ही पूज्य भावना आहे. औषध हे प्रकृतीने मानवाच्या रोग निवारणाकरीता निर्माण केलेले पवित्र साधन व त्यात देवाचा वास असतो अशा भावनेने पूज्य भावनेने, पवित्र भावनेने औषधी व संग्रह या बाबीकडे पूर्वाचार्य पाहत होते.

औषधी ग्रहण करतांना ती साधारण जांगल देशातील असावी. शुभ दिवस पाहून प्रातःकाळी शुचिर्भूत होऊन, सूर्याला नमस्कार करून, मनात व हृदयात शिवाचे स्मरण करून, या औषधी ग्रहणाचे कार्याला यश चिंतून, कोणाशीही न बोलता, चांगल्या जागेवर उगवलेल्या वनस्पतीचे उत्तरेकडील जागी असलेले साल अथवा मूळ (आवश्यक अंग, उपयुक्त अंग) काढून आणावे.

वाईट जागा, स्मशान, दलदल भूमी, चिखल, धुंधळ, उकीरडा, वस्तीबाहेरील कचरा, मल इ. टाकण्याकरिता वापरण्यात येणारी जागा, गवत न उगवू शकणारी जागा (वंद्या भूमी) याटिकाणची औषधी ग्रहण करू नये. तसेच किड लागलेली, अग्नीदग्ध, थंडीने कोळपलेली, जळमट, पक्ष्यांची घाण, धूळ, जुनी झालेली सुकलेली, क्षारयुक्त जमिनीतील ओसाड जमिनीतील औषधी ग्रहण करू नये.

ज्या प्रदेशात जी वनस्पती व औषधी विकसीत होते ती तेथून ग्रहण करावी. जसे

१	मुसळी, पारसीक यवानी, कुटकी	इराण
२	लवंग, तेजपत्र, दालचिनी	पश्चिमद्विप समूह
३	चन्दन	महिसूर
४	अष्टवर्ग - हरीतकी	हिमालय
५	केशर	काश्मीर
६	करतुशी	नेपाळ, आसाम, तिबेट
७	पिंपळी	अजन्गाव, अमरावती (महाराष्ट्र)
८	आवळा	बनारस, अकोला (महाराष्ट्र)
९	कुष्मांड	आशा
१०	हिण	अफगाणिस्तान, अरब, ईराण, हिमालय

औषध संघाट काळ

तेषां शाखापलाशमधिप्ररुढं वर्षावसंतयोर्ग्राह्यं, ग्रीष्मे मूलानी, शिशिरे वा शीर्णंप्ररुढपर्णानां, शरदित्वक्कंदक्षीराणी, हेमंते सरानि, यथर्तुं पुष्पफलमिति ।
चरक कल्प.१/१०

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

विभिन्न ऋतुमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या औषधात विभिन्न रस व विर्य हे अधिक असतात. तसेच द्रव्याचे फळ, पुष्प, मूळ इ. परिपक्व होण्याचा काळ हा ते द्रव्य ग्रहण करण्याचा योग्य काळ समजावा. चरकानुसार खालील प्रमाणे द्रव्य ग्रहणकाळ समजावा.

१	वर्षा, शरद ऋतु	शाखा, पत्र
२	ग्रीष्म, शिशिर ऋतु	मूळ
३	शरद ऋतु	त्वक्, कन्द, क्षीर
४	हेमन्त ऋतु	सार
५	यथाऋतु	वनस्पतीचे पुष्प व फळ जेव्हा पूर्ण पिकतात तेव्हा ते विर्ययुक्त असतात तेव्हा ग्रहण करावे.

नैरहरी पंडित यांचे मतानुसार चरकापेक्षा वेगळा काळ सांगितला आहे.

- १) हेमन्त - कन्द २) वसंत - पुष्प
- ३) शरद - पंचांग ४) शिशिर - मूळ ५) ग्रीष्म - पत्र

शाऱंगधारानुसार शरद ऋतुमध्ये औषधी रसपूर्ण असते म्हणून संपूर्ण कार्याकरिता शरदात औषधी ग्रहण करावी. पण वमन विरेचनाकरिता ध्यावयाची औषधी वसन्ताचे शेवटी संग्रह करावी.

शरदाखिलकार्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् ।

विरिकवमनार्थं वसन्तान्ते समाहरेत् ॥

शाऱंगधारांनी सांगितले की विडंग, पिंपळी, गुड, धने, घृत, मधु हे सोडून सर्व प्रकारच्या औषधी वनस्पती नविन ग्रहण कराव्यात.

साधारणतः ज्या द्रव्याचा गंध विकृत झालेला नाही, रंग विकृत झालेला नाही व स्वरूप विकृत झालेले नाही, ज्यांच्या मधुरादी रसामध्ये विकार उत्पन्न झाला नाही ते द्रव्य जुने झाले तरी औषधार्थं ग्रहण करता येईल.

वनस्पतीच्या विर्यावरून ग्रहणकाल

सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वुत्प्लादीत् आग्नेयान्याग्नेयेषु एवव्यापन्नगुणानि भवन्ति । सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वुत्प्लादीत् गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठ्यां भूयो जातान्यति मधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते ॥

सु.सू. ३६/५

प्रत्येक वनस्पतीचे विर्य हे वेगवेगळे असते व वनस्पती विर्याने कार्य करते. म्हणून औषधी ग्रहण करतांना विर्य विचार महत्वाचा ठरतो. ज्या काळात वनस्पतीचे विर्य अधिक प्रमाणी असते अशा काळातच त्याचा संग्रह करणे श्रेष्ठ होय. म्हणून शित

४. वर्गीकृत भेषज परिभाषा

विर्यात्मक औषधी या सौम्य ऋतुमध्ये ग्रहण कराव्यात व उष्ण विर्यात्मक औषधी या उष्ण ऋतुमध्ये ग्रहण कराव्यात असे प्रतिपादन सुश्रुतांनी केले आहे.

वनस्पतीच्या कर्मानुसार ग्रहणकाल

शरदाखिलकार्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् ।

विरिकवमनार्थं च वसन्तान्ते समाहरेत् ॥

शा.सं.प्र.खं.१/५७

विरिचनार्थं औषधी पृथ्वी, जल, भूयिष्ठ भूमीमधून निर्माण झालेली ग्रहण करावी. वामक द्रव्य अग्नी आकाश भूयिष्ठ भूमी मधून उत्पन्न झालेली ध्यावी. संशमन द्रव्य आकाश भूयिष्ठ भूमी मधून ध्यावी. वमन विरेचनार्थं द्रव्य वसन्त ऋतुचे शेवटी ग्रहण करावे असे शाऱंगधर म्हणतात. निशोत्तर स्नुही, मदन ही वमन व विरेचन द्रव्य वसन्तामध्ये बाकी कार्य करणारी द्रव्ये शरद ऋतुत आणावीत. द्रव्यांचे ग्रहण करतांना त्या औषधी द्रव्यांच्या कोणत्या अवयवात औषधी कार्यकारी शक्ती Active Principal आहे याचा विचार महत्वाचा ठरतो.

आयुर्वेदीय मतानुसार द्रव्यातील सारभाग म्हणजेच उत्कृष्ट शक्ती, गुण म्हणजे वीर्य होय व त्या आधारेच कार्य करते. म्हणून द्रव्याच्या विर्याच्या शक्तीचा विचार व ज्ञान करून त्याची कार्यकारी शक्ती युक्त असलेला भाग औषधीकरिता वापरावा. उदा. -

१	फळ	हरितकी, आमलकी, मदनफळ, दाडीम, एला, बदाम, द्राक्षां
२	कन्द व मूळ	दशमूळ, शतावरी, अश्वगंधा, हरिद्रा, आद्रक, विदारीकन्द
३	त्वक	दालचिनी, लोध्र, अशोक, अर्जुन, कटफळ
४	पत्र	रास्ना, तेजपत्र, पटोल, तुळसी, निंब, वासा
५	फुल	घातकी, नागकेशर, कमळ, शेवन्ती, लवंग, मधुक, औदुंबर, गुलाब
६	बीज	करंज, गुंजा, एरण्ड, जयपाळ, धतुर बीज, अतसी, धान्यक
७	काण्ड व काष्ठभाग	देवदारु, वारुहरिद्रा, चंदन, खदिर, यष्टीमधु, गुळवेल, काडेचिराईत
८	क्षीरभाग	स्नुही, अर्क
९	निर्यास	गुग्गुळ, सर्जरस, अहिफेन, हिंगु, अश्मंतक
१०	पचाग	शालपर्णी, पुष्प, बृहती, दुर्वा, ब्राह्मी, काडे जिराईत
११	क्षार	अपामार्ग, यवक्षार, तिळ, पलाश

न्यग्रोधोदेस्त्वचः ग्राह्यः सारः स्याद् बीजकादितः ।

तालीशादेशच पत्राणि फलं स्यात् त्रिफलादितः ॥

धातव्यादेश्च पुष्पाणि स्नुह्यादेः क्षीरमाहरेत् ।

शाखां गुड्विककादेस्तु निर्यासं रामगतितः ॥

शा.प्र.१/६१

शाखांशाखानि औषधींचे प्रयोगात ध्यावद्याच्या अंगाचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे.

न्यग्रोध इ.वृक्षाची साल, विजयसार इ. सारभाग, तालीश इ. पत्र, विकळा इ. चे फळ, घातकी पुष्प, स्नुही क्षिर, गुडची शाखा, हिंग, निर्यास हे तर आलेले आहे. पण जर एखाद्या औषधीच्या अंगाचे नावाचा उल्लेख नसेल तर तेथे औषधी मूळ ध्यावे. क्षुपवर्गातील औषधी असल्यास पंचांग ध्यावे.

आहार द्रव्य संग्रह

महर्षी सुश्रुत अन्नपानविधी अध्याय (सु.सू.४६) मध्ये आहारीय द्रव्यांचे बाबत विस्तृत विवेचन केले आहे व आहारीय द्रव्य संग्रहाबाबत सूचना दिल्या आहेत.

१ फळ	विल्वफळ सोडून सर्व फळ पिकलेली ध्यावीत. विल्वफळ नेहमी कच्चे ध्यावे. कारण कच्चे विल्वफळ गुणयुक्त असते. कोणतेही फळ, किडलेले, जांस्त पिकलेले किंवा न पिकलेले ग्रहण करू नये.
२ भाज्या	कडक, जास्त वाढलेल्या, किडे युक्त, जुने झालेल्या, पिवळी पाने, खराब भूमीत उगावलेल्या, निरस, दलदलीच्या प्रदेशातील ग्रहण करू नये. मऊ, ताजी, स्वच्छ, योग्य मोसमात तयार झालेली रसरशीत भाजी योग्य होय.
३ कन्द	अपक, बाळ, विकसीत न झालेला, बिना ऋतुत आलेला, जुना झालेला, किड लागलेला ग्रहण करू नये. पूर्ण विकसित झालेला, परिपुष्ट, रसयुक्त, आर्द्र, ताजा, किड न लागलेला, श्रेष्ठ ग्रहण करावा.
४ धान्य	अग्नी, बर्फ, पाणी, दुषीत हवा, सर्पादि लाळ, जहरी जंतु संसर्ग, किडयुक्त, सडलेले बुरशी युक्त, अत्यंत जुने विकृतास येणारे धान्य वापरू नये. ताजे, किड न लागलेले स्वच्छ धान्य योग्य.

औषधी द्रव्य संग्रह

औषधी द्रव्य संग्रहाचा विचार हा महत्वाचा विचार आहे. औषधी ही राष्ट्रीय संपत्ती आहे व ही संपत्ती रूग्णाला देईपर्यंत किंवा त्याचेवर प्रक्रिया करून औषधी तयार करेपर्यंत हीन विर्य न होता, चांगली रहावी, तिला ऊन, वारा, पाऊस, किटक, कुमी, उदिर, घुशी इ. चा उपसर्ग पोहचून ती खराब होऊ नये ही प्रमुख बाब आहे.

औषधी द्रव्य संग्रहात प्रत्येक बाबीचा वेगळा विचार करावा लागतो. औषधी बीज, फळ, फुल, मूळ, कन्द, पत्र, त्वक, काण्ड या वेगवेगळ्या अंगाचा विचार करून प्रत्यक्ष

साठवणूक करणे व तसेच ऋतुचा विचार करून त्याचा संसर्ग त्या औषधीवर होऊ नये या करिता प्रतिबंध करणे व औषध सुरक्षित ठेवणे.

तसेच तयार झालेले औषध योग्य प्रकारे पॅक सिलबंद (हवाबंद) करून ठेवणे व त्यावर बाहेरच्या वातावरणाचा परिणाम होऊ न देणे. जसे शतावरी कल्प वर्षा ऋतुत आर्द्रतेमुळे खराब होऊ शकते म्हणून हवा बंद अवस्थेत किंवा प्लॅस्टीक जार मध्ये ठेवणे. भेषजागर पक्वित्व स्थळी, हवेशीर, ऊन, वारा, पाऊस, धूल, किटक यांचे पासून संरक्षित केलेले असावे.

सुकलेले, अनिर्मात वनस्पती औषधी भेषजागारात ठेवावी. जमिनीपासून वर स्टँडवर, प्रत्येक प्रकारच्या औषधीची वेगळी व्यवस्था व प्रकाश, वायुविजन असलेले उंच छत असलेले, भरपूर खिडक्या व त्याला जाळ्या/कांच बसविलेले. भेषजागारात वर्षा किंवा शित किंवा उष्णतेचा प्रत्यक्ष प्रभाव पडू नये. औषधी लोहपात्र, मृत्पात्र, किंवा आज उपलब्ध असलेला धातू स्टेनलेस स्टील, प्लॅस्टीक पात्रात ठेवणे उपयुक्त. तयार केलेली औषधी दर ३ महिन्यांनी परत तपासून खात्री करून घ्यावी व गरज असल्यास उन्हात/अप्रत्यक्षरित्या सुकवून प्रक्रिया करून परत संग्रह करावा. यामुळे औषधीची हानी होणार नाही.

भेषजागारातील प्रत्येक औषधीवर त्या औषधीचे नाव, इंग्रजी नाव, वजन, ग्रहण तारीख इ. नोंदवावे. भेषजागारात किटक वगैरेचा प्रादुर्भाव होऊ नये म्हणून खबरदारी घेवून किटकनाशक उपाय योजावेत. यामुळे औषधाचे संरक्षण उत्तम प्रकारे होते.

औषधी परीक्षण

तयार झालेली औषधी योग्य प्रकारे तयार झाल्यावर त्याची प्रत्येकाची परीक्षा विधी वेगवेगळी आहे. चूर्ण परीक्षण व आवलेह परीक्षण वेगवेगळे आहे. प्रामुख्याने औषधी परीक्षणात आयुर्वेदिक पद्धतीने

१) स्वरूप	२) वर्ण	३) गंध	४) वजन
५) आकारमान	६) स्पर्श	७) रस	

औषधी विशिष्ट परीक्षा

१) वारीतर	२) अग्निपरीक्षा	३) शिग्रव्यापी
४) पाण्यात घुलनशिलता	५) द्रवात किरघळणे	

१ स्वरूप	जसे (अ) चूर्ण किती सूक्ष्म आहे हे पाहणे व प्रकार ठरविणे. स्थूल ते सूक्ष्मपर्यंत. (ब) आवलेह - घनसर
----------	---

२ वर्ण	विशिष्ट औषधीचा प्राकृत वर्ण असावा. १) रक्तचंदन लालसर वर्ण, २) श्वेत चंदन चूर्ण श्वेत वर्ण इ.
३ गंध	त्या त्या द्रव्यांचा गंध असावा, गुलाब जलाला गुलाबाचा गंध
४ वजन	नियत वजन योग्य असावे ते कमी जास्त नसावे. पॅकींगवर दिलेले वजन कायम रहावे.
५ आकारमान	घृत, तैल, आसव, आरिष्ट यांचे आकारमान पाठाप्रमाणे किंवा नोंदविल्याप्रमाणे असावे.
६ स्पर्श	अवलेह अंगठा व तर्जनीचे मध्ये घेऊन दाबले असता मृदु व त्यावर बोटांच्या रेखा उमटव्यात. खरखर लागू नये.
७ रस	ग्रंथाप्रमाणे व घटकद्रव्याप्रमाणे रस असावा. सितोपलादिचूर्ण मधुर तर हिंवाष्टक लवण रसयुक्त असावे.

- वारीतर - १) भस्म पाण्यावर तरंगणारे असावे.
- २) कपिला - पाण्यावर तरंगणारी असावी. बुडलेली मात्र कपिला नाही हे समाजावे.
- अग्नीपरीक्षा - तैल, घृत, कल्प अग्नीवर टाकले असता न चुरचूर करता जळतात हे योग्य समाजावे.
- शिघ्रव्यापी - पाण्यावर चूर्ण, भस्म टाकले असता लवकर पसरतात.
- पाण्यात/द्रवात घुलनशिलता - औषधे पाण्यात/द्रव्यात घुलनशिल असावीत त्याने योग्य ते पचन होते. जशीची तशी राहू नये.

अशा प्रकारे प्रत्येक औषधीचे वेगवेगळे परीक्षण करावे. तयार केलेल्या औषधीचे पॅकींगवर -

- १) औषधी नाव
- २) बॅच नंबर
- ३) निर्माण तिथी
- ४) विर्यहीन होणारी तिथी
- ५) मुख्य घटक
- ६) ग्रंथाधार
- ७) मुल्य
- ८) प्रयोग योग्य व्याधि
- ९) निर्माता
- १०) निर्माती स्थळ

या सर्व बाबींचे परीक्षण औषधी द्रव्य परीक्षणात अंतर्भूत आहे.

=====

५. पंचविध कषाय कल्पना

मानव निसर्गावस्थेत, आदिमानव अवस्थेत जगत असताना वृक्षाचे पत्र, त्वक्, कंद, मुळे, फळे, बीज इ. चावून खाऊन आपली क्षुधातृप्ती करीत होला. त्यावेळी इतर साधनांचा उपयोग या कर्माकरिता प्रथमतः होत नसावा. जसजशी मानवाने प्रगती केली तसतशी चावण्याची क्रिया शरीराबाहेर २ दगडांनी ठेचून केली असेल व नंतर त्यातील रस काढला असेल अशा प्रकारे प्रथम कल्क किंवा चूर्ण कल्पनेचा उगम झाला असावा व त्यानंतर इतर कल्पना विकसित झाल्या असाव्यात.

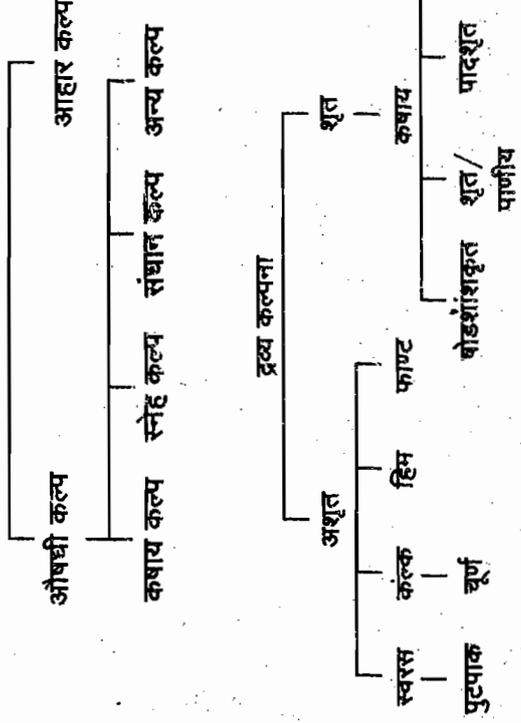
या पुढची पायरी औषध शरीरात योग्य प्रकारे पचण्याकरिता मानवाला लागलेला अग्नीचा शोध, मग या सर्व द्रव्यांवर अग्नीचा प्रयोग करून द्रव्याला मृदुत्व, सुलभ पचन, गुणामध्ये वाढ या बाबी साध्य झाल्या असाव्यात.

मानव सभ्यतेचा विचार केला तर भारतीय परंपरा जागतिक पातळीवर जुनी व काळाच्या कसोटीवर उतरलेली आहे. चरकाचार्यांनी भिषकाची व्याख्या सांगताना वर्णन केले आहे की ज्याचे जवळ ७०० औषधींचा संग्रह आहे ते भिषक. ऋग्वेदात व अथर्व वेदात ३०० औषधींच्या गुणधर्मांचा विचार सांगितला आहे.

मुलतः भेषज कल्पना ५ आहेत.

- १) स्वरस
- २) कल्क
- ३) क्राथ
- ४) हिम
- ५) फाण्ट

कल्प

५. पंचविध कषाय कल्पना

अर्क	रसक्रिया	क्षीरपाक	स्नेहपाक	संधान कल्पना	शुक्त
यात प्रमुख मुळ कल्पना ५	स्वरस, कल्क, क्वाथ, हिम, फाण्ट आहेत.	गुणांनी	स्वरसापेक्षा कल्क लघु, कल्कापेक्षा काथ लघु, काथापेक्षा हिम लघु व हिमा पेक्षा फाण्ट लघु आहे.		

पंचविध कषाय कल्पना ५ रसांपासून तयार केली जाते. यात लवण रस वर्जित आहे. म्हणून - १) मधुरकषाय २) आम्लकषाय ३) कटुककषाय, ४) तिक्तकषाय ५) कषायकषाय

लवण रसापासून कषायकल्पना तयार करता येत नाही. कारण कषायामध्ये द्रव्यांतील कार्यकारी शक्ती जलात उतरवून घेणे अभिप्रेत आहे पण लवणाचे बाबत लवणरसाची चूर्ण कल्पना केल्यानंतर ते पूर्णपणे पाण्यात विरघळून जाते व कषाय कल्पनेचे मूळ विचाराला, सूत्राला बाधा येते. तसेच लवणाचा स्वरस सुद्धा करता येत नाही. लवणामध्ये पाणी टाकले किंवा मिसळले असता त्याचा द्राव तयार होतो. त्याची कल्क कल्पना करता येत नाही. म्हणून लवणरसाची पंचविध कषाय कल्पना करता येत नाही.

पंचविधकषायतील कषाय शब्द हा काथाला पर्यायी शब्द म्हणून सुद्धा वापरलेला आढळतो. पण जेव्हा पंचविधकषाय असा उल्लेख येतो तेव्हा स्वरस, कल्क, काथ, हिम, फांट या समूहाला कषाय असे म्हटले आहे. कषाय कल्पनेचे ज्ञान अतिप्राचीन आहे. वेदामध्ये सुद्धा विविध वनस्पतींचा उल्लेख आहे. औषधीला सेवनयोग्य बनविण्याकरिता नैसर्गिक साधने व विचारातून कषायकल्पनेचा उगम झालेला आहे.

- अथातः स्वरसः कल्कः काथश्च हिमफांटकौ ।
- ज्ञेया कषायाः पंचैति लघवः स्युर्यथोत्तरम ॥ शा.सं. म.खं.अ.१-१
- कण्ठस्य कषणात् प्रायो रोगाणां चक्षुषि कषणात् ।
- कषायशब्दः प्राधान्यात् सर्वयोगेषु कल्प्यते ॥ का.खिल ३/२९
- पंचविधकषायकल्पनमिति ।

तद्यथा - स्वरसः, कल्कः, शृतः शीतः फाण्टश्चेति ।

तेषां यथापूर्वं बलनाधिक्यं, अतः कषायकल्पना व्याख्यातुरबलापेक्षिणी ।

न त्वयं खलु सर्वाणि सर्वत्रोपयोगिनि भवन्ति ।

च.सू.४/४

वनस्पतिज पदार्थांपासून औषधे तयार करण्याच्या विविध ५ पद्धती वरील श्लोकात सांगितल्या आहेत. त्यालाच कषाय किंवा काथ म्हटले आहे. ही पद्धती व्यवहारामध्ये

५. पंचविध कषाय कल्पना

मोठ्या प्रमाणात वापरली जाते. वनस्पती औषधी द्रव्य कुटून किंवा वाटून, बारीक करून त्याचे रूपांतर करण्याची सर्वांत सोपी प्राथमिक पद्धती होय. वनस्पतीज द्रव्यांचा पाण्यासोबत संपर्क घडून त्यातील कार्यकारी शक्ती जलात उतरवून घेणे ही नंतरची विकसित झालेली पद्धती आहे. यामध्ये शीत जलाचा उपयोग केला असता हिम कल्पना व उष्ण जलाचा उपयोग केला असता फांट कल्पना तयार केली जाते.

सुश्रुतांनी षड्विध कषाय कल्पना मानलेली आहे. यामध्ये क्षीर, वनस्पतीज क्षीर म्हणजे ज्या वनस्पती तोडल्या असल्या त्यांच्या तोडलेल्या भागातून क्षीर निघतो त्या वनस्पतीज क्षीर व उर्वरीत स्वरस, कल्क, शृत, शीत, फांट.

काश्यपानी कषायकल्पनेच्या ५ कल्पनेसोबत मद्य कल्पनेची (आसव कल्पना) त्यात भर घातलेली आहे. त्यामुळे काश्यपान्या मताप्रमाणे ७ कषाय कल्पना होतात. त्यातच काही आचार्यांनी कल्क कल्पनेऐवजी चूर्ण कल्पना मांडलेली आहे. या सर्व बाबींचा साकल्याने विचार केला असता शारंगधराने मानलेल्या पंचविधकषाय कल्पना, स्वरस, कल्क, काथ, हिम आणि फांट या कल्पना मूलभूत कल्पना असून या नंतरच्या निर्माण होणाऱ्या किंवा केल्या जाणाऱ्या सर्व कल्पनांचा अंतर्भाव यामध्ये होतो. किंबहुना दुसऱ्या पद्धतीने असेही म्हणता येईल की पंचविध कषायकल्पना टाळून किंवा यातील एकाही कल्पनेचा अवलंब न करता भैषज्यकल्पनेतील नंतरची कोणतीही कृती व कल्पना करता येत नाही. म्हणूनच पंचविध कषाय कल्पना या भैषज्यकल्पनेच्या मूळ कल्पना आहेत.

यापुढे आता प्रत्येक कल्पनेची स्वतंत्र व विस्तृत माहिती पाहू

- १) स्वरस (Juice)
- २) कल्क (Bruised coarsely powdered drug or paste)
- ३) काथ (श्रुल) (Decoction)
- ४) शीत (हिम) (Cold Infusion)
- ५) फाण्ट (Infusion)

१) स्वरस (Juice)

• अहतात् तरक्षणात्कृष्टात् द्रव्यात् क्षुण्णात् समुद्धरेत् ।

वक्त्रनिष्पीडितो यः स रसः स्वरसोच्यते ॥ शा.सं., टि.खं.अ.१-२

• अहतात्तरक्षणात्कृष्टाद् द्रव्यात्क्षुण्णात्समुद्भवेत् ।

वक्त्रनिष्पीडितो यश्च स्वरसो रस उच्यते ॥ भा.प्र.पू.खं. परिभाषा २/२

• सद्यः क्षुण्णाद्रद्रव्यस्य वस्त्रयन्त्रादिपीडनात् ।

यो रसस्त्वभिनिर्वाति स्वरसः स प्रकीर्तितः ॥ वैद्यक परिभाषा प्रदीप
वनस्पतीज द्रव्य कुट्टन त्यातील द्रवरूप भाग पिळून घेऊन काढला असता त्यास
त्या वनस्पतीचा स्वरस असे म्हणतात.

स्वरसालाच अंगरस, रस, जल, नीर, अंबु इ. पर्यायी नावे आहेत. या सर्वांचा
अर्थ वनस्पती द्रव्यांचा अंगरस/स्वरस/वनस्पती द्रव्यातील जलीय भाग असा होतो.

ओली, ताजी वनस्पती, नुक्तीच तोडून आणलेली हिरवी वनस्पती घेऊन
वनस्पतीला पाण्याने धुवून नंतर तुकडे करून यंत्राद्वारा (पाटा वरवटा किंवा ज्युसर,
मिक्सर) वनस्पतीला बारीक करून व कल्क करून, कल्क उत्तम तयार झाल्यानंतर
कल्क वस्त्रात घेऊन पिळून जो रस प्राप्त होतो त्याला स्वरस असे म्हणतात. याप्रकारेच
वनस्पतीचे पत्र, त्वक्, मूल, कंद, कोमलशाखा कुटून किंवा यंत्राद्वारा स्वरस काढला
जातो. ज्या वनस्पतीचा स्वरस काढायचा ती वनस्पती पवित्र ठिकाणची असावी
म्हणजे स्मशान, दलदल, उकीरडा या ठिकाणची उगवलेली नसावी. वनस्पती कीड
न लागलेली, वनस्पतीवर पक्षांची विषा, जाळी इ. नसलेली असावी. वनस्पती ग्रहण
करतांना ब्राह्म मुहुर्तावर वनस्पतीचे पूजन करून व शुभार्चन करून वनस्पती ग्रहण
करावी. वनस्पती तोडतांना त्या वनस्पतीची पूर्ण वाढ झालेली असावी. वनस्पतीची
पूर्ण वाढ झाल्यावरच त्यातील औषधी द्रव्यांचा विकास झालेला असतो व औषधी
द्रव्य स्थिर झालेली असतात. ग्रहण केलेली औषधी वनस्पती पाण्याने स्वच्छ धुवून
त्याचे तुकडे करून योग्य त्या उपकरणाच्या सहाय्याने बारीक, मऊ, एकजीव गोळा
होईपर्यंत वाटावी. याप्रक्रियेमुळे वनस्पती द्रव्यातील आप्य भाग किंवा जलीय भाग
वनस्पती द्रव्यापासून सुटा होतो. नंतर वस्त्रात घेऊन हा गोळा पिळला असता सुटा
झालेला स्वरसाचा जलीय भाग वस्त्राबाहेर मोजपात्रात प्राप्त होतो.

स्वरस तयार करण्याच्या पद्धती

१) वरील प्रमाणे

२) शुष्क वनस्पतीपासून स्वरस मिळविण्याच्या ३ पद्धती आहेत.

अ) १ भाग औषधी द्रव्य चूर्ण स्वरुपात घेऊन त्याच्या दुप्पट त्यात पाणी घालून
शिश्रण ढवळून २४ तासपर्यंत (अहोरत्र) तसेच राहू द्यावे. नंतर मिश्रण ढवळून
वस्त्राच्या सहाय्याने गाळून घ्यावे. जो द्रवपदार्थ मिळतो त्याला स्वरस असे
म्हणतात.

या कृती पथ्ये वनस्पतीज द्रव्य १ भाग, पाणी २ भाग एकत्रीत २४ तास राहिल्याने

वनस्पतीज द्रव्य पाण्याच्या संपर्काने मुदु होते. वनस्पतीज द्रव्य मुदु झाल्यामुळे पाणी
वनस्पतीच्या आतपर्यंत शिरते. पाणी वनस्पती द्रव्यांच्या आत शिरल्यामुळे त्यात
असलेले कार्यकारी तत्व (Active Principal) पाण्यात मिश्र होते (विरघळते). ही
क्रिया सतत २४ तास पर्यंत झाल्यामुळे वनस्पती द्रव्यातील संपूर्ण कार्यकारी तत्व
पाण्यात उतरते व नंतर वस्त्रातून गाळून घेतले असता स्वरस प्राप्त होतो. ही क्रिया हिम
कल्पनेसारखीच आहे.

पण यामध्ये हिमकल्पनेतील औषधी द्रव्य व पाण्याचे प्रमाण भिन्न आहे. या
कल्पनेने औषध तयार करण्याचा कालावधी हा खूप जास्त लागतो. हा या कल्पनेचा
तोटा आहे.

ब) शुष्क द्रव्याच्या भरड चूर्णमध्ये ८ पट पाणी घालून मिश्रण एकत्र करून अग्नि
दिला (उष्णता देऊन) असता १/४ शिष्टक राहीपर्यंत आटवावे. नंतर गाळून
घ्यावे. गाळल्यानंतर जो द्रवपदार्थ मिळतो त्याला स्वरस असे म्हणतात.

या पद्धतीने स्वरस तयार केला असता लवकर तयार होतो पण ही पद्धती व काय
पद्धती सोबत साम्य असलेली पद्धती आहे. म्हणून या पद्धतीचा व्यवहारात उपयोग
होताना फारसा आढळत नाही.

क) पुटपाक विधीने स्वरस प्राप्त करणे

काही वनस्पती द्रव्य ही मुदु असून सुद्धा स्वरसाचा उतारा उष्णतेच्या प्रक्रियेशिवाय
देत नाहीत. उदा. वासा.

काही वेळेला आर्द्र द्रव्याऐवजी शुष्क द्रव्य उपलब्ध असते. तेव्हा पुटपाक पद्धतीचा
उपयोग केला जातो. उदा. शुंठी

वनस्पतीज द्रव्यांचा कुट्टन, वाटून बारीक गोळा करावा. वाटलेला गोळा केळीच्या,
कदंबीच्या/जांभळीच्या पानात घेऊन त्याला धागा/दोरा गुंडाळावा. त्यावर १ अंगुल
जाडीचा ओल्या मातीचा थर द्यावा. हा गोळा पुरेसा सुकल्यानंतर अग्नित ठेवावा.
अग्नित गोळा तापवून सर्व बाजूने लाल झाल्यानंतर अग्नितून बाहेर काढून घ्यावा.
त्यावरील माती बाजूला करावी. केळीचे इ. पाने वेगळी करावीत. अग्निल कल्क वस्त्रात
घेऊन मोजपात्रात पिळावा. मोजपात्रात मिळालेल्या द्रव्यास स्वरस असे म्हणतात.

याचप्रकारे शुंठी ३ पट पाण्यात भिजवून कल्क करून पुटपाकविधीने स्वरस
काढता येतो.

वरील पद्धतीत एकदा आर्द्र द्रव्य घेऊन व एकदा शुष्क द्रव्य घेऊन पुटपाक विधीने
स्वरस काढलेला आहे.

५. पंचविध कषाय कल्पना

स्वरसाची सर्वसाधारण भाषा

स्वरसाची सामान्य मात्रा २ तोळे सुमारे २० मिली ही आहे. काही वेळेला पर्याय म्हणून स्वरस केले जातात. त्यात औषधी गुणधर्म वा कार्यकारी शक्ती कमी असल्यास त्याची मात्रा ४ तोळे म्हणजे ४० मिली सांगितलेली आहे. पण वैद्याने स्वरस रुग्णाला देताना स्वरसाचा प्रकार, रुग्णाचे बल, व्याधी बल, व्याधी अवस्था, चिकित्सा कालावधी, स्वरसाचे तीक्ष्णत्व इ. चा विचार करून तारतम्याने मात्रा योजावी.

प्रक्षेप द्रव्ये

प्रक्षेप द्रव्याने स्वरसाची चव चांगली होते व स्वरसाचे गुणधर्म वाढतात. स्वरस रुग्णास देताना किंवा सेवन करताना सुकरता होते.

मध, साखर, गुळ, जिरे, क्षार, लवण, तूप, तैल, चूर्ण हे पदार्थ स्वरसामध्ये प्रक्षेप म्हणून योजावेत. त्याचे प्रमाण ६ ग्रॅम समजावे.

प्रक्षेप द्रव्याचे सर्वसाधारण प्रमाण १० मिली मध्ये २ ग्रॅम इतके असावे.

स्वरसाचे गुणधर्म

१) पंचविधकषाय कल्पनेतील सर्वात गुरु कल्पना

२) स्वरस ताजा द्यावा. टिकावू नाही म्हणून ताजा श्रेष्ठ. ३ ते ४ तासानंतर आंबण्याची प्रक्रिया सुरुवात होते.

३) विविध व्याधित अनुपान म्हणून श्रेष्ठ अनुपान द्रव्य.

स्वरस कल्पना उपयोग - प्रमुख दोन

१) स्वतंत्र चिकित्सा द्रव्य अथवा औषध म्हणून अभ्यंतर उपयोग.

उदा. • आर्द्रकस्वरस अग्नीमांघ, अरुची व्याधित अभ्यंतर औषधी द्रव्य म्हणून.

• वासा स्वरस - रक्तपित्त, कास, क्षय, कामला व्याधित उपयुक्त.

२) औषधी द्रव्य तयार करताना - औषधी घटक म्हणून स्वरस उपयोगी. याचे परत २ प्रकारात विभाजन करता येईल.

१) भेषज कल्पनेमध्ये

अ) आसव निर्मिती करीता - • द्राक्षासव - - द्राक्षास्वरस

• कुमारी आसव - कुमारी स्वरस

ब) गुटी वटी इ. निर्मिती करीता भावना द्रव्य म्हणून स्वरसाचा वापर केला जातो.

• चित्रकादि वटी - मातुलुंग स्वरस

• लसुनादि वटी - निंबुस्वरस

५. पंचविध कषाय कल्पना

• स्नेहपाक कल्पना - शोधन तैलात निंबपत्र स्वरस

२) रसशास्त्रामध्ये स्वरस उपयोग

१) द्रव्य शोधनाकरीता - शंख शोधनासाठी निंबुस्वरस

२) हिंगुल शोधन - आर्द्रक स्वरस

३) भावना द्रव्य

• त्रिभुवनकिर्ती स्वरस १) आर्द्रक स्वरस

२) तुलसीपत्र स्वरस ३) धतुरपत्र स्वरसाच्या भावना देतात.

४) अनुपान द्रव्य • हेमगर्भ - आर्द्रक स्वरस

• सुतशेखर - आर्द्रक स्वरस

• त्रिभुवनकिर्ती - तुलसीपत्र स्वरस

स्वरस आमयिक प्रयोग

१) त्रिफळा स्वरस + दारुहरिद्रा स्वरस + निंब स्वरस + गुडुची स्वरस

- कामला व्याधित

एकत्र मात्रा - २०-३० मिली

२) आर्द्रक स्वरस - वृषणवात, श्वास, कास, अरुची प्रतिशाय

मात्रा - १०-१५ मिली मधासह

३) शतावरी स्वरस - पित्तजशूल

मात्रा - १०-१५ मिली

४) कुमारी स्वरस - हरिद्रा चूर्ण

मात्रा - १५-२० मिली

५) ब्राह्मी + कुष्मांड + वचा + शंखपुष्पी स्वरस - सर्व प्रकारचे उन्माद, अपस्मार

एकत्र मात्रा - २५-३० मिली

२) कल्क (Paste)

• द्रव्यातर्द्र शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ।

प्रक्षेपावाप कल्कास्ते तन्मानं कर्ष संमितम् ॥

• यः पिण्डो रसपिष्टानां कल्कः स परिकीर्तितः ॥

शा.सं.दि.खं., ५/१ च.सू.४

• द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रीतम् ।

तदेव सुरिभिः पूर्वेः कल्क इत्यभिधीयते ।

आवापस्त्वथ प्रक्षेपस्तस्य पर्याय उच्यते ॥१४॥

परिभाषा प्रदिप

वनस्पती औषधी द्रव्य कुट्टन वाट्टन, बारीक, एकजीव, मृदु, गोळा किंवा पातळ पेस्ट तयार करणे म्हणजेच कल्क होय.

पंचविध कषाय कल्पनेची कृतीच्या क्रमाप्रमाणे ही प्रथम कल्पना होय व गुणाने दुसरी कल्पना होय. कारण स्वरस कल्पना करताना प्रथम त्या औषधी द्रव्यांला कुट्टन वाट्टन गोळा करणे म्हणजेच कल्क करणे हे प्रथम कर्म व नंतर कल्क वस्त्रात घेऊ न मोजपात्रात पिळणे म्हणजे कल्कातून स्वरस वेगळा काढणे ही दुसरी कृती / क्रम होय.

औषधी कल्प तयार करतांना मानवाला सुचलेली ही प्रथम व सर्वात सोपी अशी कृती आहे. कल्क कल्पनेची प्रमुख बाब म्हणजे वनस्पती द्रव्यापासून औषधी तयार करीत असताना वनस्पतीतील पृथ्वी गुण भुयिष्ठ व जल गुण भुयिष्ठ औषधी कार्यकारी तत्व सुटे करणे, मोकळे करणे ही क्रिया ते औषधी द्रव्य कुटल्यामुळे व बारीक केल्यामुळे साध्य होते. कारण औषधातील कण सुटे सुटे होतात व विलग झालेले कण व त्यातील औषधी सुटी होते. शरीर भावांचा यासह संपर्क आल्यावर औषधी द्रव्याचे पचन, शोषण व व्याधिवर कार्य घडण्यास मदत होते. औषधी द्रव्य ग्राह्यांश्राह्यत्व स्वरसाप्रमाणे समजावे.

कृती - ओले (ताजे) वनस्पतीज द्रव्य आणून ते यंत्राच्या सहाय्याने कुट्टन, बारीक ठेचून मृदु एकजीव करावे. त्यालाच कल्क असे म्हणतात. याचेच पर्याय प्रक्षेप, आवाप हे आहेत. त्याची मात्रा १ कर्ष म्हणजे १० ग्रॅम इतकी समजावी.

वनस्पतीज द्रव्य शुष्क असल्यास द्रव्यांचे भरड चूर्ण करावे व समभाग पाण्यात ६-८ तास भिजत ठेवावे नंतर पाणी शोषणे संपल्यावर द्रव्य पाट्यावर घेऊन वरवट्याच्या सहाय्याने वाट्टून बारीक एकजीव मृदु करावे.

मात्रा - २ तोळा कर्ष - १० ग्रॅम

प्रक्षेप द्रव्य व मात्रा

१) कल्कासह मध, घृत, तैल द्यावयाचे असल्यास कल्काचे दुप्पट द्यावे.

२) गुळ, साखर कल्काच्या बरोबर

३) स्वरस, दुध, गोमुत्र - कल्काच्या चौपट द्यावे.

कल्काचे गुणधर्म

१) फार काळ टिकत नाही म्हणून कल्क प्रत्येक वेळी ताजा तयार करून वापरावा.

२) स्वरसापेक्षा लघु

३) पृथ्वी व जल गुण भुयिष्ठ

उपयोग - १) अभ्यंतर उपयोग २) बाह्य उपयोग

३) औषधी निर्माणातील उपयोग

१) अभ्यंतर उपयोग

लसुन कल्क + तिळ तैल द्विगुण मात्रेत तीव्र वातव्याधीत उपयुक्त

अपामार्ग कल्क - रक्ताशक्ति उपयोगी

२) बाह्य उपयोग

निंबकल्क - व्रण चिकित्सेत

शोथ चिकित्सेत - पुनर्नवा हरिद्रा कल्क

३) औषधी निर्माणात उपयोग - भेषज कल्पना

शोधन तेल - निंबपत्र कल्क

कुष्मांड अवलेह - कुष्मांड कल्क

रसशास्त्र - पारद शोधन - लसुन कल्क

आमयिक प्रयोग

लसुन कल्क + गुळ समभाग कल्क - वृश्चिक दंशावर उपयुक्त बाह्यप्रयोग

हस्तपाद दाह, शिरोदाह - चंदन कल्क लेप

पिप्पल्यादिकल्क - उरुस्तंभ

शुठी कल्क - परिणाम शुल, आमवात

आम्रबिज कल्क - अतिसार

१) **निंबकल्क** - निंबपत्र ताजी, हिरवी चांगली धुवून पाणी निथळून घेऊन वजन करून पाटा-वरवट्याच्या सहाय्याने बारीक मऊ, मृदु होईपर्यंत वाटावे. तयार झालेला कल्क औषधी म्हणून वापरावा.

उपयोग - बाह्य - व्रण, कुष्ठ

अभ्यंतर - वमन, कुष्ठ, पित्तजव्याधी, कुमी

मात्रा - १० ग्रॅम, अनुपात - जल

२) **रसोन कल्क** - सोललेला, साल काढलेला लसूण पाट्यावर किंवा यंत्राद्वारे बारीक, मृदु एकजीव होईपर्यंत वाटावा. तयार झालेला कल्क आवश्यकतेनुसार वापरावा.

उपयोग - वातरोग, विषमज्वर

मात्रा - १० ग्रॅम,

अनुपात - तिळ तेल २० मि.ली.

५. पंचविध कषाय कल्पना

३) अपामार्ग बिज कल्क - अपामार्गाच्या बिजाला कुटून त्याचे वरील साल काढून टाकावी व पाट्यावर घेऊन किंवा यंत्राने कुटून, वाटून, बारीक, मूदु होईपर्यंत वाटावी व कल्क तयार झाल्यावर आवश्यकतेनुसार वापरवा.

उपयोग - रक्तार्श

मात्रा - १० ग्रॅम, अनुपान - तंडुलोदक

३) काथ (Decoction)

पर्याय - शृत, काथ, कषाय, निर्यूह

१) वह्नौ तु काथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः । च.सू.४/२५

२) शृतः काथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते । शा.म.२/२

३) पानीयं षोडशगुणं क्षुत्सु द्रव्यपले क्षिपेत् ।

मृत्यात्रे काथयेद् ग्राह्यमष्टमांशवशेषितम् ॥

तज्जलं पाययेद्दिमान् कोष्णं मुद्गप्रिसाधितम् । शा.म.२/१

व्याख्या - वनस्पतीज द्रव्याचे भरड चूर्ण १ भाग घेऊन त्यामध्ये १६ पट पाणी टाकून ते मिश्रण मुत्पात्र किंवा तत्सम पात्रात ठेवून कथन करावे, शिजवावे. मिश्रणातील १/४ जल शिल्लक राहिले असता अग्नि देणे बंद करून गाळून घ्यावे. मिळालेल्या द्रव्यास काथ / कषाय असे म्हणतात.

काथ प्रक्रिया

काथ कल्पनेच्या प्रक्रियेत औषधी द्रव्य व जल यांचा अग्निद्वारे संयोग व औषधी द्रव्यातील कार्यकारी तत्व जलात उतरवून घेणे. काथ तयार होतांना १) उत्कलन, २) निष्कासन, ३) बाष्पीभवन या क्रिया होतात.

9	औषधी द्रव्य + जल यांचे मिश्रण झाल्यावर जलाद्वारा औषधी द्रव्याला मुदुत्व प्राप्त होते व औषधी द्रव्य पाण्याने पुगते. हे पुगल्यामुळे औषधी द्रव्यातील रचना विस्तारते व परत पाणी आत जाते. जेव्हा पाणी आत जाते तेव्हा त्यामुळे द्रव्याला मुदुत्व येते त्या द्रव्यातील पाण्यात विरघळणारा भाग द्रवात मिसळतो, विरघळतो. त्याचवेळी अग्निमुळे उकळण्याची क्रिया सतत चालू असते. उकळताना मिश्रण, द्रव्य सतत ढवळले जाते, खाली वर होते म्हणून जलामुळे मुदुत्व व अग्निमुळे लघुत्व, द्रव्याचे आतपर्यंत पाण्याचे पोहोचणे व सतत उकळण्याच्या क्रियेमुळे जलांश कर्मा होते.
---	---

५. पंचविध कषाय कल्पना

२ औषधी द्रव्यातील कार्यकारी तत्व (Active ingredient) पाण्यात विद्राव्य होऊन निष्कासित होते. हीच प्रक्रिया म्हणजे वनस्पतीमथिल औषधी द्रव्याचे निष्कासन हे होय, हेच जलासह रुग्ण शरीरात जाऊन काथ रुपाने कार्य करणारे तत्व होय.

उकळण्याच्या क्रियेत अग्निमुळे द्रव्यांचे उष्णतामान वाढल्यामुळे जलाचे सतत बाष्पीभवन होते. जल वाफ रुपाने निघून जाते व जलाची मात्रा प्रमाण अपेक्षित १/४ शेष, शिल्लक राहीपर्यंत ही क्रिया सतत चालू असते व बाष्पीभवनामुळे निश्चित प्रमाणाच्या द्रवात, जलात निश्चित/अपेक्षित औषधी तत्व साठलेले/जमा झालेले असतात.

अशा प्रकारे काथ प्रक्रियेत उत्कलन, निष्कासन व बाष्पीभवन या क्रिया घडून काथ तयार होते.

औषधीद्रव्य व जल प्रमाण

शारंगधरानी १ भाग औषधी द्रव्याच्या १६ पट पाणी घेऊन एक अष्टमांश शेष देवण्यास सांगितले आहे. हे सर्वसाधारणतः आहे. पण द्रव्याच्या संघातानुसार व मुदुत्व काटिण्यानुसार जलाचे प्रमाण चिकित्सकाने स्वविवेकाने निश्चित करावे.

१) मूदु द्रव्य असल्यास चौपट पाणी घेऊन एक चतुर्थांश शेष ठेवावे.

२) मध्यम द्रव्य असल्यास अष्टगुण जल घ्यावे.

३) कठिण द्रव्य असल्यास १६ पट पाणी घेऊन एक अष्टमांश शेष ठेवावे.

४) काही काथामध्ये मुद्ग, मध्य, कठिण सर्व प्रकारची द्रव्ये एकत्र मिश्रीत असल्यास व जलाची मात्रा सांगितलेली नसल्यास मध्यम मार्गाचा अवलंब करून ८ पट पाणी घेऊन एक चतुर्थांश शेष ठेवून काथ तयार करावा.

शारंगधर पाणी अष्टमांश शेष देवण्याचा उपदेश करतात. पण इतर अधिकांश आचार्य जल चतुर्थांश शेष ठेवून काथ ग्रहण करण्याबाबत उपदेश करतात. काथाचा हलका पाक करावयाचा असल्यास चतुर्थांश व पूर्णापाक करावयाचा असल्यास अष्टमांश काथ ग्रहण करणे श्रेष्ठ होय. अष्टमांश काथ शेष ठेवल्याने तो काथ सारयुक्त होतो म्हणजे औषधि द्रव्यातील कार्यकारी भाग जास्तीत जास्त जलात उतरवून काथात येतो. म्हणून शारंगधरोक्त एक अष्टमांश शेष हे जास्त योग्य वाटते.

काथ प्रकार - १) पाचन २) दिपनीय ३) शोधन

४) शमन ५) तर्पण ६) क्लेवन ७) शोषा

५. पंचविध कषाय कल्पना

कृती

एक भाग वनस्पतीज औषधी द्रव्यांचे भरड चूर्ण घेऊन मूतपात्रात घालावे. त्यात १६ पट पाणी टाकून मिश्रण ढवळावे व पात्र अग्निवर ठेवून मंदग्री घावा. अग्निमुळे प्रथम पात्र नंतर मिश्रण गरम होते व उष्णतामान वाढल्यावर द्रव उकळण्याची क्रिया सुरुवात होते. द्रव मिश्रणाच्या काय उकळण्याच्या क्रियेने औषधि द्रव्यातील कार्यकारी द्रव्याला मृदुत्व येते व त्यातील कार्यकारी तत्व जलात निष्कासीत होते. जलाचे बाष्पीभवन होते. बाष्पीभवनाचे जल १/४ शेष राहिले असता काय निर्माण प्रक्रिया पूर्ण झाली समजून अग्नि देणे बंद करावे व मिश्रण गाळून घ्यावे. मिळालेला द्रव पदार्थ काय याचा कोषण किंवा शीत स्वरुपात उपयोग केला जाते.

काय करीत असताना उपयुक्त सूचना

- १) कायाकरिता शुष्क व आर्द्र वनस्पती द्रव्यांचे भरड चूर्ण वापरावे.
- २) मंदग्री घावा. ३) मूतपात्र/स्टिलचे, कल्हई केलेले पात्र वापरावे.
- ४) काय पात्र उभट आकाराचे असावे. ५) काय पात्रावर झाकण ठेऊ नये.
- ६) सुगंधी द्रव्यांचा काय करू नये.

काय मात्रा - ग्रंथोक्त मात्रा ४० मिली. मात्र रुग्ण स्थितीचा विचार केल्यास १० ते २५ मिली मात्रा पुरे होते.

उपयोग

- १) रुग्णाला अंत्यंतर उपयोग औषध म्हणून पिण्याकरिता.

उदा. वातव्याधी - दशमुलकाय

- २) बाह्य उपयोग - व्रण धावनाकरीता त्रिफळा काय निरुह बस्ति आश्चोतन, परिषेक

गंडुष
नेत्र धावनाकरीता त्रिफळाकाय/ हरिद्राकाय

- ३) औषधि निर्माण प्रक्रियेत उपयुक्त

रसशाळ - अन्नक शुद्धीकरीता त्रिफळाकाय

भेषज कल्पना - गुग्गुळ शुद्धी त्रिफळा काय

कायाकरीता प्रक्षेप द्रव्य

- १) कायामध्ये प्रक्षेप द्रव्ये म्हणून जिरे, गुग्गुळ, क्षार, लवण, शिलाजतु, हिंग, त्रिकटु ४ ग्राम प्रत्येकी टाकावे.

५. पंचविध कषाय कल्पना

- २) कायामध्ये सारवर प्रक्षेप द्रव्य म्हणून वातरोगात कायाच्या १/४, पित्त रोगात १/८ व कफ रोगात कायाच्या १/१६ टाकावी.

- ३) मध - कायाच्या १/१६ - वात रोगात.

क्वाथाच्या १/८ - पित्त रोगात

कायाच्या १/४ - कफज रोगात

- ४) दूध, घृत, गुड, तैल, मुत्र, कल्क किंवा अन्य प्रक्षेप द्रव्य कायात टाकावयाचे असल्यास १२ ग्रॅम मात्रेत टाकावेत.

ही प्रक्षेप द्रव्यांची मात्रा कायाच्या मात्रेत ५०-१०० ग्रॅम या मात्रेवर सांगितलेली आहे.

कायाचे सर्वसाधारण गुणधर्म

- १) काय तयार करण्याच्या प्रक्रियेत अग्निची क्रिया प्रदीर्घ काळपर्यंत होत असल्यामुळे कायामध्ये लघुत्व, दिपन, पाचन इ. गुण असतात.

- २) अग्नि प्रक्रियेमुळे काय, स्वरस/कल्कापेक्षा टिकाऊ होतो.

- ३) कोहल/ग्लिसरीन मिश्र करून कायाला टिकाऊ स्वरुप देता येते.

या व्यतिरिक्त गुड, शर्करा व घातकी पुष्पाद्वारा संधान कर्म घडवून कायाला टिकाऊ स्वरुप देता येते.

(१) गुडुच्यादी काय		गुडुचिपीप्लीमूल नागैः पाचनं स्मृतम् ॥	
घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
गुडुचि	१० ग्रॅम	पिंपळीमूळ	१० ग्रॅम
सुठी	१० ग्रॅम	पाणी	४८० मि.ली.

उपकरण - पातेले, शेगडी, वळ, मोजपात्र

निर्मित औषधी प्रमाण - ६० ग्रॅम

गुडुचिपीप्लीमूल	
गुडुचि, पिंपळी मूळ, सुंठ प्रत्येकी १० ग्रॅम भरड चूर्ण घेऊन पातेल्यात घ्यावे. त्यात ४८० मि.ली. जल मिसळावे, मंदग्रीवर ठेवून मिश्रण मधून मधून ढवळावे व १/८ इतके जल शिल्लक राहिले असता उष्णता देणे बंद करावे. थोड्या वेळाने मिश्रण वळाने गाळून घ्यावे. अशा प्रकारे गुडुच्यादि काय तयार होतो.	

निरिक्षण - स्वरुप - द्रव वर्ण - काळसर गंध - शुठी गंध

५. पंचविध कषाय कल्पना

दोषजनता - वात उपयोग - वातज्वर, आमपाचक
अनुपान - कोष्ण जल मात्रा - १५-२५ मिली

(२) कण्टकायदी काथ	धुद्राशुण्ठी गुडूचीनां कषायः पौष्करस्य च ॥ कफवाताधिके पेयो ज्वरे वापि त्रिदोषजे । कास श्वासास्रविकरे पार्श्वशूल विधायिनी ।
----------------------	--

घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
कण्टकारी	१० ग्रॅम	सूंठी	१० ग्रॅम
गुडूचि	१० ग्रॅम	पुष्करमूळ	१० ग्रॅम
जल	८०० मिली		

उपकरण - पातले, शेणडी, वस्त्र, मोजपात्र

निर्मित औषधी प्रमाण - १०० ग्रॅम

कण्टकारी, सुठं, गुडूचि, पुष्करमूळ प्रत्येकी १० ग्रॅम भरड चूर्ण पातल्यात घ्यावे. त्यात ८०० मि.ली. जल घेऊन मंदाग्निवर ठेवून १/८ जल शिल्लक राहिल्यावर मिश्रण खाली उतरवून कोष्ण झाल्यावर वस्त्रातून गाळून भांड्यामध्ये जमा करावे

निरिक्षण - स्वरूप - द्रव वर्ण - काळसर गंध - शुंठी गंध
दोषजनता - त्रिदोष, वातकफ
उपयोग - कफ, वातज्वर, त्रिदोषज्वर, कास, श्वास, अरुचि
अनुपान - उष्णोदक मात्रा - १०-२५ मिली

(३) अमृताष्टक काथ	आरवधकणामूलमुस्तातिकाभयाकृतः । पटोलचन्दनाभ्यां च पिप्पलीचूर्णयुक् शृतम् ॥ अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । छर्दशोचकहृश्रासदाह तुष्णा विनाशनम् ।
----------------------	--

घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
गुडूची	१० ग्रॅम	निंबसाल	१० ग्रॅम
कुटकी	१० ग्रॅम	नागरमोथा	१० ग्रॅम
इंद्रजव	१० ग्रॅम	सुठं	१० ग्रॅम

५. पंचविध कषाय कल्पना

७	पडवळपत्र	१० ग्रॅम	८	लालचंदन	१० ग्रॅम
९	जल	१२८० मिली			

उपकरण - पातले, शेणडी, वस्त्र, मोजपात्र
निर्मित औषधी प्रमाण - १६० मिली
प्रक्षेपद्रव्य - पिपळी चूर्ण - यथावश्यक

वरील सर्व घटकद्रव्यांचे प्रत्येकी १० ग्रॅम भरड चूर्ण पातल्यात एकत्र घेऊन त्यात जल टाकून उष्णता देऊन १/८ जल शिल्लक राहिल्यावर उष्णता देणे बंद केले. कोष्ण झाल्यावर वस्त्रातून गाळून घेतले.

निरिक्षण - स्वरूप - द्रव वर्ण - काळसर गंध - मिश्रशुंठी गंध
दोषजनता - पित्तकफ
उपयोग - पित्तकफज्वर, अरुचि, मळमळ, वाह, तुष्णा, लालास्राव
अनुपान - कोष्ण जल मात्रा - १०-२५ मिली

(४) दशमुल काथ	शालिपर्णीपृष्ठिपर्णी बृहती द्वय गोक्षुरैः । बिल्वाम्रिमंथ स्योनाक काश्मरीपाटलायुतैः । दशमूलमितीख्यातं कश्चितं तज्जलं पिबेत् ॥ पिप्पली चूर्णं संयुक्तं वातश्लेष्मज्वरापहम् । सन्निपात ज्वर हरं सूतिका दोष नाशनम् ॥ शोषशैत्य भ्रम स्वेद कास श्वासविकारनुत् । हृत्कण्ठग्रहपार्श्वीतितन्द्रामस्तकशूल हत ॥
------------------	---

घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
शालपर्णी मुळ	१० ग्रॅम	पृष्णपर्णी मुळ	१० ग्रॅम
रिंजणी मुळ	१० ग्रॅम	मोठी रिंजणी मुळ	१० ग्रॅम
गोक्षुर मुळ	१० ग्रॅम	बेल मुळ	१० ग्रॅम
ऐरणी मुळ	१० ग्रॅम	तेंदुमुळ	१० ग्रॅम
शिवाणुमुळ	१० ग्रॅम	पाडळमुळ	१० ग्रॅम
पाणी	१६००		

५. पंचविध कषाय कल्पना

उपकरण - पातेले, वख, मोजपात्र, तराजु

निर्मित औषधी प्रमाण - २०० मिली

प्रक्षेपद्रव्य - पिंपळी चूर्ण - यथावश्यक

वरील द्रव्य दिलेल्या प्रमाणात भरडचूर्ण स्वरूपात घेऊन काथ पात्रात घालावीत. त्यात १६०० मिली पाणी घालून मिश्रण एकत्र करावे. काथपात्र मंदाश्रित ठेवावे. १/८ शिल्लक राहिल्यावर अग्नि देणे बंद करून काथ गाळून घ्यावा.

निरीक्षण - स्वरूप - द्रव वर्ण - काळसर गंध - मिश्र गंध

दोषघ्नता - वातकफ

रोगघ्नता - वातकफ ज्वर, सन्निपात ज्वर, प्रसुतीरोग, मुखशोष, शोथ, शैत्य, श्रम, कांस, श्वास, तंद्र, शिरशुल, सर्व प्रकारचे वातरोग

अनुपान - कोष्णजल

मात्रा - १५-२५ मिली

(५) रासनामृतामहादारुनागरैरंडजैः शृतम् ।
सप्तधातुगते वाते सामे सर्वांगे पिबेत् ॥
शा.सं.म.खं.२-१२३

घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
१ रासनात्वक	१० ग्रॅम	२ गुडूचि	१० ग्रॅम
३ देवदारत्वक	१० ग्रॅम	४ शुंठी	१० ग्रॅम
५ एरंडमूळ	१० ग्रॅम	६ जल	८०० मिली

उपकरण - वख, मोजपात्र, शेगडी, पातेले

निर्मित औषधी प्रमाण - १०० मिली

वरील सर्व द्रव्ये प्रत्येकी १० ग्रॅम भरड चूर्ण घेऊन पातेल्यात टाकून जल मिसळावे. पातेले शेगडीवर ठेवून अग्नि द्यावा. १/८ जल शिल्लक राहिल्यावर उष्णता देणे बंद करावे व तो काढा वखाने गाळून घ्यावा.

निरीक्षण - स्वरूप - द्रव वर्ण - तांबूस तपकिरी गंध - शुंठी गंध

दोषघ्नता - वात

उपयोग - वातविकार, सामवात, धातुगत वात, सर्वांगवात

मात्रा - २५-३० मिली अनुपान - कोष्णजल

78

५. पंचविध कषाय कल्पना

(६) पुनर्नवाभया निम्ब दार्वीतिकापटोलकः ।
गुडूचिनागरयुतैः काथो गोमूत्रसंयुतः ॥
शा.सं.म.खं.२-७१

घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
१ पुनर्नवा मूळ	१० ग्रॅम	२ अभया फळ	१० ग्रॅम
३ निंब त्वक	१० ग्रॅम	४ दारुहरिद्रा	१० ग्रॅम
५ कुटकी	१० ग्रॅम	६ पटोल	१० ग्रॅम
७ गुडूचि	१० ग्रॅम	८ सुंठ	१० ग्रॅम
९ जल	१२८० मिली		

उपकरण - वख, मोजपात्र, शेगडी, पातेले

निर्मित औषधी प्रमाण - १६० मिली

वरील सर्व घटकद्रव्यांचे भरड चूर्ण घेऊन पातेल्यात टाकून पाणी मिसळून हे पातेले मंदाश्रित ठेवावे. १/८ जल शिल्लक राहिल्यावर मिश्रण खाली उतरून घेऊन थोड्या वेळाने हा काढा वखाने गाळून घ्यावा.

निरीक्षण - स्वरूप - द्रव वर्ण - तांबूस तपकिरी गंध - शुंठी गंध

दोषघ्नता - त्रिदोष

उपयोग - पांडू, उदर, सर्वांग शोथ

मात्रा - २५-३० मिली

अनुपान - गोमूत्र

(७) भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः शठी शुण्ठी शतावरी ।
गुडूचि बृहती चेति काथो हन्यात्कफज्वरम् ॥
शा.सं.म.खं.अ.२ १९/२, २०/१

घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
१ भूनिम्ब-काडेचिराईत (पंचांग)	१० ग्रॅम	२ निम्बत्वक	१० ग्रॅम
३ पिंपळी	१० ग्रॅम	४ कपूरकाचरी (शठी)	१० ग्रॅम
५ शुण्ठी	१० ग्रॅम	६ शतावरी	१० ग्रॅम
७ गुडूचि	१० ग्रॅम	८ बृहती (डोरली)	१० ग्रॅम

79

५. पंचविध कषाय कल्पना

१	जल	१२८० मिली		
---	----	-----------	--	--

उपकरण - बख, मोजमाप, शेगडी, पातेले, सांडशी

निर्मित औषधी प्रमाण - ३६० मिली

कृष्ण चूर्ण	वरील सर्व घटकद्रव्यांचे प्रत्येकी १० ग्रॅम भरड चूर्ण घेऊन पातेल्यात टाकून जल मिसळून शेगडीवर मंदाग्नि देण्यास ठेवले. १/८ जल शिळक राहिल्यावर उष्णता देणे बंद केले व तो काढा वखाने गाळून घेतला.
-------------	--

निरीक्षण	- स्वरूप - द्रव	वर्ण	- तांबूस तपकिरी	गंध	- शुंठी
दोषघ्नता	- कफ	उपयोग	- ज्वर, कफज्वर		
मात्रा	- २५-३० मिली	अनुपान	- कोषाजल		

४) फाण्ट (Infusion)

औषधी वनस्पतीला भक्षण योग्य बनवून व्याधी निवारण शक्ती प्रदान करण्याच्या वेगवेगळ्या प्रक्रिया करीत असताना या पूर्वी स्वरस, कल्क, काष या कल्पनेचा विचार आपण केला. काष कल्पनेत वनस्पती औषधी १ भाग व १६ भाग पाणी उष्णता देऊन १/८ शेष अशी कल्पना केली जाते. पण या प्रक्रियेत मुदुर्विर्ष औषधीला खूप जास्त उकळले जाते व काही वेळेला औषधीतील कार्यकारी तत्व या अतिरीक्त उष्णतेने नाहीसे होताना आढळतात. धान्यकासारख्या द्रव्याला इतक्या मोठ्या प्रमाणावर व एवढ्या वेळपर्यंत उष्णतेची गरज नाही. म्हणून अल्पविद्यद्रव्य अल्प उष्णतेने त्यातील कार्यकारी तत्व पाण्यात उतरवून घेण्याकरिता फाण्ट कल्पनेचा उगम झाला. फाण्ट कल्पना ही काष कल्पना व हिम कल्पना यांचे मधली कल्पना होय.

शुणो द्रव्यपले सम्यजलमुखं विनिक्षिपेत् ।

मुत्पाने कुड्वोन्मानं ततस्तु ख्रावयेत्पटात् ॥

तस्य चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् ।

सितामधुगुडादींश्च काथक्त्र निक्षिपेत् ।

शा.म.३/२

परिभाषा

कुटलेले, यवकुट केलेले द्रव्य १ पल (४० ग्रॅम) घेऊन त्यात उकळलेले जल १६ तोळे (१६० मिली) टाकून, मिश्रण पात्रात मिश्र करून ठेवावे. पत्रावर झाकण ठेवावे व कोषा झाल्यावर ढवळावे व वखालून गाळून घ्यावे. हा फाण्ट होय. यालाच चूर्णद्रव्य असे म्हणतात. त्याची मात्रा २ पल (८० मिली) द्यावी.

फाण्टाला प्रक्षेप म्हणून मध, खडीसाखर, गुळ इ. द्रव्य काढ्याप्रमाणे द्यावेत.

५. पंचविध कषाय कल्पना

फाण्ट तयार करताना कोषाजल म्हणजे उकळते पाणी व्यावयास सांगितले आहे. उष्णजल कोषा होण्याकरिता जेवढा कालावधी लागतो तेवढ्या कालावधीत वनस्पती द्रव्यामधील कार्यकारी शक्ती, द्रव्यामधून निघून पाण्यात निष्कासीत होते. जल उष्ण करण्याकरिता अग्निची मदत घेतल्यामुळे द्रव्य मुदु होते व औषधी कार्यकारी शक्ती निष्कासीत होते. द्रव्याला लघुत्व, तीक्ष्णत्व व आमपाचकत्व प्राप्त होते. फाण्ट हा लघु कल्प असल्यामुळे क्षीण रुग्ण, गर्भिणी, बालके, किंवा अल्पबल रुग्ण या रुग्णामध्ये फाण्टाचा उपयोग होतो. तसेच फाण्ट हा मुदु, सुगंधी द्रव्यांचा केला जातो. शरीरातील चिरकाली व्याधी रसादि कल्पाने बरे झाल्यावर शरीरात राहिलेले शेष दोष घालविण्याकरिता बराच काल पर्यंत चिकित्सा करावी लागते. त्याकरिता फाण्ट कल्पनेचा चांगला उपयोग होतो. तसेच जीर्ण व्याधीकरिता फाण्ट कल्पनेचा चांगला उपयोग होतो.

फाण्ट गुणधर्म

१) फाण्ट कल्पना हिम कल्पनेपेक्षा लघु असून हिम कल्पनेपेक्षा उष्णतेच्या संस्कारामुळे मंदाग्नी असलेल्या रुग्णामध्ये सुद्धा वापरता येते.

२) फाण्ट हा तयार झाल्यावर २४ तासपर्यंत राहतो पण ताजा वापरणे श्रेष्ठ होय.

उपयोग - अभ्यंतर चिकित्सेकरिता फाण्टकल्पनेचा उपयोग होतो.

उदा. - १) भुनिम्बादी फाण्ट - ज्वर

२) आम्रादी फाण्ट - अतिसार

मात्रा - ८० मिली ही ग्रंथोक्त मात्रा होय. पण आजच्या युगात ५० मिली मात्रा पुरे होते.

विशेष सूचना - फाण्ट तयार करताना पात्रावर झाकण ठेवावे.

आम्रादी फाण्ट

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
१ आम्र व जांभुल मुदुपत्र	५ ग्रॅम	२ वटशुंण	५ ग्रॅम
३ वट पारंब्या	५ ग्रॅम	४ उशीर	५ ग्रॅम
५ उकळलेले पाणी	८० मिली		

उपकरण - पातेले, झाकणी, सुती बख, मोजपात्र, ढवळाणी

निर्मित औषधी मान - ८० मिली

५. पंचविध कषाय कल्पना

कृत्वा	आम्र व जांभुळ मृदुपत्र, वटशुंग, वटपारंब्या, उशीर सर्व एकत्र करून त्याचा मृदु कल्क तयार करावा व ८० मिली उकळलेले पाणी मोजावे. एका पातेल्यात वरील कल्क घालून त्यात उकळलेले पाणी ८० मिली घालून मिश्रण ढवळावे व पातेल्यावर झाकण ठेवून पातेले तसेच राहू द्यावे. मिश्रण कोषण झाल्यावर १/२-१ तासाने मिश्रण परत ढवळून वस्त्रातून मोजपात्रात गाळून घ्यावे.
---------------	--

मात्रा - ५० मिली

अनुपान - मध १५ मिली.

उपयोग - ज्वर, तृष्णा, वमन, अतिसार, मुखर्दानाशक

२) कुटज फाण्ट

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
कुटज त्वक भरड चूर्ण कल्क	१० ग्रॅम	पाणी (उकळलेले)	४० मिली

उपकरण - पातेले, वस्त्र, मोजपात्र

निर्मित औषधी मान - ४० मिली

कृत्वा	कुटज त्वक चूर्ण घेउन त्यामधे ते चूर्ण भिजेल इतके कोषण जल घालावे. मिश्रण तसेच भिजत ठेवून मिश्रणास मृदुत्व आल्यावर पाट्या-वरवंट्याच्या सहाय्याने कल्क तयार करावा. तयार झालेला कल्क पातेल्यात घेऊन नंतर त्यात उकळलेले ४० मिली पाणी घालावे. मिश्रण ढवळावे व १/२ ते १ तासपर्यंत तसेच राहू द्यावे. पातेल्यावर झाकण ठेवावे. नंतर वस्त्रातून गाळून घ्यावे
---------------	---

मात्रा - २० मिली

अनुपान - कोषणजल, बिल्वाक्लेह

उपयोग - दौपन, पाचन, वमन, अतिसार नाशक

३) पंचकोल फाण्ट

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
पिंपळी	५ ग्रॅम	पिंपळमूळ	५ ग्रॅम
चवक	५ ग्रॅम	चित्रक	५ ग्रॅम
शुंठी	५ ग्रॅम	उकळलेले पाणी	१०० मिली

उपकरण - पातेले, वस्त्र, मोजपात्र, तराजू

निर्मित औषधी मान - १०० मिली

५. पंचविध कषाय कल्पना

कृत्वा	वरील सर्व द्रव्यांची चूर्ण घेऊन ती पातेल्यात घालावी. ती पूर्णपणे भिजतील इतके उकळलेले जल घालावे. नंतर त्यात १०० मिली उकळलेले पाणी घालून मिश्रण चांगले ढवळावे व पातेल्यावर झाकण ठेवावे. स्वांगशीत होऊन कोषण होईपर्यंत तसेच राहू द्यावे. नंतर ढवळून गाळून घ्यावे.
---------------	--

मात्रा - २० मिली

उपयोग - वातकफघ्न, दिपन, आमवात नाशक

५) हिम (Cold Infusion)

१ भाग औषधी द्रव्यांचे भरड चूर्ण घेऊन त्यात ६ भाग (पट) थंड पाणी घालून पात्रात रात्रभर भिजत ठेऊन सकाळी कुस्करून गाळून घेतले असता हिम तयार होतो. यालाच शीतकषाय म्हणतात. याची मात्रा फाण्ट प्रमाणे समजावी.

क्षुष्णं द्रव्यपलं सम्यक् षड्भिर्निरपलैः प्लुतम् ।

निशोषितं हिं स स्यात् तथा शीतकषायकः ॥१॥

तन्मानं फाण्टवज्जेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ।

शा.स.म.४/१

हिम कल्पना ही पंचविध कषाय कल्पनेतील शेवटची व अत्यंत सौम्य शीत दीर्घकालपर्यंत सेवन करण्यास उपयुक्त व हानी न पोहचविणारी कल्पना आहे. तसेच बालकांपासून वृद्धापर्यंत सर्व वयोगट, गर्भिणी, माता यांना देता येणारी अशी उपयुक्त कल्पना आहे.

भरड केलेले वनस्पतीज औषधी द्रव्य एक पल (१० ग्रॅम) घेऊन त्यात ६० ग्रॅम पाणी घालावे व मिश्रण पात्रात ठेऊन ढवळावे व पातेल्यावर झाकण ठेऊन रात्रभर (६ ते ८ तास) भिजत राहू द्यावे. सकाळी कुस्करून किंवा ढवळणीने ढवळून मग वस्त्रातून मोजपात्रात गाळून घ्यावे. मिळालेला द्रव हिम हा औषध म्हणून वापरावा. याची मात्रा २० ते ४० मिली होय.

हिम कल्पनेचा उगम हा काय कल्पनेनंतर फाण्ट कल्पना व नंतर हिम कल्पना असा झाला. क्वाथ कल्पनेत औषधी द्रव्यांतील कार्यकारी तत्व जलात अग्निच्या सहाय्याने पूर्णपणे उतरविले जाते व पाण्याच्या १/८ पर्यंत बाष्पीभवन केले जाते. फाण्ट कल्पनेत उकळलेल्या पाण्यात औषध टाकून कोषण होईपर्यंत मिश्रण ठेवून नंतर कुस्करून गाळून घेतले जाते. पण या दोन्ही कल्पनेत अग्निची मदत औषध तयार करतांना घेतल्यामुळे उष्णत्व, तीक्ष्णत्व गुण यात येतात. प्रामुख्याने मृदु द्रव्य अल्पवीर्य द्रव्य, सुगंधी द्रव्य, शीत गुणांचे द्रव्य, याचा कल्प करताना काय किंवा फाण्ट या दोन्ही कल्पना उपयुक्त ठरत नाहीत. म्हणून हिम कल्पनेचा उगम झाला. धान्यक, उशीर, विलायची, लवंग, गुलाबपुष्प, गुडूची इ. द्रव्यांच्या पित्तज व्याधिंवर कार्य

करणाच्या कल्पना करायच्या असल्यास हिम कल्पनेचाच विचार करावा लागतो व उपयोग करावा लागतो व हिम कल्पना उपयुक्त ठरते. जी मृदु द्रव्य आहेत, ज्या द्रव्यांत सुगंधी द्रव्य (Volatile oil) आहेत व प्रापुख्याने ज्या औषधीतील कार्यकारी तत्व शीत जलाच्या संपकाने विरघळून शीत जलात निष्कासित होतात अशाच औषधीची हिम कल्पना केली जाते.

हिम कल्पना शीत गुणांची व अल्प प्रमाणात औषधी गुण असलेली असल्यामुळे चिरकालपर्यंत औषध सेवन केलेल्या, रसरसायन औषधीचा वापर केलेल्या व शरीरातील व्याधि कमी होऊनही शेष दोष राहिलेल्या रुग्णाला बराच काळपर्यंत औषधीची गरज असते. त्यावेळी हिम कल्पना अत्यंत उपयुक्त ठरते.

काही हिम कल्पनेचा आहारीय द्रव्य म्हणून सुद्धा उपयोग होतो. हिम कल्पनेसच सिद्धजल असेही दोबळ मानाने म्हणता येईल.

हिमकल्पना तयार करताना पंचविध कषायकल्पनेतील इतर कल्पनेपेक्षा बराच जास्त कालावधी लागतो. कारण कोणतीही शक्ती (Energy) न वापरता औषधी व शीत जल यांचा नैसर्गिक संयोग घडवून औषधीतील कार्यकारी शक्ती पाण्यात उतरवून घेणे अशी प्रक्रिया पूर्ण होण्याकरिता ८ ते १२ तासाचा कालावधी लागतो. हाच या कल्पनेचा दोष मानला जातो. आजच्या झटपटच्या युगात त्यामुळे ही कल्पना मागे पडत आहे. हिम कल्पनेचा उपयोग सहाय्यक चिकित्सा द्रव्य म्हणून किंवा अनुपान म्हणून केला जातो. तसेच काही औषधी तयार करीत असताना भावना द्रव्य म्हणून हिम कल्पनेचा उपयोग होतो.

हिम उपयोग

१) अभ्यंतर चिकित्सा द्रव्य म्हणून

उदा. अ) आम्रादि हिम - रक्तपित व्याधील मधासह सेवन क रावे.

ब) धान्यकादि हिम - मसुरिका, शितला व्याधीत उपयुक्त

२) औषधी निर्मिती करिता भावना द्रव्य म्हणून उपयोग. उदा. गंधक रसायनात चतुर्जति हिम भावना देतात.

मात्रा - ग्रंथोक्त मात्रा ८ तोळे (८० मिली). ही मात्रा दिवसभरात विभागून घावी.

गुणधर्म - १) लघु, शीत व बराच काळ सेवन करण्याकरिता योग्य.
२) स्वरस, कल्क, काष यांचेपेक्षा हिमकल्प अधिक काळ म्हणजे २४ तास पर्यंत टिकतात.

काही हिम कल्प

१	धान्यक हीम	२० ग्रॅम धने भरड चूर्ण पात्रात घेऊन त्यात १२० मिली शीत जल घालावे. मिश्रण ढवळून रात्रभर (१२ तास) भिजत ठेवावे. सकाळी कुस्करून, ढवळून, गाळून घ्यावे. मिळालेला धान्यकहिम साखरेसह दाह, तृष्णा व्याधीत घावा. मात्रा - ८० मिली.
२	सारिवा हिम	सारिवा भरड चूर्ण २० ग्रॅम पातेल्यात घेऊन त्यात १२० मिली शीत जल घालून मिश्रण रात्रभर भिजत ठेवावे. सकाळी ढवळून, गाळून घ्यावे. हा सारिवा हिम रक्त व पित विकार नाशक मुत्रल म्हणून उपयुक्त. मात्रा - ८० मिली.
३	अमृता हिम	अमृता भरड चूर्ण २० ग्रॅम व शीत जल १२० मिली पात्रात रात्रभर भिजत ठेवावे. सकाळी ढवळून, कुस्करून, गाळून घ्यावे. मिळालेला अमृता हिम जीर्णज्वर नाशक म्हणून उपयुक्त.
४	वासा हिम	वासा पत्र चूर्ण २० ग्रॅम शीत जल, १२० ग्रॅम पात्रात रात्रभर भिजत ठेवून सकाळी कुस्करून, ढवळून, गाळून घ्यावे. हा वासा हिम कास, रक्तपित ज्वर व्याधीत उपयुक्त. मात्रा - ८० मिली.

भडवापालीय

शुष्णद्रव्यजलं साध्यं चतुःषष्टिपले जले ।

अर्धशिष्टं च तदेयं पाने भक्तादिसंविधी ॥१५७॥

उशीरपर्यटोदीव्यमुस्तनागरचन्दनैः ।

जलंश्रुतं हिमं पेयं पिपासा ज्वरनाशनम् ॥१५८॥

शा.स.म.ख.२/१५८

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
१ उशीर	५ ग्रॅम	२ पित्तपापडा	५ ग्रॅम
३ नागरमोथा	५ ग्रॅम	४ सुंद	५ ग्रॅम
५ श्वेतचंदन	५ ग्रॅम	६ रक्तचंदन	५ ग्रॅम
७ पाणी	१९२० मिली		

उपकरण - पातेले (काषपात्र), वस्त्र, माजपात्र, तराजू इ.

निर्मित औषधी मात्रा - ९६० मि.ली.

निर्माण विधी - वरील १-६ द्रव्ये प्रत्येकी ५ ग्रॅम प्रमाणात भरड चूर्ण स्वरूपात घेऊन काषपात्र पातेल्यात घालावीत. त्यात ९६० मिली पाणी घालून

५. पंचविध कषाय कल्पना

पातळीचे अंदाज माप घ्यावे व उर्वरीत ९६० मिली पाणी घालून मिश्रण एकत्र करून मंदाग्रीवर ठेवावे. उकळून अर्धे जल राहिले असता अग्नि देणे बंद करावे व कोष्ण झाल्यावर मोठ्या पात्रात गाळून घ्यावे. हा षडंगपानीय कल्प होय.

हा पानिय कल्प त्याच्या आश्चर्यकारक गुणामुळे प्रसिद्ध आहे. प्रामुख्याने ज्वरपीडित रुग्णांकरिता याचा लाभ चांगला होतो. आमाचे पाचन व क्षुधावर्धन करून ज्वरतील शोष व तृष्णा याचा नाश करतो.

मात्रा - २० मिली वारंवार उपयोग - ज्वर, तृष्णा, शोष

उदक

उष्णोदक

अष्टमेनाशशेषेण चतुर्थेनार्धकेन वा ।

अथवा ऋथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥१५९॥

श्लेष्मामवातमेदोघ्नं बस्तिशोधनदीपनम् ।

कासश्वासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥१६०॥

शीत जल घेऊन पात्रात घालून पात्र अग्निवर ठेवून पात्रातील जल अग्नीच्या सहाय्याने उकळले असता अथवा उकळून अर्धे शोष राहिले असता अथवा एक अष्टमांश शोष राहिले असता त्या जलाला उष्णोदक म्हणतात.

उष्णोदक रुग्णांना देण्याकरिता एक उत्तम औषधी द्रव्य आहे. उष्णोदक रात्री रुग्णाला दिल्यास कफ, आमवात व मेंदोरोग यांचा नाश करते व मुत्राची शुद्धी करते. मुत्रोत्पत्ती वाढविते. जीर्ण प्रतिश्याय, पीनस व्याधीचा नाश करते तसेच मलावष्टम नाशक आहे. दिपक व पाचक आहे.

मधु उदक / मधोदक

मधु शीतं लघु स्वादु रुक्षं ग्राहि विलेखनम् ।

चक्षुष्यं दीपनं स्वर्यम् व्रणशोधन रोपणम् ।

सौकुमार्यकरं सुक्ष्मं परं क्षोतोविशोधनम् ।

कषायानुरसंलहादी प्रसादनकं परम् ।

वर्ण्यं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं हरेत् ।

कुष्ठार्शःकासपित्तास्त्रकफमेहक्लमक्रिमिन् ।

५. पंचविध कषाय कल्पना

मेदस्तृष्णावमिश्रवासहिक्काऽतिसारविड्ग्रहान् ।

दाहक्षतक्षयां तत् तु योगवाहि अल्पवातलम् ।

भा.प्र.

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
१ मध	१०० ग्रॅम	२ जल	४०० मि.ली.

विधी - काचेच्या किंवा स्टेनलेस स्टीलच्या पात्रात प्रथम शुध्द जल ४०० मि.ली. घालून त्यात शुध्द मध थोडे थोडे टाकावे व ढवळावे. संपूर्ण १०० मि.ली. मध घालून मिश्रण सतत ढवळावे व पूर्णतः मिश्र झाल्यावर गाळणीने गाळून घ्यावे व उपयोग करावा.

निरिक्षण - स्वरूप - द्रव वर्ण - पिवळसर

गंध - मधुगंध रस - मधुर

मात्रा - २५-५० मि.ली. वारंवार

उपयोग - रुच्य, अग्नीदीपक, शीत, लघुग्राही, नेत्राला हितकर, लेखन करणारा, खोतस शोधन करणारा, कुष्ठ, अर्श, कास, श्वास, रक्तविकार, मेंदोरोग, हिक्का, अतिसार, मलावष्टमनाशक

दक्षता - ताजे वापरावे.

गुडोदक

गुडो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।

नातिपित्तहरो मेदः कफक्रिमिबलप्रदः ॥

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
१ उष्णोदक	५०० मि.ली.	२ गुड	५०० ग्रॅम

प्रक्षेपद्रव्य - हरिद्रा चूर्ण, मरिच चूर्ण

निर्माण विधी - कांचपात्र किंवा स्टेनलेस स्टीलच्या पात्रात उकळलेले पाणी ५०० मि.ली. घेऊन त्यामध्ये ५०० ग्रॅम गुड चूर्ण स्वरूपात घेऊन थोडा थोडा घालावा व ढवळावा. संपूर्ण गुड टाकून ढवळण्याची क्रिया सतत करावी. गुड पूर्णतः विरघळल्यावर चाळणीने गाळून घ्यावे व कांचपात्रात किंवा स्टेनलेस स्टीलच्या पात्रात ठेवावा व नंतर वापरावा.

निरिक्षण - स्वरूप - द्रव वर्ण - पिवळसर

गंध - गुडगंध रस - मधुर

५. पंचविध कषाय कल्पना

उपयोग - रुच्य, मधुर, बलदायक, वीर्यवर्धक, वातनाशक, मुत्र शोधन कर,

स्निग्ध, मेद कफ व क्रिमी उत्पन्न करणारा

मात्रा - २५-५० मिली

दक्षता - गुडोदक ताजे वापरवे.

तण्डुलोदक

कण्डितं तण्डुलपत्रं जलेऽभ्युणिते क्षिपेत् ।

भावायित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु ॥

शा.स.म.१/२८

एक भाग कांडलेले तांदुळ घेऊन पातेल्यात घालावे व त्यात ८ पट शीत जल घालून मिश्रण ढक्कन ३ ते ६ तास पर्यंत भिजत ठेवावे. नंतर हाताने कुस्करून घ्यावे व गाळून घ्यावे. प्राप्त द्रव तण्डुलोदक होय. यालाच शीत कषाय असे म्हणता येईल. पण शारंगधरानी तंडुलोदकाचा अंतर्भाव स्वरस कल्पनेत केला आहे.

तण्डुलोदक निर्माण

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
कांडलेले तांदुळ	५० ग्रॅम	शीत जल	४०० मिली

उपकरण - मोजपात्र, पातले, बख, तराजू, कांचपात्र

निमित्त औषधी मान - ४०० मिली

कृते कृते कृते	कृते कृते कृते
पातले घेऊन त्यात कांडलेले तांदुळ ५० ग्रॅम टाकावे व ४०० मिली जल मिसळवे. मिश्रण ढक्कन ६ तास पर्यंत तसेच भिजत ठेवावे. पातेल्यावर झाक ण ठेवावे. ६ तासानंतर मिश्रण हाताने कुस्करावे व बखालून गाळून मोजपात्रात घ्यावे व परीक्षण करावे.	

परीक्षण - स्वरूप- द्रव वर्ण - श्वेताभ रस - मधुर

मात्रा - ४०-५० मिली वारंवार

उपयोग - जीर्ण अतिसार, श्वेतप्रदर, ग्राही

लाक्षारस

१) षड्गुणनाम्भसा लाक्षां दोलायन्त्रे विपाचयेत् ।

त्रिसप्तधा परिखाव्या लाक्षारसमिमं विदुः ॥

द्रव्यगुणविज्ञान यादवजी

२) लाक्षयाः षड्गुणं तोयं चैकविंशतिवारम् ।

परिखाव्यं जलं ग्राह्यं किंवा कायं यथोदितम् ॥

शेषस्य रत्नावली १३४१

५. पंचविध कषाय कल्पना

१) लाक्षा हे द्रव्य पिंपळाच्या मोठ्या वृक्षाच्या फाद्यांवर कॉकस लक्षा (Coccus Lacca) या नावाच्या जंतुपासून तयार होते. हे द्रव्य वनस्पतिज व प्राणीज आहे. त्यातील लाकुड, पानं, सालं हे काढून घेऊन साफ करावे व नंतर मोठ्या जाड कापडात बांधून दोलायंत्रात लटकवत ठेवावे. दोलायंत्रात २४ पट पाणी घालावे व अग्नि देणे सुरु करावे. १/४ जल शिथिल राहिले असता अग्नि देणे बंद करावे व जाड बखालून २१ वेळा गाळून घ्यावे.

२) लाक्षा चूर्ण पात्रात घेऊन त्याचे ६ पट पाणी त्यात घालावे व मिश्रण एकत्र करून रात्रभर भिजत ठेवावे. नंतर सकाळी एकविस वेळा जाड बखालून गाळून घ्यावे व तयार लाक्षारस वापरावा.

परीक्षण - स्वरूप- द्रव वर्ण - लालसर रस - मधुर कषाय

मात्रा - ५-१० ग्रॅम वारंवार ज्वर व्याधीत घावा.

रक्तपित्त - ८० मिली

इतर उपयोग - अस्थीभंग, उरःक्षत, उर्ध्वग रक्तपित्त

सर्वसाधारण मात्रा - २०-५० मिली.

मांसरस

प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासवक्ष्मापहः ।

वातपित्तश्रमहरो हृदो मांसरस स्मृतः ॥३५१॥

स्मृत्योजः स्वरहितानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ।

भ्रमविह्वलित संधीनां कुशानामल्परेतसाम् ॥३६०॥

आप्यायनः संहननः शुक्रदो बलवर्धनः । सु.सू. ४६

मांसरस हे औषधी निर्माणेतील महत्त्वाचे आहारिय घटक म्हणून उपयुक्त असलेले व तात्काळ परिणाम दाखविणारी कल्पना आहे.

या कल्पनेमध्ये मांसाला पाण्यासह शिजवून सिद्ध केले जाते. त्यानंतर मांसरस गाळून घेतला जातो व उपयोग केला जातो.

आयुर्वेदात विविध प्राण्यांच्या मांसाचा आहारात उपयोग वर्णन केला आहे. प्रामुख्याने भारतीय आहारिय मांसात बकरा, बकरी, गाय, बैल, कोंबडी, कोंबडा, न्हेस, रेडा, ससा, शहामृग, हरिण इ. प्राण्यांचे तसेच क्रव्याद मांस (मांस भक्षण करणाऱ्या प्राण्यांचे मांस) वाघ, सिंह, बिबट्या इ. प्राण्यांचे मांस भक्षणाकरिता वापरले जाते.

- १) कृत मांसरस - सुठ, मिरे, पिंपळी इ. दिपक, पाचक गुणांनी सिद्ध मांस रसास कृतमांस रस असे म्हणतात.
- २) अकृत मांसरस - मांस रसावर कोणतही प्रक्रिया न करता दिलेल्या मांसरसास अकृत मांसरस म्हणतात.

मंथ

जले चतुष्पके क्षीते क्षुणं द्रव्यपलं क्षिपेत् ।

मृत्पात्रे मन्येत् सम्यक् तस्मात्तच्च द्विपलं पिबेत् ॥ शा.म.३/१०

मृत्पात्रात (किंवा स्टीलच्या पात्रात) २०० मिली (४ पल) पाणी घेऊन त्यात ५० ग्रॅम (१ पल) औषधी द्रव्य कुटून घालावे व मिश्रण ढबळून नंतर त्यास मन्थनीने (रविने) घुसळून एकजीव झाल्यानंतर गाळून घ्यावे. या द्रवास मंथ असे म्हणतात. मंथाचे प्रमाण १०० मिली, साखर, गुळ, मध आदि प्रक्षेप द्रव्यासह सेवन करावे.

हिम कल्पनेअंतर्गत मंथ कल्पनेचा समावेश होतो. कारण हिम कल्पनेप्रमाणेच शीत जलात औषधी द्रव्य टाकून नंतर मंथनीने घुसळून मिश्रण एकजीव झाल्यावर गाळून घेतले जाते. ही कृती हिम कल्पनेसारखीच असल्यामुळे मंथकल्पनेचा हिम कल्पनेत समावेश होतो. हिम पद्धतीने औषधे तयार करतांना औषधी द्रव्ये पाण्याच्या संपर्कात ८ तास ठेवली जातात व नंतर मिश्रण गाळून घेऊन संस्कारीत. जलाचाच वापर केला जातो. ज्यावेळी अशी औषधे जलासह वापरली जाण्याची अपेक्षा असते त्यावेळी औषधी द्रव्यातील गुणधर्म पाण्यात झपाट्याने, तातडीने उतरावेत यासाठी हे मिश्रण घुसळले जाते व त्यालाच मंथन असे म्हणतात. म्हणून या कल्पनास मंथ ही संज्ञा आहे.

मंथ पातळ किंवा घट्ट नसतो असे सुश्रुताचार्यांचे मत आहे. घुसळण्याकरिता लाकडी किंवा स्टेनलेस स्टिलच्या रविचा उपयोग करावा. द्रव्य व पात्र यांच्यात रासायनिक क्रिया घडू नये यासाठी ही काळजी घेणे आवश्यक आहे.

मंथन क्रिया किती वेळा करावी याचा उल्लेख किंवा काळ निश्चितपणे दिलेला नाही. पण घटक द्रव्ये पाण्यामध्ये एकजीव होईपर्यंत मंथन करणे आवश्यक आहे. हिम कल्पनेस तयार होण्यास बराच कालावधी लागतो त्या मानाने मंथ अल्प कालात तयार होतो.

मधुर, शीतवीर्य, हृद्य, छर्दिघ्न द्रव्याचा मंथ केला जातो. सातुचे पीठ, मसुर पीठ, खजूर, द्राक्षे, आवळे, डाळींब, यवाचे पीठ या द्रव्यांचा मंथ केला जातो.

५. पंचविध कषाय कल्पना

मांसक्षयाचे रुग्ण, विरकाल आजारी असलेले व रुग्णशय्येवर असलेले रुग्ण यांना व्याधि प्रतिकार शक्ती प्रदान करण्याकरिता मांस रसाचा उपयोग होतो. सम भावांनी सम भावाची वृद्धी होते, हे तत्व आयुर्वेदात असून याचा उपयोग व्यवहारगत चांगल्या प्रकारे होतो. क्षतक्षीण रुग्ण, कॅन्सर ग्रस्त रुग्ण, अपघातांनंतरच्या व्याधितून बाहेर येण्याकरिता व शरीराची झालेली झीज त्वरीत भरून काढण्याकरिता मांस रसाचा उपयोग चांगल्या प्रकारे होतो.

मांस रस गुरु गुणांचा आहे. त्याकरिता त्याला दिपन, पाचन गुणासह द्यावे वा अग्निमंद असताना मांस रसाचा उपयोग करू नये.

मांसरसाकरिता उपयुक्त प्राणी व मांस

मांसरसाकरिता तरुण प्राणी, निरोगी प्राणी, बलवान प्राण्याचे मांस ग्राह्य धरावे. खूप वृद्ध, व्याधीग्रस्त प्राण्यांचे मांस घेऊ नये. ताचे मांस वापरावे. जुने झालेले मांस घेऊ नये.

मांसरस कृती

मांस रस तयार करण्याकरिता योग्य प्राण्याचे अस्थीरहीत मांसखंड धुवून घ्यावे. पाकपात्र अग्निर ठेवून त्यात घृत किंवा तैल टाकावे. तैल/घृत गरम झाल्यावर त्यात हरिद्रा, हिंग चूर्ण टाकून भाजावे नंतर धुतलेले अस्थीरहीत मांस खंड त्यात टाकून चांगले भाजावे. नंतर पुरेशा प्रमाणात जल टाकावे व पाकपात्राचे मुख बंद करून झाकण ठेवून मांस शिजु द्यावे. चांगले शिजल्यावर म्हणजे मांस मृदु स्पर्शी झाल्यावर किंवा अस्थीला चिकटलेले मांस सुटे, वेगळे झाल्यावर अग्नि देणे बंद करावे. त्यात दिपक, पाचक औषधी टाकून काही काळ राहू द्यावे. नंतर वळातून गाळून घ्यावे. हाच मांसरस होय. चवीप्रमाणे लवण घालून रुग्णाला द्यावा.

मांसरस गुण

मांसरस तृतीकारक, प्राणजनक, श्वास, कास, क्षय, वातपित्त व श्रम नाशक आहे. हृद्य, स्मरणशक्ती, ओज, स्वर, सौंदर्य वर्धक, उरःक्षत, अस्थीभंग, कॅन्सर, दुर्बल, क्षीण, शुक्राल्पता, एड्स या व्याधित रुग्णांचे बल वाढून व्याधिशस्ततेतून बाहेर निघण्याकरिता मुख्य औषधीला पूरक म्हणून अत्यंत उपयुक्त.

मांसरस प्रकार - मांस व पाणी यांचे प्रमाणानुसार मांसरसाचे ३ प्रकार पडतात.

- १) घन - १ मांस : ६ भाग पाणी
 २) तंतु - १ मांस : ३२ भाग पाणी
 ३) अच्छतर - १ मांस : ६४ भाग पाणी

५. पंचविध कषाय कल्पना

अग्निवेश यांचा मंथ विधी

सुठ, पिंपळी, मरिच, आमलकी, हरितकी, बिभीतक, मध, विडंगा, अजमोदा प्रत्येकी १० ग्रॅम व सर्वांचे बरोबर हरभरा डाळ व जव यांची सत्तु - १०० ग्रॅम + तिलतैल १० ग्रॅम + अणार काष भिजवण्याकरिता + मध १० ग्रॅम

वरकाचार्यानुसार मंथ प्रकार २

१	संतर्पण मंथ	जो मंथ स्नेहसहीत अथवा स्नेहसहीत असतो व जो मधुर, अम्ल रसात्मक द्रव्य जलामध्ये मन्थन करून तयार केला जातो तो मन्थ शरीरावर शीघ्र संतर्पण क्रिया दर्शवतो. शरीराला स्वैर्य, वर्ण, बल प्रदान करतो म्हणून त्याला संतर्पण मन्थ असे म्हणतात. उदा. शर्करादि मन्थ, खजुरादि मंथ
२	अपतर्पण मंथ	ज्या मंथाने संतर्पण व्याधिची चिकित्सा केली जाते व अपतर्पणाचे कार्य साध्य होते त्या मन्थाला अपतर्पण मंथ असे म्हणतात. उदा. न्यूषणादि मन्थ

न्यूषणादि मन्थ

घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
१	शुठी	१	हरभरा सत्तु
२	मरिच	१०	मधु
३	पिंपळी	११	तिलतैल
४	हरितकी	१२	अणार काष
५	बिभीतक		
६	आमलकी		
७	विडंगा		
८	अजमोदा		

उपकरण - मिश्रण पात्र, मृत्पात्र/स्टील पात्र, वस्त्र, खलबत्ता, मंथनी

निमित्त औषधी प्रमाण - १२० मिली

कृती - शुठी इ. ८ द्रव्यांचे चूर्ण खलबत्त्यात एकत्र टाकून त्यात तिलतैल टाकून घोटवा. नंतर त्यात हरभरा सत्तु समान भाग टाकून परत एकदा मिश्र करावे व घोटवा. त्यानंतर त्याच्या चौपट अणारकाष टाकून मिश्र करावे

५. पंचविध कषाय कल्पना

व मंथनीने मिश्र करावे. नंतर वज्रातून गाळून घ्यावे. पात्रात घेऊन त्यात १५ ग्रॅम मधु व तीळ तैल प्रत्येकी मिश्र करावे व वापरावे.

मात्रा - ५०-८० मिली

उपयोग - संतर्पण व्याधि, अग्निमांद्य, दौर्बल्य, रुचिकर.

शर्करादि मन्थ

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
१	साखर	२	पिंपळी
३	तैल	४	घृत
५	मधु	६	जव/हरभरा सत्तु
७	जल	२५०	ग्रॅम

उपकरण - मिश्रण पात्र, वस्त्र, मोजपात्र, तराजू

निमित्त कल्प मान - २५० मिली

कृती - साखर व पिंपळीचे चूर्ण तयार करून त्यात तैल, घृत, मधु मिसळून घुसळावे व त्याचे दुप्पट सत्तु मिसळून त्याचे चौपट पाणी घालून मिश्रण मंथनीने मंथन करावे. नंतर गाळून घेऊन वापरावे.

उपयोग - अपतर्पण जन्य कास, उबर्, कुशता, मृत्रकुच्छ, तृष्णा, उर्ध्वावात शामक, वृष्य, शुक्रवर्धक, सर्व धातुंची वृद्धी करणारा.

मात्रा - ५०-८० मिली

खर्जुरादि मन्थ

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
१	बिजरहीत खर्जूर	२	डाळींब दाणे
३	द्राक्षे	४	कोकंबसाल
५	बिजरहीत चिंचा	६	आमलकी
७	फालसा	८	जल

उपकरण - पात्र, वस्त्र, तराजू, मन्थनी

निमित्त औषधी प्रमाण - २८० मिली

कृती - खर्जूर, डाळींब दाणे, द्राक्षे, कोकंबसाल, चिंच, आमलकी, फालसा सर्व द्रव्ये बिजरहीत घेऊन बारीक तुकडे करून पातल्यात घ्यावे. त्यात त्याचे

५. पंचविध कषाय कल्पना

चौपट २८० मिली पाणी घालून मिश्रण थोडा वेळ ठेवावे व मंथनीने चांगले एकजीव होईपर्यंत मन्थन करावे. नंतर वखातून गाळून घेऊन वापरावे.

उपयोग - मदात्सय, आसवमद, तृष्णा, शोष

मात्रा - ५०-८० मिली

औषधसिद्ध पानीय

औषध सिद्ध जल ही कल्पना भेषजकल्पना, आहारीय कल्पना व पथ्य कल्पना या संदर्भात अत्यंत महत्वाची व उपयुक्त कल्पना आहे. जलावर अग्नीचा संस्कार व औषधीचा संस्कार करून जल सिद्ध करणे म्हणजेच औषधसिद्ध पानीय हे होय.

औषधी द्रव्ये १ भाग, पाणी ६४ भाग मिश्रण करून अग्निची प्रक्रिया करून उकळणे व अर्धे शेष राहिल्यावर अग्नि देणे बंद करून कोष्ण झाल्यावर गाळून घेऊन उपयोग करणे यालाच औषधसिद्ध पानीय म्हणतात. तयार झालेले जल पिण्याकरिता, भातासारखे पदार्थ शिजवण्याकरिता व पेया विलेपी कल्प तयार करण्याकरिता उपयोगात आणले जाते. कफ, पित्त, वात व्याधि आमजन्य व्याधित उपयुक्त.

औषधी सिद्ध पाण्यात अग्निमुळे विपन, पाचन इ. गुण व औषधीमुळे त्या त्या औषधीचे गुण त्यात येतात व याचा व्याधीहरणाकरिता व स्वास्थ्य रक्षणाकरिता दुहेरी उपयोग होतो.

धडंगपानीय

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
१ उशिर	५ ग्रॅम	२ पित्तपापडा	५ ग्रॅम
३ सुंठी	५ ग्रॅम	४ नागरमोथा	५ ग्रॅम
५ रक्तचंदन	५ ग्रॅम	६ सुगंधवाळा	५ ग्रॅम
७ पाणी	१९२० मिली		

उपकरण - पातेले, वख, मोजपात्र, तराजू, शेगडी इ.

निर्मित औषधी प्रमाण - ९६० मिली

- उशीरपर्यटोदीच्य मुस्तनागरचन्दनैः ।
जलं शृतं हिमं पेयं पिपासा ज्वरनाशनम् ।

शा.स.म.ख.अ.२/१६०

- मुस्तपर्यट कोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।

शृतशीतं जलं ददात् पिपासाज्वरशान्तये ।

५. पंचविध कषाय कल्पना

नागरमोथा, पित्तपापडा, वाळा, रक्तचंदन, पांढरेचंदन, सुंठ, ही द्रव्य समान भाग व त्याचे ६४ भाग पाणी घेऊन मिश्रण एकत्र करून मंदाग्निवर ठेवावे. पाणी अर्धे शेष राहिले असता अग्नि देणे बंद करावे व गाळून घ्यावे व वापरावे.

उपयोग - ज्वर, ज्वरजन्य तृष्णा शमन करण्याकरिता २० मिली वांरवार रुग्णास द्यावे. कफ, वात व्याधी, बस्ति शोधनाकरिता, श्वास, कास हर

मात्रा - २०-८० मिली.

औषधी युष

- कल्कद्रव्यपलं शुण्ठी पिप्पली चार्धकार्षिकी ।
वारिप्रस्थेन विपचेत् स द्रवो यूष उच्यते ॥
- द्रवैवदुविधैद्रव्यस्तथा चान्तेरतण्डुलैः ।
यूष इत्युच्यते सिद्धो यवागुस्तण्डुलै सहः ।
- क्राथ्यद्रव्याज्जलिं क्षुण्यं श्रापयित्वा जलाढके ।
पादावशेषे तेनाथ यवावाद्युपकल्पयेत् ॥

का.खिल. ४/१८

युषाच्च रसकाश्चैव कल्पेनानेत साधयेत् ।
व्याख्या - जल, क्राथ, तक्र, स्वरस, फाट, हिम इ. द्रवपदार्थ व औषधीद्रव्यासिंह मृग, मसुर, मोठ इ. शिबीधान्य शिजवून जो द्रवरूप कल्प तयार केला जातो त्यास युष कल्पना किंवा औषधी युष असे म्हणतात. या युष कल्पनेत तांदुळ टाकले जात नाहीत. ज्या कल्पनेत तांदुळ आदि शुक्रधान्यांचा उपयोग केला जातो त्या कल्पनेस यवागु कल्पना असे म्हणतात.

व्याधिग्रस्त रुग्णावर उपचार करताना औषध सिद्ध वा युक्त आहारीय द्रव्यांचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. आहारीय द्रव्ये औषध सिद्ध करून वापरल्यास आहारातील पोषक घटक व औषधी द्रव्यातील उपयुक्त गुणधर्म यांचा एकत्रीतरित्या समन्वय साधून रुग्णास लाभ देता येतो. अशा प्रकारे औषधी युष कल्पना ही आहारीयपथ्य कल्पना व औषध कल्पना अशी संयुक्त कल्पना आहे.

कृती - द्रव्यकल्क १ पल (५० ग्रॅम) अधिक शुण्ठी, पिंपळी, प्रत्येकी १/२ कर्ष (६ ग्रॅम) घेऊन एकत्रीत करून कल्क तयार करावा व ८०० ग्रॅम (१ प्रस्थ) पाणी घेऊन त्यात मिश्रण करून शिजवावे/उकळवावे. अर्धे ४०० मिली शेष राहिले असता अग्नि देणे बंद करून नंतर वखातून गाळून घ्यावे. मिळालेला युष वापरावा.

५. पंचविध कषाय कल्पना

युष प्रकार (३)

१	कृत युष	लवण, मरिच, पिंपळी, दालचीनी इ. कटु द्रव्य तसेच घृत, जिरक तैल इ. द्वारा सिद्ध केलेले, फोडणी दिली असता त्यास कृतयुष म्हणतात.
२	अकृत युष	स्नेहद्रव्य, लवण, कटु द्रव्यांद्वारा जे सिद्ध केले गेले नाही व जो युष तयार केल्यावर तसाच, साधा वापरला जातो, तो अकृतयुष.
३	कृताकृत युष	वरील प्रमाणेच कल्पद्रव्य मुग इ. चे सालीसहीत कल्क व पिंपळी, शुंठी इ. कटु द्रव्य व जलात शिजवून बनविलेला व घनसर युष

युष गणधर्म व उपयोग - युष पथ्यकर, रुचीकारक, दिपन, वृष्य, स्वर, वर्ण, बल, अग्निवर्धक, स्वेदजनक, तुष्टी, पुष्टीदायक, सुखदायक, वातनाशक, पित्तनाशक, कफनाशक असा त्रिदोषनाशक आहे.

साधुभूषीक युष

घटकद्रव्य	मान	घटकद्रव्य	मान
कुळीथ	५० ग्रॅम	यव	५० ग्रॅम
बोर	५० ग्रॅम	मुग	५० ग्रॅम
मुळ्यांच्या देठांच्या गाठी	५० ग्रॅम	सुंठ	५० ग्रॅम
धने	५० ग्रॅम	जल	५६०० मिली

उपकरण - खल, पातेले, बख, शेगडी, उलथणे

निर्मित औषधी प्रमाण - २८०० मिली

कृती - वरील सर्व द्रव्य मरड चूर्ण स्वरुपात प्रत्येकी ५० ग्रॅम घेऊन पातेल्यात घालावे व त्यात ५६०० मिली पाणी घालून मिश्रण ढवळून व अग्निवर ठेवावे. मंदाग्निने पाचन होते. अर्धे शेष राहिले असता अग्नि देणे बंद करावे व गाळून घेऊन वापरावे.

उपयोग - कफवात नाशक, सन्निपातज्वर नाशक, आमवात नाशक, कण्ठ, मुख शोथक मात्रा - ४० मिली.

अर्क (Aqua) (Distilled Water)

अर्थाते इति अर्कः ।

ज्याची अर्चना केली जाते, पुजा केली जाते त्यास अर्क असे म्हणतात.

५. पंचविध कषाय कल्पना

पुजा अर्चना ही श्रेष्ठ गुणांची केली जाते. त्याचप्रमाणे भेषजकल्पनेत अर्क कल्पनेची गणना केली जाते. अर्क कल्पना हिम कल्पनेचा उपकल्प आहे. तसेच शार्कर कल्पनानुसार अर्क कल्पना बनविली जाते. अर्क कल्पनेला पर्याय आसवन प्रक्रिया आहे व जो जल किंवा अर्क प्राप्त होतो त्यास आसुतजल असे म्हणतात.

औषधी द्रव्य पाण्यासह भिजत ठेवून ते मृदु झाल्यानंतर त्या मिश्रणावर अर्क यंत्रात अग्नि प्रक्रिया करून निर्माण होणारी वाफ बंद मार्गातून सोडून, शीत करून परत द्रव रूपात प्राप्त करणे व औषधी रूपाने वापरणे म्हणजेच अर्क होय.

ज्या औषधी द्रव्यातील कार्यकारी शक्ती त्या द्रव्यातील सुगंधी तैलात असते त्या द्रव्यांचा काय केल्यास ही कार्यकारी शक्ती Volatile oils वाफेद्वारा वातावरणात उडून जाते व काय तेवढा औषधी गुण युक्त होत नाही. विलायची, लवंग, केवडा, गुलाब, शतपुष्पा, त्वक (दालचिनी) अजवान, चंदन, बाळा इ. सुगंधीत द्रव्ये पाण्याच्या संपर्कात रात्रभर भिजत ठेवून नंतर अर्क यंत्रात घालून अग्निने पचन करून मिळालेली बाष्प परत द्रवीभूत करून अर्क प्राप्त होतो. याकरिता वापरण्यात येणाऱ्या यंत्राला अर्कयंत्र अथवा Distillation Pot किंवा भापका यंत्र वा डेक यंत्र म्हणतात.

अर्क निर्माण विधी

ताने, हिरवे, औषधी द्रव्यांचे जवळ किंवा मरड असे चूर्ण करावे किंवा ताज्या द्रव्यांचे तुकडे करून पात्रात घालावेत व त्यात १० पट पाणी टाकून भिजू घावे. सकाळी मिश्रण ढवळून अर्क यंत्रात टाकावे. अर्क यंत्राची सिद्धता करून अर्क यंत्र मंदाग्निवर ठेवावे. अर्क यंत्राच्या वरील पात्रात शीत जल भरावे. आतील मिश्रणाला उष्णता लागून द्रव्याची वाफ होऊन वाफेचे द्रवात रूपांतर होते व नलीकेतून येणारा द्रव अर्क काचेच्या बाटलीत प्राप्त होतो. अर्क हा घेतलेल्या द्रव पदार्थाच्या १/२ इतक्या प्रमाणात प्राप्त करावा. नंतर अग्नी देणे बंद करावे. १/२ पेक्षा जास्त अर्क प्राप्त करू नये. कारण नंतरचा अर्क गुणयुक्त नसतो.

अर्क यंत्र स्टॅनलेस स्टील किंवा कल्डई केलेले असावे. अन्यथा अर्क द्रव्यांचा पात्रावर परिणाम होईल व अर्काची योग्य नैसर्गिक प्रत मिळणार नाही. जर अर्काला दुर्गंधी आली तर हिण, जिर, मेथी, मोहरी यांचे चूर्ण मिश्र करून अर्क पात्र हंडीला धुपन करावे व ते पात्र वापरावे. वारवार धुपन क्रिया केल्याने अर्काचा दुर्गंध नष्ट होतो व सुगंध उत्पन्न होतो. सर्व अर्कांना गंधकाचा धूप देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे अर्काचा दुर्गंध नाहीसा होऊन सुगंध निर्माण होईल व अर्काचा अग्निदिपन गुण वाढेल. अर्क काढताना एकापेक्षा जास्त वनस्पती औषधाचा अर्क एकत्रीतपणे काढता येतो. वैद्य व्याधिचा विचार करून व औषधी द्रव्यांच्या गुणांचा विचार करून स्वविवेकाने अर्क काढण्याबाबत कृति करू शकतो.

अर्क गुणधर्म

अर्क जठराग्नीवर्धक आहे. अर्क फक्त अभ्यंतर उपयोगाकरिताच वापरले जातात. अर्क ज्या वनस्पतीपासून काढले जातात त्यापेक्षा अर्काला गंध तीव्र असतो. अर्क दुग्धी रंगाचे असतात. अर्क रुग्णाला जसेच्या तसे देता येत नाहीत. साखर इ. सह द्यावेत. अन्यथा रुग्णाला उदर दाह होऊ शकतो.

स्वरस, क्राथ, फाण्ट, हिम इ. दीर्घकाळ पर्यंत सुरक्षित व संरक्षित राहू शकत नाहीत. पण त्याच द्रव्यांचा अर्क केल्यास दीर्घकाळ संरक्षित राहतो.

अर्क हे शरीरात तीव्र गतीने शोषले जातात व तीव्र गतीने शरीरात पसरून व्याधीचे ठिकाणी पोहचून व्याधी हरणाचे कार्य करतात. अर्काची मात्रा इतर कल्पनेपेक्षा अत्यंत अल्प पुरते व सूक्ष्म स्त्रोतोगामित्व हा गुण अर्काचा आहे.

अर्क प्रकार

- अ) स्थैर्यावरून - १) स्थिर (Stable)
 २) अस्थिर (संप्लवनशिल) (Volatile)
- ब) गंधावरून - १) निर्गंधी २) सुगंधी ३) दुर्गंधी
- क) द्रवत्वावरून - १) द्रव २) घन ३) सांद्र ४) शुष्क

अर्क	उपयोग	मात्रा
१ गुलाब अर्क	बाह्य त्वचेला लावण्याकरिता. नेत्राभिष्यंद - २-२ थेंब नेत्रपुरण, प्रवाळ पिष्टी, अर्कीक पिष्टी, मुक्ता पिष्टी तयार करतांना भावना देण्याकरिता. गुलाब अर्क पित्त शामक, सौम्य व शीतता दायक आहे.	२-५ ग्रॅम
२ यवानी अर्क	अग्निमांद, अजिर्ण, उदरशूल, कृमी, हिक्का, छर्दि नाशक	२-५ ग्रॅम
३ शतपुष्पा अर्क	प्रवाहिका, अजीर्ण, दिपन, मुत्रकृच्छ्र, शूल नाशक	२-५ ग्रॅम
४ पंचकोलादि अर्क	विसुचिका, अतिसार नाशक	२-५ ग्रॅम
५ त्रिफलादि अर्क	कामला, अग्निमांद नाशक	२-५ ग्रॅम

पानाक

फलमस्यमनस्यं वा शीताम्बुपरिमर्दितम् ।

सितामरिचसंयुक्तं पूतं स्यात् पानकं वरम् ॥

प्र.वि.श्री.यादवजी

आम्ल, मधुर वा आम्ल नसलेली फळे. उदा. आंबा, फालसा, चिंच, द्राक्षा, संत्रे, अननस, डाळींब, आलुबुखार, खजुर इ. पक्क, अर्धपक्क वा कच्चे फळांचे वेगवेगळे रस, साखर व जल मिसळून पानक कल्प बनविला जातो. व्यवहारात कैरीचे पन्हे म्हणजे पानक होय.

१) पक्क फळ संत्रा वगैरेचा रस काढून घेतला जातो व त्यात चविनुसार गुळ, साखर व मरिच चूर्ण, बडीशेप चूर्ण, मीठ पाणी घालून पानक बनविल्या जातात.

२) दुसऱ्या पद्धतीत कच्चे फळ भाजून किंवा पाण्यात उकळवून नंतर त्यातील गर काढून तो गर व पाणी, गुळ, साखर व चवीकरिता सैंधव, मरिच चूर्ण, बडीशेप चूर्ण इ. टाकतात. यामध्ये फल मज्जा १ भाग व पाणी १६ भाग तसेच मधुर द्रव्य व प्रक्षेप द्रव्य चवीनुसार घालावीत.

ज्यावेळी कच्ची फळे ही रस निघण्याच्या अवस्थेत नसतात व त्यांना शिजवून किंवा अग्निची प्रक्रिया करणे शक्य व हितावह नसते तेव्हा कच्च्या फळांना साली रहीत करून त्याचे छोटे छोटे तुकडे करावेत व ते १६ पट पाण्यात काही काळ भिजत ठेवावेत नंतर कुरकरून किंवा मंथन करून गाळून घ्यावे व यात चवीप्रमाणे मधुर द्रव्य, गुळ, साखर व प्रक्षेप द्रव्य मरिच, बडीशेप, विलायची इ. टाकून उपयोग करावा.

१) चंदन पानक

द्रव्यनाम	मात्रा	द्रव्यनाम	मात्रा
१ श्वेत चंदन (सुगंधीत)	५० ग्रॅम	२ जल	२०० मिली
३ साखर	१२५ ग्रॅम	४ निंबुरस	१० मिली

कृती - सर्वप्रथम श्वेत चंदनाचे बारीक चूर्ण करावे व स्टेनलेस स्टीलच्या पात्रात टाकून त्यात जल मिसळावे व रात्रभर भिजत ठेवावे. सकाळी घुसळून किंवा हाताने रगडून २ ते ३ वेळा गाळून घ्यावे. नंतर त्यात साखर घालून मंदाग्नीवर पचन करावे. जेव्हा मिश्रण घट्ट होईल तेव्हा परत गाळून घ्यावे व बाटलीत भरून ठेवावे. त्या पूर्वी पाकपरीक्षा करावी. पाकाची बिन्दु परीक्षा करावी जसे पानकाचा थेंब खाली टाकला असता बिंदु राहिला पाहिजे. जर तो पसरला तर पुन्हा काही काळ पचनाची गरज आहे असे समजावे व अग्निवर पचन करावे व नंतर त्यात लिंबू रस टाकून मिश्रण ठवळून गाळून घ्यावे.

५. पंचविध कषाय कल्पना

मात्रा - १०-२० मिली

अनुपान - जल किंवा वैद्यकीय सल्ल्यानुसार

उपयोग - दाह, तृष्णा, मुत्रविकार, उपदंश, ज्वर इ.

चिंचापानक

घटक द्रव्य

१) बिजरहीत चिंचा मगज - १०० ग्रॅम २) जल - ४०० ग्रॅम

३) साखर - २०० ग्रॅम ४) काळे मीठ - १० ग्रॅम

५) भाजलेले जिर - १० ग्रॅम ६) मरीच चूर्ण - ५ ग्रॅम

विधी - एका स्टॅनलेस स्टिलच्या पात्रात बिजरहीत चिंचा मगज व जल एकत्र

करून रात्रभर किंवा ८ तास भिजत ठेवावे. सकाळी हाताने चोळून किंवा मंथनी किंवा यंत्राने घुसळून गाळून घ्यावे व त्यात साखर मिसळून ढवळावे. साखर पूर्ण विरघळल्यावर त्यात मीठ, जिरा चूर्ण व मिरीच चूर्ण मिसळावे, ढवळावे व मग पानाकरिता उपयोगात आणावे.

मात्रा - ५० मिली

अनुपान - जल, साखर, गुळ

उपयोग - दिपन, पाचन, मलावष्टंभ नाशक, ग्रहणी, अरुची, तृष्णा, दाहनाशक.

प्रमथ्या

• प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यपलात् कल्कीकृतात् च्युत्वात् ।

तोयेष्ट गुणिते तस्याः पानमाहुः पलद्रव्यम् । शा.स.म. २

• प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्यादीपनपाचनीम् । च.चि. १९/१९

• प्रमथ्यामिति पाचनदीपनीयं कषायं, प्रमथ्याशब्दो हि वृधपप्रमथया दिपन

पाचन कषाये वैद्यकशास्त्रे परिभाषितः श्रूयते । चक्रपाणी टिका

• श्रुतः कषायो निर्युद्धः क्वाथो यूषोऽकृतश्च सः ।

कृतयूषः प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृताच्छुलः ॥

तदेवं द्रव्यं कल्कीकृत्य पिष्ट्वा यत्किंचित् स कृतयूषो भण्यते ।

स एव च प्रमथ्या शब्दात्वाच्चः । अ.ह.चि. ९५, अरुणदत्त

प्रमथ्या हा काष कल्पनेचाच एक प्रकार आहे. प्रमथ्याचा निर्माण विधी विशेष

असल्यामुळे प्रमथ्या असे म्हटले आहे. प्रमथ्या हा विशेषतः दिपन पाचन कषाय आहे.

५. पंचविध कषाय कल्पना

व्याख्या - १ पल अर्थात ५० ग्रॅम द्रव्य वाटून कल्क तयार करावा. नंतर त्यात ८

पट ४०० मिली पाणी टाकून काष विधीने पचन करावे व काष १/४

शेष राहिल्यावर (१०० मिली) अग्नि देणे बंद करून, उतरून, गाळून

घ्यावे ती प्रमथ्या होय.

काष निर्मिती प्रक्रियेमध्ये औषधी द्रव्यांचे भरड चूर्ण क्वाथाकरिता वापरले जाते व त्यामुळे काष तयार होताना द्रव्यातील कार्यकारी तत्व पाण्यात विरघळते व उतरते पण भरड स्वरूपात चूर्ण वापरल्याने द्रव्याच्या सर्व भागाशी पाण्याचा संपर्क पूर्णपणे येत नाही. असा संपर्क जास्तीत जास्त द्रव्य कणांशी यावा व द्रव्यातील जास्तीत जास्त वा पूर्ण कार्यकारी तत्व पाण्याने निष्कासीत व्हावेत, याकरिता प्रमथ्या तयार केली जाते. प्रमथ्या करताना तत्व काषाचेच वापरले जाते पण घटक द्रव्य प्रमाण व द्रव्य शेष ठेवण्याचे प्रमाण भिन्न आहे.

भुस्त्यादि प्रमथ्या

घटक द्रव्य	प्रमाण	घटक द्रव्य	प्रमाण
१ नागरमोथा	२५ ग्रॅम	२ इंद्रयव	२५ ग्रॅम
३ जल	४०० ग्रॅम		

कृती - नागरमोथा व इंद्रयव यांचे चूर्ण घेऊन पातल्यात टाकावे. त्यावर पाणी

टाकून भिजवावे. चांगले भिजल्यावर व पुनःत्यावर पाट्यावर घेऊन वरवट्याच्या सहाय्याने मऊ कल्क तयार करावा. हा कल्क काष पात्रात घेऊन त्यात जल घेऊन मिश्रण एकत्र करून अग्निवर उकळायला ठेवावा. मिश्रण उकळल्यानंतर व १/४ शेष राहिल्यानंतर अग्नि देणे बंद करावे व योग्य प्रकारे शीत झाल्यावर वस्त्रातून गाळून घ्यावे व उपयोग करावा.

मात्रा - १०० ग्रॅम (ग्रंथोक) पण सद्य काळात २५-५० ग्रॅम मात्रा उपयुक्त होते.

अनुपान - मध, शर्करा.

उपयोग - रक्तातिसार, अतिसार

भावाल्यादि प्रमथ्या

घटक द्रव्य	प्रमाण	घटक द्रव्य	प्रमाण
१ पिपळी चूर्ण	५ ग्रॅम	२ शुंठी चूर्ण	५ ग्रॅम
३ वचा चूर्ण	५ ग्रॅम	४ औवा चूर्ण	५ ग्रॅम

५ धने चूर्ण	५ ग्रॅम	६ हरितकी चूर्ण	५ ग्रॅम
७ जल	२४० ग्रॅम		

कृती - पिंपळी सह ६ द्रव्य पातेल्यात घेऊन मिश्र करावे व त्यात पाणी टाकून भिजू द्यावी. चांगली भिजल्यावर पाट्यावर घेऊन वरवंत्याच्या सहाय्याने मऊ कलक तयार करावा. हा तयार झालेला कलक काथपात्रात घेऊन त्यात जल घालून अश्रिवर पचन करायला ठेवावे. अश्रिने पचन होऊन १/४ शेष राहिले असता अश्रि देणे बंद करावे व योग्य शीत झाल्यावर वळातून गाळून घ्यावे.

मात्रा - २५-५० ग्रॅम अनुपान - मधु

उपयोग - मध्य दोष युक्त अतिसारात दिपन पाचनार्थ द्यावे.

जलदादि प्रमथ्या

घटक द्रव्य	प्रमाण	घटक द्रव्य	प्रमाण
१ नागरमोथा	५ ग्रॅम	२ वाळा	५ ग्रॅम
३ बिल्वगर	५ ग्रॅम	४ शुंठी	५ ग्रॅम
५ धने	५ ग्रॅम	६ जल	२०० ग्रॅम

कृती - नागरमोथा, वाळा, बेलगर, सुंठी व धने हे ५ द्रव्ये ५ ग्रॅम समान मात्रेत घेऊन पातेल्यात एकत्र करावेत व त्यात पाणी घालावे. द्रव्य चांगली भिजल्यावर व मूढ झाल्यावर पाट्यावर घेऊन वरवंत्याच्या सहाय्याने वाटावी व मूढ कलक तयार झाल्यावर काथ पात्रात घेऊन त्यात २५० ग्रॅम पाणी टाकावे. मिश्रण ढवळून एकत्र करून अश्रिवर उकळायला ठेवावे. उकळून १/४ शेष राहिले म्हणजे ६५ मिली राहिले असता अश्रि देणे बंद करावे व पुरेसे शीत झाल्यावर गाळून घ्यावे व वापरावे.

मात्रा - २५-५० ग्रॅम अनुपान - मध, शर्करा उपयोग - अतिसार

रसक्रिया

१) काथादीनां पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।

सोऽखलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पलोमिता ॥

२) काथादीनां पुनः पाकाद् घनत्वं सा रसक्रिया ।

सोऽखलेहश्च लेहश्च तन्मात्रा कर्षसमिता ॥

द्र.वि.उत्तरा २/६० यादवजी

३) सालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च ।

रसक्रिया विदातव्या शोधनी शोधनेषु च ॥

सु.सू.३६/२०

काथ, स्वरस, हिम इ. द्रवांना स्टेनलेस स्टीलच्या पात्रात घालून मंदाश्रिवर पाक करावा. पाक झाल्यानंतर जेव्हा मिश्रण घट्ट होईल तेव्हा त्याला अश्रि देणे बंद करावे. याला रसक्रिया असे म्हणतात. याचेच पर्यायी शब्द अवलेह, लेह हे आहेत. आधुनिक वैज्ञानिक परिभाषेत त्याला (Extract) एक्स्ट्रॅक्ट म्हणतात.

प्रकार - १) शुष्क / घन रसक्रिया (Dry / solid extract)

२) अर्धघन / मृदु रसक्रिया (Semisolid / soft extract)

३) प्रवाही द्रव रसक्रिया (Liquid extract)

रसक्रिया योग्य द्रव्य

१) गुडूची

२) दारुहारिद्रा

३) कुमारी

४) निंब

५) बबुल

६) हरिद्रा

७) कुटज

सामान्य रसक्रिया कृती

ज्या द्रव्यांची रसक्रिया करायची आहे ते द्रव्य १ भाग घेऊन त्याचे कुटून भरड चूर्ण करावे. त्यात १६ भाग पाणी घालून त्याला काही वेळ भिजू द्यावे. नंतर अश्रिवर ठेवून त्याचा काथ तयार करावा. १/४ काथ शेष राहिला असता अश्रि देणे बंद करावे व काथ गाळून घ्यावा. गाळलेला काथ परत स्टेनलेस स्टीलच्या पात्रात किंवा कढईत टाकून मंदाश्रि द्यावा. काढा घट्ट झाला असता प्रत्यक्ष अश्रि देणे बंद करावे व पसरट पात्रात (ट्रे मध्ये) काढून उन्हात सुकवावे. गोळ्या बांधाव्यात.

मात्रा - २५०-५०० मिली

अनुपान - व्याधीप्रमाणे किंवा कोष्णजल

विविध रसक्रिया उपयोग गुणधर्म

१ यष्टिमधु रसक्रिया	कास, श्वास, कण्ठ्य, दाहशामक, वेदनास्थापक, शोथहर
२ गुडूची रसक्रिया	ज्वर, रक्तपित्त, रसायन
३ खादिर रसक्रिया	व्रण रोपक, व्रण शोधक, कुष्ठ, वातरक्तशामक
४ औदुंबर रसक्रिया	व्रण रोपक, प्रदाहशामक, रक्तशोधक
५ त्रिफळा रसक्रिया	विबंध
६ दारुहरिद्रा रसक्रिया	नेत्ररोग नाशक, रसायन, रक्तातिसार, रक्तार्श, पित्तविकार, शोथ, कामला.

५. पंचविध कषाय कल्पना

७	कुमारी रसक्रिया	कफ, विष, पित्त, रक्त विकार, कुष्ठ, कृमि, मूत्रकृच्छ्र, यकृतक्रियावर्धक, मृदुरिरेचक, रजःश्रावकारी, सारक, पाचक
८	कुटज रसक्रिया	अतिसार, प्रवाहीका, कृमि, अर्शा, रक्तशोधक, रक्तस्तम्भन

फाणित

- १) इक्षो रसस्तु यः पक्कः किञ्चिद् गाढो बहुद्रवः ।
स एवैशुषिकारोषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥
भा.प्र.पू.
- २) फाणितं क्षुद्रशुडः काकवी इति लोके ।
सु.सू.४५/१५९ इलहण
- ३) फाणितं गुरु मधुरमभिष्यन्दि बृंहणमवृष्यं त्रिदोषकृच्च ।
सु.सू.४५/१५९
- ४) फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बृंहणं कफशुक्रकृत् ।
भा.प्र.इक्षुवर्ग २५

उसाचा रस कापडाने गाळून घेऊन लोखंडाच्या कढईत टाकून, कढई अग्निवर ठेवून उष्णता घावी. इक्षुरस उकळून घट्ट झाल्यावर मधुप्रमाणे घनसर झाल्यावर अग्नि देणे बंद करावे व मार्तीचे पात्रात भरावे. याला राब किंवा फाणित म्हणतात. त्यालाच शुद्र गुड किंवा गुडाची विकृती, पूर्वरूप असे म्हणतात. फाणित कल्पनेचा उपयोग शेषज कल्पना वा औषधी निर्माणात होताना फारसा आढळत नाही.

गुणधर्म - फाणित गुरू, मधुर, अभिष्यन्दी, बृंहण, अवृष्य, त्रिदोषकारक आहे. बालापित्त, श्रम नाशक, मुत्रवह श्रोतसाचे शोधन करणारा आहे. फाणिताला सुश्रुतसंहितेत अबुष्य, त्रिदोषकारक म्हटले आहे व भावप्रकाशकारांनी शुक्रकारक व वातापित्तनाशक असे गुण सांगितले आहेत.

अवलेह (Confection, confectio)

- क्वाथादीनां पुनः पाकाद् घनत्वं सा रसक्रिया ।
सोऽवलेहरश्च लेहः स्यात् ॥
शा.स.म.अ.८/१
- तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता ।

शेषज कल्पना शास्त्राची सुरुवात पंचविध कषाय द्रव्यापासून झाली असून स्वरस क्वाथ इ. द्रव्यांचा उपयोग व प्रत्यक्ष वापरताना येणाऱ्या अडचणीतून मार्ग काढताना नवीन नवीन कल्पनेची निर्मिती व विकास झाला. स्वरस, क्वाथ या कल्पना टिकाऊ कल्पना नाहीत. त्या टिकाऊ बनविण्याच्या उद्देशाने त्यावर अग्निची प्रक्रिया करून

५. पंचविध कषाय कल्पना

रसक्रिया ही कल्पना निर्माण झाली व रसक्रियेला अधिक आर्कवर्षक, टिकाऊ व रुग्णांना आवडणारी व गुणांनी श्रेष्ठ म्हणून मधुर द्रव्यांचा उपयोग करून अवलेह ही कल्पना निर्माण झाली.

मधुर द्रव्यांचा वापर व उपयुक्त गुणधर्म प्राचीन कालापासून भारतीयाना ज्ञात होता व त्याचा उपयोग वेगवेगळ्या ठिकाणी केला आहे. आहारिय द्रव्यांत मधुर द्रव्यांचा वापर एक द्रव्य म्हणून व मधुर द्रव्यांचे गुण इतर आहारिय द्रव्य टिकावियथाकरिता होतो म्हणून भारतीयाना ज्ञात होते. याच गुणांचा वापर औषधे टिकावियथाकरिता केला जात आहे. त्याचा उपयोग करून अवलेह ही कल्पना बनविली जाते.

रसक्रिया व अवलेह कल्पनेची व्याख्या समान आहे. औषधी द्रव्य, स्वरस, क्वाथ, हिम इ. द्रव्य कल्पनांना मंदग्निवर शिजवून पाक तयार करून तो पाक चाटण्याइतपत घट्ट बनविणे म्हणजे अवलेह, लेह, रसक्रिया होय.

अवलेह कल्पनेतील प्रमुख घटक द्रव्य

- १) वनस्पतीज द्रव्यांचा क्वाथ
- २) वनस्पतीज द्रव्यांचा कल्क.
- ३) साखर पाक वा मधुर द्रव्य
- ४) प्रक्षेप द्रव्ये

अवलेहात प्रक्षेप द्रव्ये व्यासणे

कल्प अग्निवरून खाली उतरवून ठेवून मधून मधून ढवळावे व स्वांगशीत झाल्यावर प्रक्षेप द्रव्ये व मध घालून परत सर्व मिश्रण ढवळावे व त्यावर झाकण ठेवून शीत होऊ द्यावे व गुरु द्यावे. नंतर योग्य त्या पात्राने काढून घेऊन उपयोग करावा.

अवलेह प्रकार - १) प्रवाही २) अर्ध प्रवाही ३) घन

अवलेहाचे प्रकार त्याच्या स्वरूपाने केलेले आहेत. काही अवलेह हे पतळ स्वरूपात उपयोगात आणले जातले जसे वासावलेह. काही अवलेहामध्ये कल्क इत्यादी घटक मकरात उतरविले जाणतात. त्या अवलेहाचे स्वरूप घनसर असले त्यांना अर्ध प्रवाही अवलेह म्हणतात. उदा. स्वयंनप्राशा अवलेह. काही अवलेह घन स्वरूपात म्हणजे वडीच्या रविरूपात तयार होतात, त्यांना घन अवलेह म्हणतात. घन अवलेहाचे प्रकार -

माश्री - १५-२५ भाग

अनुधान - इक्षु, इक्षुरस, माळांचा रस, संज्ञा, मौसंदी, झालींब, शुष, पंचमूलक, वासाक्वाथ इ. व्याधीनुसार.

अवलेह - गुण - प्रचोदन

१) अवलेह स्वादिष्ट व चाळून भक्षण करण्या योग्य स्वरूपात कल्पना आहे.

- २) प्रयोगास सुविधा जनक. ३) स्वादिष्ट औषधिकल्प.
- ४) बालकांपासून वृद्धांपर्यंत सर्व अवस्थेतील रुग्णांना प्रिय.
- ५) कंठाला हितकर, कास, श्वास व्याधीत उपयुक्त.
- ६) विभिन्न रोग प्रशमनार्थ, बलवर्धनार्थ (प्रतिकार शक्ती वृद्धीकर) मनप्रसादनार्थ.
- ७) अल्प मात्रेत सेवन केले तरी त्वरीत गुणदायक.

उपयोग

- १) औषध म्हणून प्रधान द्रव्य - च्यवनप्राश अवलेह, वासाहरितकी अवलेह
- २) अनुपान द्रव्य - वासावलेह, कण्टकार्यावलेह, दाडीम अवलेह.

कृती

१) वनस्पतीज द्रव्यांचा काथ तयार करणे

अवलेहाकरिता पाठानुसार जी द्रव्ये सांगितली असतील ती द्रव्ये दिलेल्या प्रमाणात घेऊन त्याचे सोळापट पाणी टाकून एक चतुर्थांश काढा शेष राहिला असता गाळून घ्यावा. द्रव्यानुसार एक अष्टमांश काढा ठेवूनसुद्धा अवलेह तयार करता येतो.

२) वनस्पतीज द्रव्यांचा कल्क तयार करणे

जेव्हा काढा तयार करण्याची प्रक्रिया सुरु असते. तेव्हाच कल्क द्रव्यांची पुरचुंडी बांधून काथ पात्रात उकळण्याकरिता टाकता येते. उदा. च्यवनप्राश तयार करताना आवळ्याची पुरचुंडी बांधून काथ द्रव्यासह शिजवण्याकरिता त्यात टाकणे. म्हणजे काथ तयार करण्याची क्रिया एकीकडे होईल, त्याच वेळेला काथासह कल्क द्रव्य शिजून तयार होईल. कल्क द्रव्य शिजल्यानंतर काढून घ्यावे व शीत झाल्यावर एका स्टीलच्या पात्राच्या मुखाला कापड बांधून त्या कापडावर शिजलेले आवळे फेटावेत. फेटल्यामुळे आवळ्यातील गर पात्रात जमा होईल. वल्हावरील नको असलेला भाग जमा होईल तो फेकून घ्यावा व स्टेनलेस स्टीलच्या पात्रात जमा झालेला भाग कल्क काढून घेऊन कढईत टाकून भाजून घ्यावा. भाजताना त्यात तूप घालावे व त्यातील जलांश कमी होऊन लालसर झाल्यावर हा कल्क अवलेहात घालण्यायोग्य झाला असे समजावे.

३) साखरेचा पाक तयार करणे

काथ द्रव्यामध्ये पाठाप्रमाणे साखर घालून पाक तयार करावा. पाक तयार झाल्यावर त्यात कल्क द्रव्य घालून घोटावे व एकत्रीत मिश्रणाला मंद मंद अग्नि घ्यावा. जेव्हा उत्तम पाक होऊन शिऱ्या प्रमाणे तयार झाल्यावर घृत वेगळे होते. संपूर्ण

मिश्रणाला लालसर वर्ण प्राप्त होतो इ. अवलेह सिद्धीची लक्षणे आल्यावर अग्नि देणे बंद करून उतरवून घ्यावे.

अवलेह परीक्षा

सुपक्के तन्तुमत्वं स्यादवलेहोऽप्यु मज्जति ।

स्थिरत्वं पिडितेमुद्रागन्धवर्णरसोद्भवः ॥

शा.सं म.ख.८/३

- १) तंतुमत्व - तार निघणे
- २) पाण्यात गोळी बिंदु टाकला असता बुडतो (न विरघळता) तळाशी बसतो.
- ३) स्थिरत्व
- ४) दोन बोटांच्या मधे घेऊन दाबला असता त्यावर बोटाच्या रेषा उमटतात.
- ५) संबन्धित औषधी द्रव्यांचा वर्ण, गंध, रस अवलेहाला येणे.

सर्वयुतावधी - २-५ वर्ष

विभिन्न अवलेहाकरिता सर्वयुतावधी भिन्न आहे. ग्रंथाप्रमाणे अवलेहसर्वयुतावधी १ वर्ष आहे. पण व्यवहारात अवलेह २ वर्ष चांगले टिकतात व उपयुक्त राहतात.

युनानि चिकित्सा पद्धतीमध्ये अवलेहाप्रमाणेच काही कल्पना बनविल्या जातात. त्यांची नावे खालील प्रमाणे - १) मानुन २) लऊक ३) जवारिश ४) खमीरा ५) लबुब ६) नोशदारु ७) अरतीपुल ८) वरशाशा ९) तिरीयाक

कुष्माण्डावलेह

पुराणं पीनमानीय कूष्मांडस्य फलं दृढम् ।
तद् बीजाधार बीजत्वक् शिराशून्यं समाचरेत् ॥
ततो अतिसूक्ष्मखंडानि कृत्वा तस्य तुलां पचेत् ।
गोदुग्धस्य तुलामध्ये मंदेऽग्नौ वा पचेत् शनैः ॥
शर्करायाः तुलां सार्धां गोघृतं प्रस्थमात्रकम् ।
प्रस्थार्धं माक्षिकं चापि कुडवं नारिकेलतः ॥
प्रियाल फलमज्जानं द्विपलं तिरवुरीपलम् ।
क्षिपेत् एकत्र विपचेत् लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भिषक् सुपक्वं आलोक्य ज्वलनात् अवतारयेत् ।
कोष्णे तत्र क्षिपेत् एषां चूर्णं तानि वदाम्यहम् ॥

५. पंचविध कषाय कल्पना

एकोऽक्षः शतपुष्पाया अथ क्षीरी यमानिका ।
गोधुरः क्षुरकः पथ्या कपिकच्युफलानि च ॥
सममी त्वक् च सर्वेषां अक्षयुगं पृथक् पृथक् ।
धान्याकं पिप्ली मुस्तमं अश्वगंधा शतावरी ॥

ताज्जुली, नागबला पालकं पत्रक शठी ।

जातिकलं लवंगं च सूक्ष्मला बृहदेतिका ॥

शुंगारकं पर्यटकं सर्वं पलभितं पृथक् ।

चंदनं नागरं धात्रीफलं च अग्नि कशेरुकम् ॥

प्रत्येकं पंचकषाणि चत्वारि एवानि निक्षिपेत् ।

पलद्वयं उश्नित्य भस्मनस्योषणस्य च ।

कृष्णांश्च अन्तेही अयं षशितः पलयात्रया ॥

शै. रत्नावली

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ कुशाणुद गणन	१ किलो	२ गोदुग्ध	१ लिटर
३ गेहूँ	६४० ग्रॅम	४ खडीसाखर	६ किलो
५ ओल्या नलकाभा क्षीरा	१६० ग्रॅम	६ शिवाल कलमाज्जा	८० ग्रॅम
७ तवकीर	४० ग्रॅम	८ बाळगंधोया	१० ग्रॅम
९ क्यारसीचम	२० ग्रॅम	१० ओषा	२० ग्रॅम
११ गोशुर	२० ग्रॅम	१२ तालीमखाना	२० ग्रॅम
१३ हरीतकी	२० ग्रॅम	१४ खानकुहिली	२० ग्रॅम
१५ बालक्षिनी	२० ग्रॅम	१६ इने	५० ग्रॅम
१७ पिंपळी	५० ग्रॅम	१८ नागसर्पधा	५० ग्रॅम
१९ अश्वगंध	५० ग्रॅम	२० शतावरी	५० ग्रॅम
२१ पुराळी	५० ग्रॅम	२२ नागबला	५० ग्रॅम
२३ नेत्रवाळा	५० ग्रॅम	२४ तमालपत्र	५० ग्रॅम
२५ कपूरकाचरी	५० ग्रॅम	२६ जातिकल	५० ग्रॅम
२७ लवंगा	५० ग्रॅम	२८ लघु एला	५० ग्रॅम
२९ बृहत् एला	५० ग्रॅम	३० शिंगाडे	५० ग्रॅम
३१ पित्तपापडा	५० ग्रॅम	३२ श्वेतचंदन	५० ग्रॅम

५. पंचविध कषाय कल्पना

३३ सुंठ	५० ग्रॅम	३४ आमलकी	५० ग्रॅम
३५ कशेरुका	५० ग्रॅम	३६ वाळा	८० ग्रॅम
३७ बाकुची	८० ग्रॅम	३८ मिर	८० ग्रॅम
३९ मध	३२० ग्रॅम		

उपकरण - खलबत्ता, शेगडी, वस्त्र, उलथने, पातेले, बरणी

निर्माणविधी

कोढव्याची साल काढून, बिया काढून टाकाव्यात व नंतर हा गर बारीक किसून घ्यावा. त्यात दूध घालून मोठ्या पातेल्यात हा किसलेला गर मंदग्रीवर शिजवून घ्यावा. त्यात खडीसाखर व तूप मिसळून मध्यम पाक तयार करावा. या मिश्रणात प्रियालफलमज्जा व तवकीर उत्तम रितीने मिसळून पातेले अग्निवरून खाली उतरवून घ्यावे. पुरेसे थंड झाल्यावर त्यात इतर सर्व द्रव्यांची प्रक्षेप सूक्ष्म चूर्ण मिसळून हे मिश्रण एकजीव होईपर्यंत हलवावे व शेवटी मध मिसळावा. हे मिश्रण नंतर धूपनसंस्कारात बरणिमध्ये भरून ठेवावे.

निरिक्षण - रूप - फिकट तपकिरी

गंध - मिश्र स्वरूप - अवलेह

उपयोग - रक्तपित्त, श्वेतापित्त, अम्लपित्त, मंदग्री, रक्तार्श, कामला

मात्रा - ४० ग्रॅम अनुपान - गोदुग्ध

वास्यावलेह

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।
तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥
चूर्णानामभयानां तु खण्डात्पलशतं तथा ।
द्वे पले पिप्लीचूर्णत्सिद्धे शीते च माक्षिकात् ॥

कुडवं पलमानं तु चातुर्जातं सुचूर्णितम् ।

क्षिप्रवाज्जोडितं ... ॥

योगरत्नाकर

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ वासापत्र काथ	२०० मिली	२ हरीतकी सूक्ष्मचूर्ण	६४ ग्रॅम
३ खडीसाखर	१०० ग्रॅम		

५. पंचविध कषाय कल्पना

प्रक्षेप द्रव्ये			
४	पिंपळी चूर्ण सूक्ष्म	२ ग्रॅम	५ मध
६	चातुर्जात सूक्ष्म चूर्ण	१ ग्रॅम	

उपकरण - पातेले, मोजपात्र, सांडशी, उलथणे, शेगडी, बरणी

निर्माणविधी

वासापत्र काच पातेल्यात घेऊन त्यात खडीसाखर मिसळून हे मिश्रण शेगडीवर ठेवून मंदाग्री घावा व मध्यम पाक तयार करावा. नंतर पातेले खाली उतरवून त्यात हरितकी सूक्ष्मचूर्ण व इतर घटक द्रव्यांची सूक्ष्म चूर्णे मिसळवावीत. सर्व मिश्रण एकजीव होईपर्यंत हलवावे व पुन्हा थोडा वेळ उष्णता द्यावी. शेवटी यामध्ये मध घालून मिश्रण पुन्हा एकजीव करावे व नंतर हे मिश्रण धुपनसंस्कारित बरणीमध्ये भरून ठेवावे.

निरीक्षण - स्वरूप - अवलेह रूप - तपकिरी

रस - कषाय गंध - वासागंध

उपयोग - रक्तपित्त, उरःक्षत, क्षय, कास, राजयक्ष्मा

मात्रा - १०-२० ग्रॅम अनुपान - गोदुग्ध

कण्टकार्यावलेह

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ कण्टकारी काच	१०० मिली	२ शर्करा	५० ग्रॅम

उपकरण - पातेले, शेगडी, वस्त्र, मोजपात्र, उलथणे

निर्माणविधी - कण्टकारी काचामध्येच साखर टाकून मिसळून त्याचा पाक तयार करावा व धूपन संस्कारित बरणीमध्ये भरून ठेवावा.

निरीक्षण - स्वरूप - अवलेह रस - कटू, मधुर

गंध - कण्टकारी रूप - काळसर

उपयोग - श्वास, कास, पार्श्वशूल, कफवात मात्रा - १०-२० ग्रॅम

आर्द्रकावलेह

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ आर्द्रकस्वरस	२०० मिली	२ शर्करा	८०० मिली
३ पाणी	८०० मिली		

५. पंचविध कषाय कल्पना

उपकरण - पातेले, शेगडी, वस्त्र, मोजपात्र, उलथणे, बरणी

निर्माणविधी - साखर व पाणी यांचा पाक तयार करून घ्यावा. नंतर त्यात आर्द्रक स्वरस घालून ते मिश्रण एकजीव होईपर्यंत ढवळावे व एक तारी/ बिंदुपाक झाल्यानंतर धूपन संस्कारित बरणीमध्ये भरून ठेवावे.

निरीक्षण - स्वरूप - अवलेह रंग - तपकिरी काळसर

गंध - आर्द्रक

उपयोग - श्वास, कास, अग्निमांद्य, प्रतिश्याय, अरुचि इ. मध्ये अनुपान म्हणून वापरतात. मात्रा - ५ - १० ग्रॅम

खमिरा

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ गोजिव्हा पत्र	३०० ग्रॅम	२ गोजिव्हा पुष्प	३० ग्रॅम
३ धने	३० ग्रॅम	४ आबरेशम	३० ग्रॅम
५ श्वेतचंदन	३० ग्रॅम	६ बादरंजबोया	३० ग्रॅम
७ उस्तेखडुस	३० ग्रॅम	८ बालंगा बीज	३० ग्रॅम
९ तुख्म फरणोमुश्म	३० ग्रॅम	१० बहमन सुर्ख	३० ग्रॅम
११ बहमन श्वेत	३० ग्रॅम	१२ नोदरी सुर्ख	३० ग्रॅम
१३ तोदरी स्वेन	३० ग्रॅम	१४ साखर	३.५ ग्रॅम
१५ मध	८५० ग्रॅम	१६ जल	३.५ लिटर

प्रक्षेपक द्रव्य - केशर

निर्माण विधी

वरील १-१३ द्रव्य भरड चूर्ण स्वरूपात वेगवेगळी घेऊन एकत्र करावीत व स्टेनलेस स्टिलच्या पात्रात वरील प्रमाणात घालावीत. द्रव्य भिजतील इतके जल घालावे. नंतर ३.५ लिटर जल घालून रात्रभर भिजत ठेवावे. दुसरे दिवशी पात्र अग्नीवर ठेवून एक तृतीयांश क्वाथ तयार करावा. कोमट झाल्यावर क्वाथ गाळून घ्यावा. त्यात वरील प्रमाणात साखर घालून परत अग्नि द्यावा. घट्टसर सरबताप्रमाणे झाले असता त्यात मध घालावे, मिसळावे व परत अग्नि देऊन ३ उकळ्या येऊ द्याव्यात. नंतर अग्नी देणे बंद करून त्याला सतत ढवळावे. खमिराचा रंग पांढरा होईपर्यंत ढवळावे. नंतर घोटणे / ढवळणे बंद करून तयार झालेला खमिरा योग्य पात्रात काढून घ्यावा. प्रक्षेप द्रव्य केशर ३ ग्रॅ. घालून नंतर उपयोग करावा.

निसीक्षण	स्वरूप	द्रव्यसुर	वर्ण	श्वेताभ
गंध	-	मिश्र सुगंध	दोषघ्नता	- वातपित्त
उपयोग	-	हृदयाला बलदायक, मनाला आलसहृददायक, अग्निदीपक, वातशामक, प्रामुख्याने मस्तिष्क वात नाड्यांवर शामक गुणधर्माने कार्य, उदर शुध्दीकर, नेत्रदृष्टी व स्मरणशक्ती वर्धक		
मात्रा	-	५-१० ग्रॅ.	अनुपान	- दूध, ताक, व्याधि व दोषानुसार

घनसत्व (सत्वसार)

अनेक औषधीमध्ये पिष्टमयपदार्थ (स्टार्च) ची मात्रा अत्याधिक प्रमाणात आढळते. अशा औषधी द्रव्यांना कुटून, वाटून, पाण्यात भिजवून नंतर चोळून घेऊन त्यातील भरड भाग, जाड भाग पिळून काढून जलभाग व घन भाग वेगळा काढून घेऊन किंवा गाळून घेऊन हे मिश्रण स्थिर राहू दिले तर काही काळाने या मिश्रणातील घन भाग तळाशी जमा होतो. साधारणतः रात्रभर स्थिर ठेवल्यानंतर सकाळी त्यातील जल वरचेवर किंवा नळीने काढून घेतले असता जड घनसत्व भाग तळाशी मिळतो तो सुकवून घ्यावा किंवा उन्हात ठेवून जलाचे बाष्पीभवन करून शुष्क असा घनसत्व किंवा सार कोरड्या बाटलीत भरून ठेवून नंतर वापरवा. अशा प्रकारे गुडूची, आद्रक, कर्पूर, शतावरी, औदुंबर इ. द्रव्यांचा घनसत्व तयार करता येतो.

दैनंदिन व्यवहारात बटाटे कापून पाण्यात भिजत ठेवले व नंतर काढले असता अशा प्रकारे पांढरा साका घन सत्व भाग तळाशी बसलेला दिसून येतो.

या कल्पनेत अग्निचा संयोग/प्रक्रिया न करता घनसत्व प्राप्त केले जाते म्हणून हे औषधिद्रव्य शीत गुणाचे पित्तशामक असे तयार होते. घनसत्वाचा उल्लेख शारंगधर संहितेत आढळत नाही. नंतर या कल्पनेचा अंतर्भाव वैषज्यकल्पनेत झाला असावा.

घनस्पती त्यांना लागणारे अन्नपदार्थ स्वतः तयार करीत असतात. घनस्पती मुळांच्याद्वारे जमिनीमधील पाणी, क्षार, पोषकतत्व, नत्रादी इ. भाव शोषून घेऊन घनस्पतीचे जीवनस आवश्यक अन्न तयार करीत असतात व तयार झालेले अन्न घनस्पतीच्या विविध अंगामध्ये साठवितात. प्रत्येक घनस्पतीचे अन्न साठविण्याचे अंग वेगवेगळे असू शकते. उदा. गुडूची-कांड, आर्द्रक-कंद, औदुंबर-मूळ, मका-बिज.

घनस्पतीच्या मूळ, कांड, कंद, बिज इ. भागामध्ये हे तत्व साठवून ठेवले जाते. घनस्पतीच्या ज्या भागामध्ये हे तत्व आहे तो भाग घनसत्व तयार करण्याकारिता वापरला जातो. साधारणतः ओल्या व ताज्या घनस्पतीचा वापर याकरिता केला जातो.

कृती

ओली, ताजी, पूर्ण वाढ झालेली व ज्या घनस्पती औषधीतील गुण, कार्यकारी तत्व स्थिर झाली आहेत अशी घनस्पती घेऊन तिचे बारीक बारीक तुकडे करावेत. या करिता लाकडी किंवा स्टेनलेस स्टीलची उपकरणे वापरवीत. बारीक तुकडे ठेवून त्याचा लगदा तयार करावा व त्याचे ४ पट पाणी घेऊन मोठ्या स्टीलच्या पात्रात भिजत ठेवावे. रात्रभर तसेच भिजल्यावर सकाळी हाताने चांगले चोळून घ्यावे. मिश्रणातील चोथा पिळून घ्यावा व राहिलेले मिश्रण वस्त्रातून गाळून घ्यावे. गाळलेले मिश्रण स्टिलच्या पसरट पात्रात स्थिर ५ ते ६ तास राहू द्यावे. वरचे पाणी हलकेच नळीने काढून टाकावे. तळाशी बसलेला पांढरट वर्णाचा साका, घनसत्व पात्रात घेऊन सावलीत किंवा उन्हात झाकून सुकवावा. सुकल्यानंतर ते घनसत्व वापरवे.

याच पद्धतीने बिजापासून सत्व काढता येते. पण बिज २४ तास पाण्यात भिजत ठेवल्यानंतर ती फुगातात व बाह्य कवच वेगळे होऊन आतील घनभाग घनसत्व वेगळे होते. म्हणून बिजाला जास्त काळ लागतो. नंतर निघालेला आतील भाग सुकवून घेऊन वापरवा.

घनसत्व ज्या घनस्पतीपासून बनविली जातात त्या घनस्पतीचे गुणधर्म त्या सत्वाला असतात. त्या घनस्पतीचा गंध, रस त्या घनसत्वात आढळत नाही. सर्व साधारण जीर्ण व्याधी, पित्तजव्याधीत घनसत्वाचा चांगला उपयोग होतो. सत्वाची सविर्यतावधि ८ महिने ते १ वर्ष आहे. पण बाटली बंद व शुष्क अवस्थेत राहिली तर २ वर्षे पर्यंत घनसत्व उपयुक्त राहतात.

मात्रा - सर्वसाधारण घनसत्वाची मात्रा - १२५-५०० मि.ग्रॅ.

अनुपान - दूध, साखर, मध, घृत, जल व व्याधीनुसार दाडीम अवलेह इ. चा उपयोग केला जातो.

विविध घनसत्व व उपयोग

१) गुडूची घनसत्व (कांड)

जीर्णिकर, पित्तशामक, रक्तपित्त, दाह, आमाशय, यकृत व्याधीनाशक, मुत्रप्रवाह, कुष्ठ, कंडु, रक्तपि वृत्तीनाशक, हृदयाला बल्य.

२) उदुम्बरसार (मूळ)

दाह, रक्तश्राव, रक्तपित्त, प्रवाहीका, कुष्ठ, तृष्णा, ज्वर, अर्श, भगान्दर.

३) कर्पूरसत्व (कंद)

दाह शामक, मुत्रकृच्छ्र, विर्यस्तंभक, कुष्ठघ्न, शोथहर, वेदनारोपक.

४) शतावरी सत्व (मूळ)

स्तन्यजनन, पौष्टीक, दाहशमन, पित्तजन्य स्तन्यविकृती व स्तन्यविकृतीमुळे होणारा बालातिसार यात मातेला शतावरी सत्व दिले तर बालातिसार बरा होतो.

५) खादिरसार (काथ) (खोड)

दातांना हितकर, कण्डू, कांस, अरुची, मेदोरोग, कृमी, प्रमेह, ज्वर, शोथ, आमदोष, पाण्डू, श्लेष्मविकार इ. व्याधीवर अभ्यंतर उपयोग व व्रणरोपक म्हणून बाह्य उपयोग होतो.

६) गोधुम सत्व (गहू बीज) - बल्य, रसायन, पुष्टीकर

गुडपाक

गुडपाक कल्पना ही भेषज कल्पनेतील विशेषतः अर्श व भगंदर चिकित्सेत उपयुक्त व अन्यत्र विविध व्याधीत उपयुक्त कल्पना असून यात गुडपाक व वनस्पती औषधी चूर्ण याचा मिळून होणारा हा कल्प आहे.

स्टेनलेस स्टीलच्या पात्रात १ किलो (१००० ग्रॅम) शुष्क गुडाचे तुकडे टाकून त्यात २५० ग्रॅम काथ किंवा जल टाकावे व अग्निवर ठेवून पाक करावे. जेव्हा पूर्ण गुडाला द्रवत्व प्राप्त होईल व गुळ कडचीला किंवा ढवळण्याला चिकटेल किंवा तार सुट लागेल. अशी पाक परीक्षा करावी. एका पात्रात जल घेऊन त्यात काही थेंब पाकाचे टाकावेत. टाकलेले पाकाच थेंब तळाशी बुडतील व पसरणार नाही तेव्हा गुडपाक सिद्ध झाला असे समजावे. नंतर त्यात प्रक्षेप द्रव्यांचे चूर्ण टाकावे व योग्य प्रकारे त्यात ढवळण्याने (एकजीव) मिश्रण करावे व स्वांगशित होईपर्यंत राहू द्यावे. नंतर घृतभावीत पात्रात काढून वापरावे.

मात्रा - १०-१५ ग्रॅम अनुपान - जल, दुग्ध, काथ व्याधीनुसार

गुडपाक सिद्धी लक्षण

- १) पात्राला, चमच्याला चिकटतो. २) तंतु सुटायला लागतात.
- ३) जलात बिंदु टाकला असता तळाशी बुडतो. पसरत नाही. ४) स्पर्श मृदु
- ५) बोटात दाबला असता बोटाच्या रेखा त्यावर उमटतात. घटक द्रव्यांचा गंध, वर्ण रस गुडपाकाला प्राप्त होतो.

दशमुल गुड

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ दशमुल चूर्ण	२५० ग्रॅम	२ चित्रकमुळ चूर्ण	२५० ग्रॅम
३ एरंड चूर्ण	२५० ग्रॅम	४ गुड	५ कि.ग्रॅ.
५ प्रक्षेप द्रव्य - निशोत्तर चूर्ण	८०० ग्रॅम		
६ प्रक्षेप द्रव्य - पिंपळी चूर्ण	४०० ग्रॅम	७ जल	१३ लिटर

उपकरण - स्टेनलेस स्टील पात्र, खलबत्ता, वल्ल, घृतभावीत पात्र, उलथणे, स्टील ट्रे, मोजपात्र, तराजू इ.

निर्माणविधी

दशमुळ चूर्ण २५० ग्रॅम, चित्रकमुळ २५० ग्रॅम, एरंडमुळ २५० ग्रॅम भरड चूर्ण घेऊन काथ पात्रात घेऊन व त्यात १३ लिटर पाणी घालावे. मिश्रण एकत्र करून मंदाग्नीवर ठेवावे. काथ क्रिया सुरु झाल्यावर जलाचे बाष्पीभवन होऊ लागेल व १/४ जल शेष राहिल्यावर अग्नि देणे बंद करावे व काथ गाळून घ्यावे. पाक पात्रात ५ किलो गुडाचे तुकडे टाकून त्यात गाळलेला काथ टाकून अग्निवर ठेवावे. गुडपाक सिद्ध झाल्यावर अग्नि देणे बंद करावे व त्यात प्रक्षेप द्रव्य निशोत्तर चूर्ण व पिंपळीचूर्ण घालून ढवळावे व झाकून ठेवून स्वांगशित होऊ द्यावे. नंतर स्वांगशीत झाल्यावर घृतभावीत कांचपात्रात काढून घ्यावे.

उपयोग - गुल्म, प्रमेह, पाण्डू, अर्श, उदर, ग्रहणी, यक्ष्मा, जीर्ण प्रतिश्याय, पित्तस, कांस, आढ्यवात, वलीपलीत नाशक, दीर्घायुष्य जनक, मेध्य, श्रेष्ठ रसायन, याचे सेवनाने व्याधिंचा नाश होऊन निरामय जीवन १०० वर्ष पर्यंत जगता येते.

गुडपाक २

निर्माणविधी

दशमुळ चूर्ण २५० ग्रॅम, चित्रकमुळ २५० ग्रॅम, एरंडमुळ २५० ग्रॅम भरड चूर्ण घेऊन काथ पात्रात घालावे व त्यात १३ लिटर पाणी घालावे. मिश्रण एकत्र करून मंदाग्नीवर ठेवावे. काथ क्रिया सुरु झाल्यावर जलाचे बाष्पीभवन होऊ लागेल व १/४ जल शेष राहिल्यावर अग्नि देणे बंद करावे व काथ गाळून घ्यावा. पाक पात्रात ५ किलो गुडाचे तुकडे टाकावे व त्यात गाळलेला काथ टाकून अग्निवर ठेवावे. गुडपाक सिद्ध झाल्यावर अग्नि देणे बंद करावे व त्यात प्रक्षेप द्रव्य निशोत्तर चूर्ण व पिंपळीचूर्ण

५. पंचविध कषाय कल्पना

घालून ढवळावे व झाकून ठेवून स्वांगशीत होऊ द्यावे. स्वांगशीत झाल्यावर घृतभावीत कांचप्राज्ञान काढून घ्यावे.

मात्रा - ५ ग्रॅम उपयोग - अर्शा, अजिर्णा, पाण्डू नाशक अनुपान - जल.

बहुधात बुड

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ त्रिवृत्त	५० ग्रॅम	२ कचुर	५० ग्रॅम
३ हरितकी	५० ग्रॅम	४ चव्य	४०० ग्रॅम
५ इंद्रायण	४०० ग्रॅम	६ परंड	४०० ग्रॅम
७ नागरमोथा	४०० ग्रॅम	८ गोक्षुर	४०० ग्रॅम
९ शुण्ठी	४०० ग्रॅम	१० चित्रक	४०० ग्रॅम
११ विडंगा	४०० ग्रॅम	१२ मल्लताक	४०० ग्रॅम
१३ वृद्धदारु	३०० ग्रॅम	१४ शूरण	१३०० ग्रॅम
१५ गुड	९३०० ग्रॅम	१६ जल	१३ लिटर

उपकरण - स्टेनलेसस्टील पात्र, खलबत्ता, वरख, उलथने, स्टेनलेस स्टील ट्रे,

मोजपात्र, तराजू, चाळणी इ.

निर्माण विधी - वरील द्रव्ये एकत्र करून मर्दन करावे. एकजीव झाल्यावर त्यांचे लोहप्रमाणे मिश्रण झाल्यावर अग्नी देणे बंद करावे व प्रक्षेप द्रव्ये टाकून स्वांगशीत होऊ द्यावे.

उपयोग - जुलम, प्रमेह, पाण्डु, अर्शा, उदर, पीनस नाशक, रसायन

चूर्ण

शुष्कपिष्टः सूक्ष्मतान्न वटपट्ट्युच्चूर्णः ।

तस्य समस्तद्रव्यपरित्यागादात्सुतोपयोगाच्च कल्काद् भेदः ॥ अ.सं.क.८/१०

५. पंचविध कषाय कल्पना

परिभाषा - चांगल्या प्रकारे वाळवलेले (अत्यंत शुष्क) औषधी द्रव्याला बारीक कुटून ते वस्त्रातून गाळून घ्यावे. त्याला चूर्ण असे म्हणतात. त्याचेच पंचविध रज, क्षौद्र असे आहेत.

अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रागतीतम् ।

तत्स्याच्चूर्णं रजः क्षौद्रं स्तन्मात्रा कोलसाम्भितम् ॥ शा.स.म.६/१

परिचय

कल्क या कषायकल्पनेतच चूर्ण कल्पनेचा समावेश आहे. शुष्क औषधी द्रव्यात द्रव पदार्थ न मिसळता बारीक कुटले असता त्या द्रव्यांचे चूर्ण बनते. कल्क कल्पनेत औषधी ओली घ्यावी लागते किंवा शुष्क द्रव्यापासून कल्क बनवितांना त्यात द्रव पदार्थ घालावा लागतो. चूर्ण कल्पना प्रामुख्याने पृथ्वी गुण भुविष्ठ कल्पना आहे. यात औषधी द्रव्यांचा सप्तश्र/पूर्णभाग वापरला जातो.

चूर्ण कल्पना ही अत्यंत महत्त्वाची कल्पना आहे. या नंतरच्या कल्पना कषाय, हिम, काण्ट, आरब, अरिष्ट, नेप, बस्ति, नेत्रकल्प, शुटी, वटी, रमेहपाक इ. कल्पना करताना चूर्ण कल्पनेचा आधार घ्यावा लागतो. आहारिय कल्पनेत तर चूर्ण कल्पनेला अत्यन्तगारण महत्त्व आहे.

क्षौद्र कल्पनेचा उद्भव - विकाराचा अभ्यास करीत असताना आपणच असा तर्क करता येतो की मनुष्याचा जेव्हा पूर्वीच्या काळाचा आयुष्याचा विचार केला जातो तेव्हा मनुष्यास व्याधी पूर्वी धूधा ही नैसर्गिक भावना जाणवली असेल य ती शमाधिष्ठाकरीता विविध विजधान्य, शुष्क पदार्थ, फळ यांचा त्यांचा चावून घ्यायचा प्रथा प्रयत्न केला असेल एण याचपध्दती क्रिया कंटाळवणी व श्रम जास्त लागण्याची व दौर्बिकाल पर्वत यातपायी आहे. त्यामुळे पीट धरणारा लागणारा आहार चावण्यातच त्याचा धारणचा काळ जात आलावा. त्यावर त्याने विचार करून चावण्याची हीच प्रक्रिया चावण्याची शरीरावर करणाऱ्या विचार केला असावा व इ. इ. हाहीच चावण्याची शुरुवात असावी. त्यात चूर्ण कल्पनेची निर्मिती झाली असावी व मग चूर्ण कल्पनेचे संघन पोष्य स्वरूपातुळे चावण्याच्या क्रियेचे श्रम वाचले असतील. वरील विवेचनावरून असे वाटते की शुष्क कल्पनेची शुरुवातच रसायन कल्पनेपासून न होतच चूर्ण कल्पनेपासून झाली असावी. एण याचपध्दतीने चावण्याची प्रथा चावण्या हे तकनीक उदरते जाणते. अशा प्रकारे धानधान्या सुखलेली रसायन कल्पना म्हणतात जाणते.

चूर्ण प्रकार - अ) सूक्ष्मचानुसार ब) पक्कं व मधुसुधार द) रसायन

५. पंचविध कषाय कल्पना

अ) सूक्ष्मत्वानुसार प्रकार

• स्थूल चूर्ण - भरड चूर्ण	सूक्ष्मत्व - १०-४४
उपयोग - क्वाथ, हिम, फाण्ट निर्माणाकरीता	
• पृथुचूर्ण - भरड पेक्षा बारीक	सूक्ष्मत्व - २०-६०
उपयोग - आसव, फाण्ट निर्माणाकरीता	
• पट चूर्ण - पृथु चूर्णापेक्षा बारीक	सूक्ष्मत्व - ६०-८५
उपयोग - कल्क, लेप	
• सूक्ष्म चूर्ण - पटचूर्णापेक्षा बारीक	सूक्ष्मत्व - ८५-१००
उपयोग - गुटी, वटी, पर्पटी	
• सूक्ष्मतम चूर्ण - सूक्ष्म चूर्णापेक्षा बारीक	सूक्ष्मत्व - १००-१२०
उपयोग - भस्म, पिष्टी, अंजन, नेत्रवर्ती	

ब) घटक द्रव्यानुसार प्रकार - १) एक द्रव्य चूर्ण २) मिश्र चूर्ण

- एक द्रव्य चूर्ण - एकाच द्रव्याच्या चूर्णास एक द्रव्य चूर्ण असे म्हणतात. उदा. सुंटी चूर्ण, आमलकी चूर्ण, हरीतकी चूर्ण, शतावरी चूर्ण
- मिश्र चूर्ण - अ) वनस्पती मिश्र चूर्ण ब) क्षारमिश्र चूर्ण
क) शर्करा मिश्र ड) खनिज मिश्र

अ) वनस्पती मिश्र चूर्ण - केवळ वेगवेगळी वनस्पती चूर्ण एकत्र करून तयार होणाऱ्या चूर्णास वनस्पती मिश्र चूर्ण म्हणतात.

उदा. त्रिफळा, त्रिकटु, दशमूल चूर्ण

ब) क्षार मिश्र चूर्ण - वनस्पतीज द्रव्ये चूर्ण व क्षार अथवा लवण मिश्रणाने जी चूर्ण तयार होतात त्यांना क्षार मिश्र चूर्ण असे म्हणतात.

उदा. हिंवाष्टक, लवणभास्कर चूर्ण, शिवाक्षार पाचक चूर्ण

क) शर्करा मिश्र चूर्ण - वनस्पतीज द्रव्ये व शर्करा यांचे मिश्रण असलेल्या चूर्णास शर्करामिश्र चूर्ण म्हणतात.

उदा. सितोपलादी. तान्नीसादी चूर्ण

ड) खनिज मिश्र चूर्ण - वनस्पतीज द्रव्ये व खनिज द्रव्ये मिश्र असलेल्या चूर्णास खनिज मिश्र चूर्ण म्हणतात.

उदा. नवापस लोह, पुनर्नवादिमंडूर, निंबगंधक चूर्ण, हिंगुळ मिश्र चूर्ण, कज्जली मिश्र चूर्ण.

५. पंचविध कषाय कल्पना

चूर्णमात्रा - १ कर्ष, १ तोळा - १० ग्रॅम (अंशोक्त)

१-२ ग्रॅम (व्यवहार्य) ही मात्रा सद्य काळानुसार योग्य मात्रा होय.

अनुपान

- चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् ।
चूर्णेषु भर्जितं हिंगु देयं नोत्केदकृद्भवेत् ॥२॥
लिहेचूर्णं द्रवैः सर्वेघ्तादैर्द्विगुणोन्मितैः ।
पिबेच्यतुर्गुरैव चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥३॥
- चुर्णावलेह गुटिका कल्कानामनुपानकम् ।
वातपित्तकफातंके त्रिद्वयेकषलमाहरेत् ॥४॥
यथा तैलं जले क्षिप्तं क्षणेनैव प्रसर्पति ।
अनुपानबलादंगे तथा सर्पति भेषजम् ॥५॥

शा.स.म.६

अनुपान म्हणजे सहपान. अनुपान द्रव्याने त्या त्या औषधी चूर्णाच्या गुणामध्ये वाढ होते. ते द्रव्य सेवन करण्यांत सुकरता येते व द्रव्य शरीरात उत्तम प्रकारे पचन व शोषण होऊन व्याधिनाशाचे कार्य झपाट्याने होण्यास मदत होते. चूर्णाचे कण बारीक असतात ते सेवन करतांना निव्वळ चूर्ण सेवन केल्यास ठसका लागण्याची भिती असते. अनुपान द्रव्यामुळे ते टाळता येते. तसेच मरिच सुंटी सारखी द्रव्ये अत्यंत कटु असतात ते द्रव्य सेवन करतांना अनुपानामुळे सुकरता होते. विविध अनुपान द्रव्यांचे प्रमाण खालील प्रमाणे आहे.

- १) गुळ चूर्णाच्या समप्रमाण २) साखर चूर्णाच्या दुप्पट
- ३) मध, घृत, तैल चूर्णाच्या दुप्पट ४) दूध, गोमुत्र, पाणी चूर्णाच्या चौपट
- ५) हिंगु अनुपान म्हणून भाजलेला घ्यावा.

दोषानुसार अनुपानाचे प्रमाण भिन्न भिन्न आहे.

- वातव्याधि - ३ पळ (१२ तोळे) १५० ग्रॅम
- पित्तज व्याधि - २ पळ (८ तोळे) १०० ग्रॅम
- कफज व्याधि - १ पळ (४ तोळे) ५० ग्रॅम

ज्याप्रकारे जलात तैल बिंदु टाकला असता तैलबिंदु मध्य ठिकाणापासून दूरपर्यंत वेगाने पसरतो (Center to Periphery) त्याचप्रमाणे अनुपानामुळे औषधी सर्वांगांमध्ये पसरणे व व्याधिहरणाचे कार्य तत्परतेने किंवा वेगाने करण्यास मदत करते. औषधास अधिक जास्त सूक्ष्म खोतोगामीत्व प्राप्त होते.

५. पंचविध कषाय कल्पना

- चूर्ण उपयोग - १) अभ्यंतर २) बाह्य ३) औषधिकल्प घटक द्रव्य
- १) अभ्यंतर - विविध चूर्ण कल्पना अभ्यंतर मार्गात चिकित्सेकरीता वापरली जातात.
- उदा. १) कास - सितोपलादि चूर्ण २) आध्मान - हिंवाष्टक चूर्ण
३) ज्वर - सुदर्शन चूर्ण ४) मलावष्टभ - त्रिफळा चूर्ण
- २) बाह्य - बाह्य कल्प म्हणून विविध चूर्ण वापरली जातात. अंजन, लेप
मलहर कल्पना करीता चूर्णाचा बाह्य वापर होतो.
नस्य - वचा चूर्ण
- ३) औषधीकल्प तयार करण्याकरीता
- शोधन - लोह शोधनाकरीता त्रिफळा काय तयार करण्याकरीता त्रिफळा चूर्णाचा उपयोग होतो.
 - कल्प - त्रिभुवन किर्ती - त्रिकटु चूर्ण
 - दशमुलारिष्ट - दशमुल काय करण्याकरीता दशमुल चूर्णाचा उपयोग होतो.
 - त्रिफळा घृत - त्रिफळा काय
- आयुर्विज्ञान चूर्ण सिर्जनाय
- १) ग्रार्हीदण मशिन (Grinding machine)
- २) पालतायझर / मायक्रोपालतायझर (Palvelizer & Micropalvelizer machine)
- ३) डिस्टिलेटर यशान ४) विद्युत चलित अट्टा चर्की
- काही उपयोग चूर्ण य उपयोग
- १) त्रिफळा चूर्ण (आपलकी + धारिकी + बलितकी) - विषण, अर्भद, शोध.
विषणज्वर, विषणशनाशक, कुष्ठ, कालपित्तना, रसायन.
- २) सुदर्शन चूर्ण - सर्व प्रकारचे ज्वर, श्वास, कास, पाणू, कायला
- ३) शरणावरी चूर्ण - रतन्नायुद्धोत्तर, रसायुद्धोत्तर, शुक्रसंयत्नाशक, रसायन
- ४) विपळी चूर्ण - प्रकाशिकता, प्रहणी, सर्व अनिष्टार
- ५) विपळी चूर्ण - कास, ज्वर, हिंवा, श्वास
- ६) गुडुची चूर्ण - सर्व ज्वर, रसायन, विषणज्वर
- ७) विपळी हिगुल चूर्ण - विपळी २४ भाग चूर्ण + हिगुल चूर्ण १ भाग, श्वसनेनावरयोन.

५. पंचविध कषाय कल्पना

वटीका

वटकांश्चाथ कथ्यन्ते तन्मात्र गुटिका वटी ।

मादको वटिका पिण्डी गुडो वर्तिस्तभोव्यते ॥१॥

तेहवत्साध्यते वटनी गुडो वा शर्करा तथा ।

गुगुलुर्वा क्षिपेत्त्र चूर्ण तलित्मिता वटी ॥२॥

कुर्याद्वान्निस्त्रिदेन. क्वचिद् गुगुलुना वटीम् ।

द्रवेण मधुना वाऽपि गुटिकां कारयेद् बुधः ॥३॥

शा.सं.म.ख.७

वटी पर्याय - वटक, गुटिका, मादक, वटिका, पिण्डी, गुड, वर्ती

या पूर्वी वनस्पती द्रव्यांचे चूर्ण करून त्याचा उपयोग सेवनाकरीता केला जातो हे पाहिले. पण चूर्ण सेवन वा चूर्णाचे रुग्णाला प्रत्यक्ष देणे या दोन्ही बाबतीत अडचणी व सुकरतेचा अभाव आहे.

चूर्ण सेवन केले असता त्याची जी काय चव असेल ती चव प्रकर्षाने जाणवते. सुदर्शन चूर्ण सेवन करताना रुग्णाची पंचार्दित होते व मग रुग्ण औषध सेवन टाळतो व व्याधिहरण किंवा व्याधिमोक्ष होत नाही. चिकित्सा सफल होत नाही.

चूर्ण सेवन करताना वैद्याने चूर्णाची मात्रा जी आहे ती जर १ चमचा ही सांगितली तर रुग्णाकडे कसा चमचा असेल त्यावर चूर्णाची प्रत्यक्ष मात्रा घेतली जाईल व ती वेगवेगळी राहिल. त्यामुळे सर्व वेळ सर्वांना समान औषधी मान निश्चित राहणार नाही. ही बाब चिकित्सेकरिता योग्य नव्हे.

चूर्ण ६ महिन्यांत हीन विर्य होतात. त्यामुळे मोठी औषधी हानी होते.

या सर्व अडचणीतून मार्ग काढतांना चूर्णापेक्षा श्रेष्ठ अशा वटी कल्पनेची निर्मिती झाली. व्यवहार भाषेत वटीला गोळी असे म्हणतात. वटी कल्पना किमान १ ते २ वर्ष पर्यंत सविर्य राहते. गोळी गिळायला सुकर व कटु द्रव्याची गोळी असल्यास तिला शर्करा अवयुंठीत करून वापरता येते. गोळीच्या मात्रेनुसार गोळी तयार करता येते. त्यामुळे नेमक्या अपेक्षित मात्रेत औषधाचा उपयोग करता येतो.

चूर्ण निर्माणाच्या विधी प्रमाणे वनस्पती, औषधी द्रव्यांचे सूक्ष्म कणामध्ये रुपांतर केले जाते. या सुक्ष्मकणामुळे द्रव्यांचे कार्य शरीरात गेल्यावर त्वरेने सुरु होते. द्रव्य शरीरात शोषले जाते. पण या फायद्याबरोबर द्रव्याची चव प्रकर्षाने तोंडात जिभेवर जाणवते. हा चूर्ण कल्पनेचा तोटा होय.

चूर्ण शर्करामिश्रीत असले तरी इतरही घटक द्रव्यांची चव तोंडात जाणवते.

५. पंचविध कषाय कल्पना

म्हणूनच अशी औषधी द्रव्य गोळीच्या स्वरूपात रुपांतरीत करून घेण्याची पद्धत विकसित झाली. या गोळ्यांचेच शास्त्रीय परिभाषेत गुटी, वटी, वटीका इ. पर्यायी नावे आहेत.

गुळ, साखर, गुग्गुळ यांचा लेहाप्रमाणे पाक करून त्यात चूर्ण मिसळून वटी निर्माण केली जाते. या व्यतिरिक्त डिक, शिलाजतु इ. घटक बाईन्डींग एजंट म्हणून वापरून गोळ्या तयार केल्या जातात.

वटी कल्पनेचे विशेष गुण व उपयुक्तता

१) कटु, तिक्त, कषाय रस अप्रिय गंध व रुची युक्त चूर्णपिप्पिका त्याची वटी विनासायास गिळता येते. २) निश्चित मात्रेत उपयोग करता येतो. ३) साठवण्याकरिता सुकरता. ४) गुणविर्य व कार्यकारीता चिरकालपर्यंत सुरक्षित. ५) चूर्णपिप्पिका गोळीचे गुणधर्मांत वाढ होते. ६) औषधीचे सुगंध, वर्ण, रस व कार्यकारी शक्तीची सुरक्षा वटी निर्माणामुळे होते.

गुटीका

गुटीका	लहान आकाराची गोल गोळी. साधारणतः १ - १.२५ मि.ग्रॅ. पर्यंत.
गुटी	मध्यम आकाराची गोल गोळी साधारणतः १.००-२.५० मि.ग्रॅ.
वटीका	अर्धगोल, चपटी, लहान गोळी. साधारणतः १ - १.०० मि.ग्रॅ.
चंद्रिका वटीका	अर्धगोल मध्यम चपटी गोळी. साधारणतः १.००-२.५० मि.ग्रॅ.
वटक	गोल, उभट, चपटी गोळी (Caplet / D S Caplet) साधारणतः ५०० मि.ग्रॅ. वजन.
मोदक	मोदकाच्या आकाराचा व वटकापेक्षा जास्त वजनाचा चावून खाता येण्यासारखा गोळीचा प्रकार.
गुड	चावून खाण्याचा गुडयुक्त किंवा गुडाचा पाक घटक असलेला मोदकाप्रमाणे मोठ्या आकाराचा प्रकार.

वर्ति कल्पना (Suppository)

वर्ति म्हणजे वात.

वर्तिचा सर्वसाधारण प्रकार हा वटी सारखा आहे. जी औषधी युक्त लांबट आकाराची गोळी तिला वर्ति असे म्हणतात. ही आपल्या दोन्ही टोकाकडे निमुळती व मधे फुगीर आकाराची असते. वर्तिचा उपयोग वातानुलोमक, संचित दोष शरीराबाहेर

५. पंचविध कषाय कल्पना

काढण्याकरिता मलमूत्र बाहेर काढून स्थानाची शुद्धी करण्याकरिता करण्यात येतो. या वर्तिचा उपयोग, रोगी, स्थान, दोष व अपेक्षित कर्म इ. च्या प्रकार व कार्यानुसार तयार केले जाते. आजकाल गुदावाटे वेदनाहर औषधी उपयोगाकरिता वर्तिचा उपयोग होतो. उदा. (Diclofenac suppository)

वर्ति प्रकार (७)

- १) गुदवर्ति / फलवर्ति (Rectal Suppository)
- २) योनिवर्ति (Vaginal Suppository-Vaginal Pessory)
- ३) शिश्नवर्ति (Urethral Bougies)
- ४) ब्रणवर्ति ५) नासावर्ति ६) नेत्रवर्ति ७) धूस्रवर्ति
- १) गुदवर्ति / फलवर्ति (Rectal Suppository)

गुदा, मलाशयामधील संचित शुष्क मल, कुपित वायु अथवा अन्य दोष, दूष्य इ. चे निष्काशनार्थ क्षार व लवणयुक्त तसेच रेचक, वातानुलोमक औषधाद्वारा निर्मित गुदवर्तीचा उपयोग केला जातो. गुदवर्तीलाच फलवर्ती असे सुद्धा म्हटले जाते.

औषधीद्रव्यांचे सूक्ष्म चूर्ण करून व गुळाचा पाक करून समप्रमाणात मिसळले जाते. नंतर एकत्र करून वर्तिची निर्मिती केली जाते. गुडपाक केल्यामुळे वर्ती कठीण, अंगुष्ठाच्या आकारासारखी लांब व मृदुस्पर्श, स्निग्ध तयार करावी. स्निग्धता येण्याकरिता घृत, एंडतैलाचा उपयोग करणे उपयुक्त होईल. त्यामध्ये मधुमक्षिका मेणाचा उपयोग केला जातो. आधुनिक चिकित्सा क्षेत्रात या करिता (Glycerine Suppository) वापरली जाते. तसेच वेदनाशामक म्हणून (Diclofenac Suppository) उपयोग केला जातो.

निर्मिती

१) मदनफलवर्ति

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ मदनफल	१० ग्रॅम	२ पिंपळी	१० ग्रॅम
३ पुष्करमूळ	१० ग्रॅम	४ वचा	१० ग्रॅम
५ श्वेतशिरस	१० ग्रॅम	६ गुड	यथावश्यक
७ गोदुग्ध	यथावश्यक	८ घृत	यथावश्यक

उपकरण - पातेले, मुसळ, मुसळ, सुती वल्ह, थाली, इंधन, शेगडी

५. पंचविध कषाय कल्पना

कृती - मदनफळ, पिंपळी, पुष्करमूळ, वचा, श्वेतशिरस या द्रव्यांचे वखणाल सूक्ष्म चूर्ण करून घ्यावे. पात्रात गुड व गोदुग्ध घालून त्याचे मिश्रण अग्निवर ठेवावे. गुडपाक चांगला तयार झाल्यानंतर त्याच्या अंगुठाच्या आकाराची वर्ती बनवावी. त्या चिकट्ट नयेत म्हणून आवश्यकतेनुसार घुताचा वापर करावा.

उपयोग - शुष्कमल, मलावण, वात अनुलोमनाथ

२) दाहनाशक गुदवर्ती

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ धोत्रामूळ	४०० मि.ग्रं.	२ भांग बीज	४०० मि.ग्रं.
३ अहिफेन	४०० मि.ग्रं.	४ मेण	यथावश्यक
५ घृत	यथावश्यक		

उपकरण - सूती कापड, मुसळी, पातले

कृती - वरील प्रमाणात धनुरमूळ, भांगबीज, अहिफेन यांचे वखणाल सूक्ष्म चूर्ण खलात घालून एकत्र केले. घट्ट होईल इतके त्यात मधुमक्षिका मेण घातले. वर्ती बांधण्याइतपत घट्ट झाल्यानंतर त्याची वर्ती तयार केली व चिकट्ट नये म्हणून घृत जोपडले.

उपयोग - सर्वा प्रकारचे गुदरोग प्रासुष्याने गुदकतिका (Fissure) गुददाह, गुदपाक नाशक.

२) योनीवर्ती (Vaginal Suppository) (Vaginal Pessaries)

स्त्रियांमध्ये योनी, गर्भापात व गर्भाशय संबंधी विविध व्याधी जसे गर्भाशय शोथ, प्रदर, गर्भनित्राव, गर्भाशयशूल इ. व्याधीकरीता अभ्यंतर औषधीसह स्थानिक चिकित्सा म्हणून योनीवर्तीचा वापर केला जातो. योनीवर्तीच्या वापराने व्याधी त्वरेने दूर होण्यास मदत होऊन आरोग्यप्राप्ती लाभते. या वर्तीकरिता घटक द्रव्ये जिरे, क्षार, अशोकलक, लोध, लवण, कुमारी, कांजी इ. द्रव्ये व गुड घेऊन योनीवर्ती बनविल्या जातात. योनीवर्तीची जाडी अंगुली एवढी ठेवावी.

३) शिखरवर्ती (Bougies)

ही वर्ती पुरुषांच्या मुत्रमार्गातील व्याधीच्या उपयोगाकरिता बनविली जाते. या वर्तीच्या उपयोग मूत्राघात, मूत्राशमरी, मुत्रकृच्छ्र, मुत्राशयशूल इ. व्याधींमध्ये करतात.

५. पंचविध कषाय कल्पना

ही वर्ती बन्विण्याकरिता यवक्षार, सूर्यक्षार, कांक्षी, परंडबीज, गोक्षरबीज, पुर्नवामूल, पाषाणभेद, पंचतणूमूल इ. द्रव्यांच्या वखणाल सूक्ष्म चूर्णाचा उपयोग केला जातो. वरील द्रव्यांच्या समान भागात गुड घ्यावा. गुडाचा पाक करून वरील द्रव्ये घालून वर्ती बनवावी. वर्ती सुतळीप्रमाणे बारीक ४-१२ अंगुल मापानची असावी. वर्ती मूदू राहण्याकरिता वरून घृत लावावे.

४) व्रणवर्ती

एक व्रण, सप्यूव्रण, न भरणारे व्रण, शक्कर्मनंतर निर्माण झालेले व्रण जे पुन्हा पुन्हा पूयनिर्मितीने व पूयव्रणाबाहेर न निघाल्यामुळे पुन्हा वेदना, लाली, शोथ आदी लक्षणे दिसतात व व्रणरोपण न होता व्याधी बराच काळ राहते. अशा व्रणांच्या छिद्रामध्ये वर्ती प्रवेशीत केली असता व्रणातील पूय व रक्त यांचे निर्हरण होते व व्रण लवकर बरा होतो. वर्ती तयार करण्याकरिता १) निंबपत्र २) हरिद्रा ३) लवंग ४) तुरटी ५) मोरचूद इ. द्रव्यांचे सूक्ष्म चूर्ण करून व एकत्र मिश्रण करून त्याची पातळ वर्ती बनवावी. अथवा सूत्र घेऊन त्याची वर्ती बनवावी. या व्रणवर्तीच्या प्रयोगाने नाडीव्रणासहित वरील सर्व व्रण व सूक्ष्म मुखाने व्रण भरून घेण्याकरिता व्रणातील पूय निर्गमित करण्याकरिता मदत होते व रूग्ण व्रणमुक्त होते.

५) नासावर्ती

जीर्ण प्रतिश्याय, शिरःशूल, नासागत कुंभी, पिनस व उर्ध्वजकृत विकारात नासावर्तीचा उपयोग करतात. या वर्तीच्या उपयोगाने मोठ्या प्रमाणात शिंका येऊन दोषांचे शोधन होऊन व्याधी बरा होतो. याकरिता तीक्ष्ण व कृमिघ्न द्रव्य, अपामर्ग बीज, विडंग, शिरीषबीज, मरीच चूर्ण, तंबाखू चूर्ण, कटफल इ. द्रव्यांचे सूक्ष्मचूर्ण एकत्रीत मिश्रण करून पातळ वखणाल गुंडाळून नासामध्ये प्रवेश करून ज्या नासात प्रवेश केला त्याच्या विरुद्ध नासा बंद करून दीर्घ श्वास घेण्यास सांगितले असता औषधी द्रव्य नासेच्या अंतर्गत त्वचेच्या संपर्कात येऊन संवेदना निर्माण होतात व मोठ्या प्रमाणात शिंका येऊन दोषांचे शोधन होऊन दोष नष्ट होतात व व्याधी दूर होतात.

६) नेत्रवर्ती

विविध नेत्ररोगांमध्ये नेत्रवर्तीचा उपयोग केला जातो. अधिमंथ, अबुद, तिमिर, इ. व्याधींमध्ये नेत्रवर्तीचा उपयोग केला जातो.

तीक्ष्ण, कटू, रुक्ष इ. औषधीचे सूक्ष्मचूर्ण घेऊन यवाकृती वर्ती बनवून उपयोग केला जातो.

चंद्रोदय वर्ती

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शंखनाभि	१० ग्रॅम	२ विभितक मज्जा	१० ग्रॅम
३ हरितकी	१० ग्रॅम	४ मनःशिला	१० ग्रॅम
५ पिंपली	१० ग्रॅम	६ मरीच	१० ग्रॅम
७ पुष्करमूळ	१० ग्रॅम	८ वचा	१० ग्रॅम
९ बकरीचे दूध	१० ग्रॅम		

उपकरण - पातेले, खल, मुसळ, सुती वस्त्र

कृती - शंखनाभी ते वचापर्यंतचे सर्व द्रव्यांचे वस्त्रगाळ सूक्ष्म चूर्ण घ्यावे व एकत्र खलामध्ये घोटावे. त्यात बकरीचे दूध घालून चांगला खल करावा. बकरीच्या दुधाच्या ३ भावना द्याव्यात. त्यानंतर त्याची यवाच्या आकाराची वर्ती बनवावी. छाया शुष्क करावी.

उपयोग करतांना सहाणेवर घासून त्यात २ थेंब मध/जल घालून सहाणेवर घासून अंजनाकरीता उपयोग करावा.

७) धूम्रवर्ती

उर्ध्वजन्मत विकारांकरिता शिरःशूल, मन्यास्तंभ, प्रतिश्याय, श्वास, कास, हिक्का, कफ व वात विकारांकरिता या वर्तीचा उपयोग होतो. धूम्रवर्तीमध्ये रेणूकाबीज, प्रियंगू, जिरे, केशर, सुगंधी वाळा, चंदन, दालचिनी, कमलपुष्प, गोकुळ, उशीर, राळ, मुस्ता, तेजपत्र, ज्येष्ठमध इ. द्रव्यांचा उपयोग केला जातो.

याची गोळी बनवून धूम्रनेत्रात ठेवून सिगारेट ओढली जाते.

गुग्गुळकल्प

वटी कल्पनेच्या अंतर्गत गुग्गुळ कल्पाचा समावेश होतो. पण चिकित्सेतील त्याची उपयुक्तता खूप मोठी असल्यामुळे व क्षेत्र व्यापक असल्यामुळे विशेष उल्लेख करावा लागतो. वटी कल्पना तयार करतांना बंधन द्रव्य म्हणूनही गुग्गुळाचा उपयोग केला जातो. पण ज्या वटीत किंवा कल्प्यात औषधी द्रव्य प्रमाणात इतर औषधी द्रव्यांचे ५० टक्के पेक्षा जास्त गुग्गुळ प्रमाण आहे त्या कल्प्याला वटीका गुग्गुळकल्प असे म्हणतात. वटी कल्पनेअंतर्गत गुग्गुळकल्प एक महत्वपूर्ण कल्पना आहे. गुग्गुळ कल्पनेचा उपयोग प्रामुख्याने वातव्याधी, रक्तदुष्टीजन्य व्याधि, त्वचेचे विकार तसेच

विविध नाडी संस्थानांचे व्याधी शोथ, शूल, वेदनाशाक अशा प्रकारे होतो. अधिकशाश गुग्गुळ कल्पामध्ये गुग्गुळासह त्रिफळा, त्रिकटु प्रमुख द्रव्ये असतात.

गुग्गुळ लॅटीन नाव (Commiphora Mukul)

उत्पत्तीस्थान - गुग्गुळादि वर्गातील वृक्षापासून निर्यास मिळतो त्याला गुग्गुळ म्हणतात. सिंध, राजपुताना, खानदेश, म्हैसूर, काठीवाड, वेलरी इ. प्रदेशात व वाळवंटी प्रदेश, डोंगराळ प्रदेशात गुग्गुळ वृक्ष आढळतो. वृक्ष ४ ते १२ फुट उंच असतो. डिसेंबर ते फेब्रुवारी काळात गुग्गुळ गोळा करता येतो.

अर्वाचिन विज्ञानाचे दृष्टीकोनातून गुग्गुळ रासायनिक संघटन (Phytochemistry)

गोंदामध्ये (निर्यास)

१) ओलीओरसीन ०.३७ (उडणारे तेल - Essential volatile oil)

(मायरीसीन, डायमायसीन व पॉलीमायसीन आहे)

मद्यार्क (अल्कोहोल एक्स्ट्रॅक्ट) मध्ये द्राव्य (सोल्युबल) रेसिन व अद्राव्य (इनसोल्युबल) कार्बोहायड्रेट गोंद आहे.

सोलव्हंट एक्स्ट्रॅक्ट क्रोमॅटोग्राफीक सेपरेशनमुळे पुष्कळसे ऑर्गॅनिक पदार्थ मिळाले आहेत. जसे - डायटर्पिन, हायड्रोकार्बन डायटर्पिन अल्कोहोल, झगुगुलोसेरोन आणि ई गुग्गुळस्टेरॉन, गुग्गुस्टेरॉल - १, गुग्गुळस्टेरॉल - २ गुग्गुळ स्टेरॉल - ३, कोलेस्टेरॉल, सिसामिन, कॅम्पोरेन हेही सापडले आहेत. शोथन्ध, अँन्टीइन्फ्लेमेटर्स व मेदोहर (हायपोलिपिडॅमिक) पदार्थ वेगवेगळे केले आहेत. गुग्गुळाच्या रासायनिक अभ्यासामुळे अनेक लाभदायक स्टिरॉईडस् मिळाले आहेत. त्यापैकी बहुतेक डायटर्पेन कंपाऊंड आहेत.

प्रकार - १) महीषाक्ष - कृष्ण वर्ण २) महानीळ - निल वर्ण
३) कुमुद - श्वेत वर्ण ४) पद्म - रक्त वर्ण
५) हिरण्य (हेम) - पित वर्ण

महीषाक्ष व हेम मानवाकरीता ग्राह्य/श्रेष्ठ. इतर पशुचिकित्सेमध्ये वापरारे.

गुणधर्म

१) अत्यंत घट्ट, चिकट, मेणाप्रमाणे दाबला जाऊ शकतो.
२) पाण्यामध्ये गुग्गुळ घातला असता तो बुळबुळीत बनतो, पाणी दुधाळ वर्णाचे होते व अत्यंत सावकाश पाण्यांत विरघळतो.

५. पंचविध कषाय कल्पना

- ३) निखान्यावर, अग्नीवर टाकला असता संपूर्ण ज्वलन होते व त्यातून सुगंध निघतो.
- ४) गुणुळ मधुर, तिक्त, कटु, कषाय रसयुक्त
- ५) विर्य - उष्ण
- ६) विपाक - कटु
- ७) गुण - तद्यु, तिक्ष्ण, उष्ण, सूक्ष्म, स्र, विशद, स्निग्ध, पिश्वील, सुगंधी, हृद्य, रसायन, बलवर्धक, वर्ण, स्वर उत्तम करणारा, धातुपुष्टीकर, अग्नीविपक, कासनाशक, अपचि, कुमी, अर्श, शोफ, वातोदर नाश करणारा. पुण्य स्मृती, बुद्धी वाढविणारा, शुक्रजनक, पुरुषांचे वीर्य व स्त्रियांचे आर्तव वाढविणारा, पापशामक, अस्थीसंधानकर, पित्तकर, योगवाही.

८) प्रभाव - त्रिदोश नाशक, रसायन.

गुणुळ शुद्धी

गुणुळ औषधी कल्पात वापरण्यापूर्वी त्याचे शोधन आवश्यक आहे. कारण गुणुळ वृक्षांचा निर्यास असून त्यात झाडाचा पाला, पाचोळा, काड्या, माती इ. अशुद्धी मिश्र असणे नैसर्गिक आहे. त्या अशुद्धी दूर करणे व शुद्ध गुणुळ प्राप्त करणे. हेच शुद्धीचे प्रयोजन आहे. तसेच गुणुळ निर्मळ करावे. गुणुळाच्या चिकटपणा कमी करणे व गुणुळाच्या नैसर्गिक गुणांची वाढ करणे गुणुळ शुद्धीत अपेक्षित आहे.

गुणुळाच्या शुद्धी करीता १) त्रिफळा क्वाथ २) पाणी ३) गोमूत्र ४) दशमुल काथ ५) दूध ६) गुडूची काथ इ. द्रव्यांच्या उपयोग करतात. वरीलपैकी त्रिफळा काथाचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात शुद्धीकरीता करतात.

कृती

गुणुळाच्या समभाग त्रिफळा घेऊन त्यात ८ पट पाणी घेऊन काढा करावा व १/४ शेष राहिल्यावर काढा गाळून घेऊन लोखंडी काढईत घालून त्या काढईच्या तोंडाला कापड बांधावे त्यावर गुणुळ पसरवावा किंवा गुणुळाची पोदली तयार करून त्रिफळा काड्यात बुडवून ठेवावी व मंदग्री घावा. पोदलीतील गुणुळ विरघळून काथात जमा होईल व कचरा पोदलीत शिल्लक राहील. गुणुळ पूर्णपणे विरघळल्यावर त्रिफळाकाढा घट्ट होण्याकरीता ठेवावा व त्यावर तूप टाकावे म्हणजे काढा मिश्रण जळणार नाही. नंतर सुकवून तयार झालेला गुणुळ कल्पात वापरावा.

याप्रमाणेच दशमुलकाथ, गुडूची काथ, गोमूत्र, दूध इ. द्रव्यांत गुणुळ शुद्ध करता येतो.

५. पंचविध कषाय कल्पना

शुद्ध गुणुळ परीक्षा

- अ) सुखमर्दता ब) खरस्पर्शता क) पाण्यांत बुडतो पसरत नाही
- १) जो गुणुळ सूर्यकिरणांच्या उष्णतेने सहजपणे पावळतो (पाझरतो)
- २) जो विस्तवावर टाकला असता उत्तम प्रकारे जळतो.
- ३) सुगंधी धूर येतो.

४) पाण्यांत टाकला असता विरघळतो व पाणी दुधासारखे पांढरे होते. तो उत्तम श्रेष्ठ गुणुळ समजावा.

मात्रा - २५०-१००० ग्रॅम. पण रस, भस्म इ. युक्त गुणुळ मात्रा २५०-५०० मिली एवढी घावी.

विविध प्रकारे गुणुळाचा उपयोग

- गुणुळ कल्प -
- सिद्ध दुग्ध, वर्धमान गुणुळ
 - घृत
 - आरव, अरिष्ट, काथ
 - अर्क
 - गुटिका, रस, चूर्ण
 - गुणुळ
 - तैल - बाह्य, आभ्यंतर
 - धूप, बली, ग्रहशांती

गुणुळाचे शरीरावरील कार्य (गुणुळाचे संस्थानानुसार कर्म)

नाडी	बल्य, वातशामक, वातनाशक, वेदनाहर, नाडीशूल, गुध्रुस्ती, शोथहर, संधिवात, आर्दित, पक्षाघात नाशक
संस्थान	द्विपन, अनुलोमन, यकृत रोग, मंदाग्नि, अर्शोचन, कृमिचन, विबंधनाशक, वातहर, शूलहर
प्रजनन	कामोत्तेजक, वृष्य, क्लैब्यनाशक, शुक्रदौ, आर्तव जनक, कष्टार्तव नाशक, श्वेतस्त्राव नाशक, बंध्यत्व नाशक
रसवट	हृदयाला हिलकर, रक्तप्रसादन, रक्तकण, श्वेतकण वर्धक, शोथ, गंडमाळा, अपच्यी, ग्रंथी, पांडुरोग, हृदयावरोध नाशक, कोलेस्टेरॉल कमी करणारा
संस्थान	अशमरी भेदन, मूत्रकृच्छ्र नाशक, प्रमेह, पूयमेह
स्वसन	कफनिःस्सारण, कफ दुर्गंधीनाशक, जीर्णकांस, जीर्णर्वास, कृमिचन
संस्थान	

गुणुलकल्प	उपयोग	गुणुलकल्प	उपयोग
१ अभयादि	स्नायू व मस्तिष्क रोग	२ अश्वगंधादि	आमवात
३ आभा	अस्थीभंग	४ अमृतादि	स्थूल्य, मेदोरोग
५ काचनार	गंडमाला	६ कैशोर	वातरक्त
७ गोक्षुरादि	प्रमेह	८ गुडूच्यादि	कोष्ठरूकशिर्ष
९ त्रयोदशांग	वातव्याधि	१० त्रिफळादि	वातरक्त
११ त्रिफळा	आमवात	१२ पुनर्नवा	शोथ
१३ मेदोहर	मेदोरोग	१४ महायोगराज	वातव्याधि
१५ योगराज	वातव्याधि	१६ रसाभ्र	वातरक्त
१७ रास्ना	गुध्रसी	१८ लाक्षा	अस्थीभंग
१९ व्योषादि	मेदोरोग	२० शुंठ्यादि	गुध्रसी
२१ शतावरी	वातरोग, पक्षाघात	२२ हरितकादि	आमवात
२३ सिंहनाद	आमवात, वातरक्त	२४ एकविंशती	त्वक्विकार
२५ स्वायंभुव	कुष्ठ		

लवणकल्प

औषधी निर्माण प्रक्रियेत औषधे तयार करतांना वनस्पतिज द्रव्ये व लवण एकत्र करून त्यावर अग्निसंस्कार; पुटसंस्कार करून जो कल्प तयार केला जातो व त्यातील अर्धे घटक द्रव्य लवण असते अशा कल्पास लवणकल्प म्हणतात.

अर्कपत्र, नारिकेल, एरण्ड, चित्रक, करंज, वासापत्र, पलाश, परिश्रद्र (पंगरा) त्वक, इ. सह सैधव चूर्ण संपुट करून मातकापड करून अश्रित पाचन करून लवणकल्प तयार करतात. कालसर, धुसर वर्ण युक्त कल्प तयार होतो. याचा उपयोग यकृत प्लीहा वृद्धी, उदर, विबंध, गुल्म, कोष्ठकाठिन्य, उदावर्त आदि व्याधित उत्तम प्रकारे होतो.

लवणकल्पामुळे कफाचे विलयन व विग्रह होतो. लवणामुळे औषधी सूक्ष्म स्त्रोतागामी होतात व झपाट्याने कामे करतात. मुत्र, पुरीष आदि मलांना लवणामुळे मृदुत्व येते. लवण वातघ्न आहे. त्यामुळे स्त्रोतो अवरोध दूर होऊन कार्य सुकर होते. लवण तीक्ष्ण, उष्णवीर्य असून अन्नाचे पाचन करतात व दीपन कार्य साधले जाते.

अर्कलवण

	मुख्य द्रव्ये	प्रमाण	मुख्य द्रव्ये	प्रमाण
१	अर्कपत्र	२०० ग्रॅम	सैधव चूर्ण	२०० ग्रॅम

निर्माणविधी

अर्कपत्र घेऊन पाण्याने धुवून घ्यावीत व नंतर सुकवून घेऊन कापडाने पुरवून घ्यावीत व त्याचे तुकडे करावेत व वजन करावे. सरावात प्रथम सैधव चूर्ण घालावे. त्यावर अर्कपत्र तुकडे टाकावेत व परत सैधव चूर्ण घालावे व परत अर्कपत्र टाकावेत. या प्रमाणे सैधव अर्कपत्र समसमान घेऊन सराव संपुटाचे मुखावर दुसरे सराव ठेवून संधिचे ठिकाणी मातकापड करून सुकु घावे. सुकल्यानंतर गजपुटात सराव संपुटाचे पाचन करावे. काढून घेतल्यावर स्वांगशित झाल्यावर मातकापड काढून आतील अर्क लवण काळसर किंवा धुसर वर्णाचा काढून घेऊन खलांत घालून एकत्र घोटावे व चूर्ण झाल्यावर बाटलीत भरून ठेवावे. हेच अर्कलवण होय.

मात्रा - २५०-५०० मि.ग्रं.

अनुपान - उष्णोदक, दही

उपयोग - यकृत प्लीहा, उदररोग, मलावष्टभ, अतिसार, ज्वर इ. रुचीकर, पाचक

नारिकेल लवण

द्रव्य नाम	प्रमाण	द्रव्य नाम	प्रमाण
१ सुपक सजल नारिकेल	१	सैधव चूर्ण	यथावश्यक

कृति

सुपक सजल नारिकेल घेऊन त्याच्या जटा (कथ्या) पूर्णपणे काढून टाकाव्यात व त्याचे डोळे उघडे झाल्यावर चाकूने डोळा काढून घ्यावा व त्या डोळ्याच्या छिद्रातून त्यात सैधव चूर्ण भरावे. पूर्ण नारिकेल सैधव चूर्णाने भरल्यावर डोळा परत लावून घ्यावा व नारिकेलाला ३ मातकापड करावे व १ अंगुल जाडीचा मातिचा थर घावा. मातकापड सुकल्यावर गजपुटात अश्रित पाचन करावे. स्वांगशित झाल्यावर मातीचा लेप, मातकापड काढून घ्यावे. नारळाचे वरचे कठीण कवच काढावे व आतील गर्युक्त भाग व लवण वेगळे काढून घ्यावे व खलात घालून घोटावे मर्दन करावे. बाटलीत भरून ठेवावे.

उपयोग - दिपन, पाचन, आम्लपित्त, उदरशूल, परिणामशुळनाशक

मात्रा - २५०-५०० मि.ग्रं. अनुपान - कोष्णजल, दही, निंबुस्वरस

अभ्यादि लक्षण

निंब, पलाश, अर्क, स्नुही, अपामार्ग, चित्रक, वरुण, अग्निमंथ, पुनर्नवा, गोक्षुर, कण्टकारी, करंज, कुटज, कोशातकी, श्वेतपुनर्नवा, या सर्व द्रव्यांची लोहपात्रात राख तयार करावी. त्यात ३६ पट पाणी घालून ते मिश्रण अग्निवर ठेवून अग्नि घावा व १/४ शेष राहिले असता गाळून घ्यावे. त्यात सैधव १ भाग, हरितकी चूर्ण १/२ भाग, गोमूत्र ४ भाग मिसळ्यावे. सर्व मिश्रण एकत्र करून अग्निवर ठेवावे व आटवावे. घन झाल्यावर यात जिरे, सुठ, मरिच, पिंपळी, हिण, ओवा, पुष्करमुळ, कपर्काचरी ही प्रक्षेप द्रव्ये टाकावीत, मिसळ्यावीत.

उपयोग - उदर, यकृत, त्रिहावृद्धी, गुल्म, अशमरी.
अनुपान - कोष्णजल मात्रा - ५००-११०० मि.ग्रं.

मर्षीकल्प

वनस्पतीज/प्राणिज द्रव्यांचे अंतर्भूम पद्धतीने ज्वलन करून प्राप्त होणारा कोळसर वर्णाचा कोळसा सदृश्य राखेसारखा पदार्थास मर्षी असे म्हणतात. या मर्षीचा औषधीमध्ये बाह्य/आभ्यंतर वापर केला जातो. सुश्रुत चिकित्सास्थानात कृष्णसर्पमर्षी व अन्य औषधीचा उपयोग कुष्ठचिकित्सा करण्याकरिता प्रयोग सांगितला आहे.

कृष्णस्य सर्पस्य मर्षी सुदशः । सु.चि.१/१७

यामध्ये प्राणिज द्रव्य कृष्णसर्प सराव संपुटात ठेवून पुटपाकाने अंतर्भूम पद्धतीने ज्वलन करून मर्षी तयार केली जाते. यावर पुढे इद्रलुमाने स्पष्ट केले की,

कृष्णसर्पो यदा दहमानोऽतिकृष्णत्वं गच्छति तदा तच्चूर्णं 'मर्षी' इत्युच्यते, स एवाग्निदहमानो यदा शुक्लत्वं याति तदा 'क्षार' इत्युच्यते ।

मर्षी कल्पनेचा उपयोग प्रामुख्याने त्वचेच्या ठिकाणी होणारे इंद्रलुस इ. करीता केलीला आढळतो. यामध्ये प्राणिज द्रव्यातील हस्तीदंत मर्षी, मयुरपिच्छामर्षी तसेच आधुनिक काळात प्राण्यांच्या हाडांपासून तयार होणारी मर्षीचा उपयोग औषधीत केला जातो. वनस्पती औषधीतील त्रिफळा मर्षीचा अभ्यंतर उपयोग व तंबाखू सारख्या पदार्थांचे मर्षी तयार करून त्याचा बाह्य उपयोग करताना आढळतो. साधारणतः मर्षी म्हणजे द्रव्याचे अर्धवट ज्वलन होऊन त्यापासून निर्माण होणारा कोळसा म्हणजेच कार्बन होय. या कोळशाला आणखी उष्णता दिली असता ती काळी राख जळते व पांढरी राख तयार होते. क्षार कल्पना तयार करण्याकरिता अशी पांढरी राख वापरली जाते. पण मर्षी कल्पनेत द्रव्याचे संपूर्ण ज्वलन करणे हे अपेक्षित नसून त्याचे कोळशामध्ये रूपांतर करणे हीच मर्षी कल्पना होय.

अशा प्रकारच्या कोळशाचा उपयोग व्याधी किंवा त्याची लक्षणे दूर करण्यासाठी होतो. अन्न मागामध्ये निर्मित वायु, जल, पित्त याचे शोषण त्यामध्ये केले जाऊन अंततः मलासह गुदावाटे बाहेर काढले जातात.

मर्षी कल्पनाच्या उपयोगाने द्रव्यामधील पाथिव भाग, आप्य असलेला अतिरिक्त भाग शोषला जाऊन आवश्यक असलेला तेजस व वायवीय भाग शिथळ राहतो. म्हणून उदर व्याधीमध्ये मर्षी कल्पनेचा आभ्यंतर उपयोग केला जातो.

सुश्रुतांच्या नुसार चतुष्पाद प्राण्यांचे रोम, त्वक, खूर, श्रृंग, दंत इ. चा उपयोग मर्षी बनवून रोगोत्पादनार्थ उपयोग केला जातो.

चतुष्पादानां त्वग्रोमखूरश्रृंगास्त्रिभस्मना ।

तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती पुनः ॥

सु.चि.१/१०२

१) हस्तीदंतमर्षी

हस्तिदंतमर्षी कृत्वः मूत्रं चैव रसाञ्जनम् ।

लोमान्येतेन जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वपि ॥

सु.चि.१/१०१

कृती - हस्तिदंताचे बारीक तुकडे किंवा त्याचा चुरा घेऊन सरावसंपुटात घालावा. सरावसंपुट बंद करून त्याचे लघुपुटात पचन करावे. स्वांगशीत झाल्यावर सरावसंपुट उघडून त्यातील कृष्णवर्णाचा हस्तीदंतमर्षी खलात घेऊन घोटावे. वंज्याळ करून काचेच्या बाटलीत भरून ठेवावी व उपयोग करावा.

उपयोग - इंद्रलुस व्याधीत हस्तिदंत मर्षी २.५ ग्रॅम व रसांजन २.५ ग्रॅम एकत्र करून गोमूत्रात मिसळून लावले असता इंद्रलुसाचे ठिकाणी लोम, केसनिर्मिती होते. भावमिश्रणांनी हस्तिदंतमर्षी व रसांजन बकरीचे दुधात मिश्र करून लावावयास सांगितले आहे.

२) मयुरपिच्छामर्षी

मयुरपिच्छा घेऊन सरावसंपुटात घेऊन लघुपुटात पचन करावे. स्वांगशीत झाल्यावर काढून घेऊन खलात घोटून घ्यावे व बाटलीत भरून यथायोग्य वापरावे.

गुणधर्म - वातघ्न, पित्तघ्न

उपयोग - हिक्का, श्वास, छर्दी

मात्रा - १२५-२५० मि.ग्रं.पिंपळी चूर्णासह मध मिश्र करून वारंवार चाटण घावे.

३) त्रिफळामर्षी

आमलकी, हरितकी आणि बेहडा या तिन्ही द्रव्यांचे जाड, भरड चूर्ण समप्रमाणात घेऊन सराव संपुटात घालावे व लघुपुटात पचन करावे. स्वांगशीत झाल्यावर सरावसंपुट

५. पंचविध कषाय कल्पना

उघडून आतील त्रिफळामधी काढून खलात घालून घोटावी व सूक्ष्म झाल्यावर वस्त्रातून गाळून घ्यावी व वापरावी.

उपयोग - आम्यंतर - आध्मान, हिक्का, अग्निमांद्य

बाह्य - रक्तस्त्राव थांबविण्याकरिता, दंतधावनाकरिता

मात्रा - ५०० मि.ग्रं. - १ ग्रंम

अयस्कृति कल्पना

त्रिफलाया रसे मूत्रे गवां क्षारे च लावणे ।
 क्रमेण चेंगुदी क्षारे किंशुकक्षार एव च ॥
 तीक्ष्णायसस्य पत्राणि वह्निवर्णानि साधयेत् ।
 चतुर्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधतनूनि च ॥
 ज्ञात्वा तान्यञ्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलकस्य च ॥
 युक्तानि लेहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाविते ।
 संवत्सरं निधेयानि यवपल्ले तथैव च ॥
 दद्यादालोडनं मासे सर्वत्रालोडयन् बुधः ।
 संवत्सरात्पथे तस्य प्रयोगो मधुसर्पिषा ॥
 प्रातः प्रातर्बलापेक्षी सात्म्यं जीर्णं व भोजनम् ।
 एष एव च लोहानां प्रयोगः संप्रकीर्तितः ॥
 नाभिघातैर्न चातकै जरया न च मृत्युना ।
 स धृष्यः स्याद्गजप्राणः सदा चातिबलेन्द्रियः ॥
 धीमान् यशस्वी वाक्सिद्धः श्रुतधारी महाधनः ।
 भवेत् समां प्रयुञ्जानो नरो लौहरसायनम् ॥
 अनेनैव विधानेन हेमस्य रजतस्य च ।

आयुः प्रकर्षकृत्सिद्धः प्रयोगः सर्वरोगनुत् ॥ च.चि.१-३/१५-२३

प्राचीन चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिताचे काळात लोहासारख्या द्रव्याचा उपयोग चूर्ण स्वरूपात अनेक ठिकाणी केलेला आहे. त्याला अयस्कृति असे म्हटले आहे. अयस्कृति विधीने लोहासारखे अत्यंत कठीण द्रव्य सेवन योग्य बनवून चिकित्सेत

५. पंचविध कषाय कल्पना

वापर केलेला आहे. चरकचिकित्सा व रसायन अधिकार मध्ये अयस्कृति वापरल्याचा उल्लेख आढळतो. तसेच सुश्रुतसंहिता चिकित्सेत सुद्धा अयस्कृतिचा उल्लेख आढळतो. रसशास्त्राच्या विकासापूर्वी धातुंचा चिकित्सेत उपयोग केला जात होता. त्याचे हे ठळक उदाहरण होय.

कृती

१) तीक्ष्ण लोहाचा पातळ कंटकवेधी पत्रा घेऊन त्यावर पंचलवण जलामध्ये मिश्र करून लावावे व सुकल्यावर अश्रित तापवून लाल झाल्यानंतर त्रिफळाच्या काथात किंवा सालसादीगणाच्या काथात थोडा वेळ विझवावे. काय बदलू नये. नंतर खैराच्या कोळशावर लाल करून त्याच काथात परत १६ वेळा विझवावे. त्यानंतर काढून घेऊन खलात कुटावे. त्याचे वस्त्रगाळ चूर्ण करावे. हे चूर्ण मध व घृत यांसह १२५ मि.ग्रं. या मात्रेत सेवन करावे.

उपयोग - कुष्ठ, मेह, मेदोरोग, पांढू, शोथ, उन्माद, अपस्मार

अयस्कृतीचा उपयोग करित असतांना आम्ल व क्षारीय पदार्थांचे सेवन करू नये. २) तीक्ष्ण लोहाचे ४ अंगुल लांबीचे तिळाप्रमाणे कंटकवेधी पत्रे बनवून तीव्राशित लाल होईपर्यंत तापवावे. नंतर त्रिफळा काय लवणामध्ये इंगुदीक्षार, गोमूत्र मिसळवून प्रत्येकामध्ये क्रमाने २० वेळा विझवावे. नंतर खलामध्ये घेऊन कुटून सूक्ष्म चूर्ण करावे. हे अंजनासारखे सूक्ष्म झाले असतात वस्त्रातून गाळून घ्यावे. घृतलिप्त घृतपात्र घेऊन त्यात आमलास्वरस व शहद समप्रमाणात घालून वरील चूर्ण मिसळून एकत्र करावे. घृतपात्राचे मुख बंद करून धान्याच्या राशीत १ वर्षपर्यंत गाडून ठेवावे. १ वर्षानंतर काढून परत एकदा मिसळून घ्यावे व अश्रिबलानुसार प्रयोग करावे. याचप्रकारे रजत, ताम्र व सुवर्ण या धातुंची सुद्धा अयस्कृति केली जाते.

यालाच लौहादी रसायन असे म्हटलेले आहे.

मात्रा - २५० मि.ग्रं.

उपयोग - कुष्ठ, मेह, मेदोरोग, पांढू, शोथ, उन्माद, अपस्मार

पुटपाक

१) पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्येत यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां शुक्तिरचोच्यते मया ॥

२) पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।

शा.म.१/२२

लेपं च द्रव्यगुलं स्थूले कुर्यादंगुष्ठमात्रकम् ॥

काशमरीचटजम्बूदिपत्रैर्वैद्यनमुत्तमम् ।

शा.म.१/३२

पुटपाक कल्पना ही स्वतंत्र कल्पना नसून स्वरस कल्पनेची उपकल्पना आहे. स्वरस व कल्क कल्पनेच्या कृतीमध्ये प्रत्यक्ष अग्नीचा वापर केला जात नाही. स्वरस ही सर्वात गुरु कल्पना आहे. म्हणूनच स्वरस पचनास जड आहे. द्रव्यावर अग्नी संस्कार केला असता द्रव्य लघु बनते. पुटपाक प्रयोगात पुढील बाबी साध्य केल्या जातात - १) द्रव्य अग्नी संस्काराने लघु बनविणे.

२) द्रव्यातील स्वरसाचे प्रमाण वाढविणे.

३) स्वरसाचा दिपन गुणोत्कर्ष करणे.

४) अग्नी देऊनही स्वरसाचा जलांश कमी न होऊ देणे.

५) इतर प्रकारच्या स्वरसाच्या तुलनेत कमी मात्रेत कार्य करणे.

६) कल्क व स्वरस दोन्हीची उपयुक्तता वाढणे.

स्वरसस्यगुरुत्वाच्च पलमर्धं प्रयोजयेत् ।

निशोषितं चाग्निस्निद्धं पलमात्रं रसं पिबेत् ॥

शा.म.१/५

पुटपाक विधी

वनस्पतीज द्रव्यांचा वाटून कल्क करावा. तयार कल्क गोळा घेऊन त्यावर वटपत्र, कर्दळी, एरंड किंवा जांभुळ, यापैकी एक पत्राचे आवरण करावे व त्याला धाग्याने गुंडाळावे. त्यावर २ अंगुल जाडीचा मातीचा जाड थर, लेप घावा व सुकवावा. नंतर हा गोळा रानशोण्याच्या किंवा कोळशाच्या अश्रित ठेवून सर्वांगाने लाल होईपर्यंत भाजवा. सर्वांगाने लाल झाल्यावर काढून घ्यावा. मातीचा थर, पानांचे आवरण काढून आतील कल्क काढावा व उष्ण असतानाच वज्रात घेऊन मोजपात्रात पिळून स्वरस प्राप्त करावा किंवा संपूर्ण कल्क वापरावा. ही पुटपाक विधी होय. या विधीने जे द्रव्य कठीण आहे किंवा अग्नी संयोगाशिवाय स्वरस द्रव्यातून सुटत नाही. ते द्रव्य जरी निंब, बिल्व, वासा, मऊ होऊन त्यातून स्वरस सुटा होण्यास मदत होते व स्वरसाचा उत्तारा चांगला येतो.

मात्रा - १ पल म्हणजे ५० ग्रॅम. तथापि ही मात्रा आजच्या काळात जास्त होते.

म्हणून १० ते २० ग्रॅम मात्रा पुरेशी आहे.

अनुपान - स्वरसाप्रमाणे

काही पुटपाक

१	वासपत्र पुटपाक स्वरस उपयोग	- श्वास, कांस, रक्तपित्त, क्षय, ज्वर
	मात्रा - १०-२० मिली	अनुपान - मध
२	शुण्ठीपुटपाक	- आमालिसार, आमवात
	मात्रा - १०-२० ग्रॅम	अनुपान - उष्णोदक
३	सुरण पुटपाक	- अर्शा
	मात्रा - १०-२० ग्रॅम	अनुपान - जल
४	कुटजपुटपाक स्वरस	- अतिसार, ग्राहणी, जीर्ण अतिसार
	मात्रा - १०-२० ग्रॅम	अनुपान - मध, विन्वावलेह
५	दाडीम पुटपाक स्वरस	- कच्चे डाळिंबाचा कल्क करून पुटपाक करावा व स्वरस काढावा.
	मात्रा - १०-२० मिली	उपयोग - अतिसार

क्षीरपाक

क्षीर म्हणजे दूध व पाक म्हणजे शिजवणे, उकळवणे, कथन करणे, उष्णता देणे. तर क्षिरपाक म्हणजे औषधी द्रव्य + दूध + जल एकत्र करून त्यास अग्निवर पाचन करणे, कथन करणे व पूर्णपणे जलाचे बाष्पीभवन झाल्यावर फक्त दूध घेतलेल्या प्रमाणात शिष्टक राहिल्यावर अग्नि देणे बंद करणे व स्वांगशीत झाल्यावर मिश्रण गाळून घेणे. जे औषधी युक्त दूध प्राप्त होते ते क्षिरपाक होय. ही सर्व साधारण क्षिरपाकाची व्याख्या व मध्यवर्ती कल्पना होय. क्षिरपाक ही औषध व आहारार्थी समन्वयक कल्पना असून चिरकालपर्यंत वापरता येणारी कल्पना आहे.

१) क्षीरं तिथिगुणं द्रव्यात् क्षीरात्नीरं समं मतम् ।

क्षीरावशेषं कर्तव्यं क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ द्रव्यगुणचिन्तन आ.यादवजी

२) क्षीरमद्गुणं द्रव्याण् क्षीरान्तीरं चतुर्गुणम् ।

क्षीरावशेषं तत्कीतं शुलमामोरदवे जवेत् ॥ शा.सं.१७५/१७६

सर्व ज्वराणां जीर्णाणां क्षीरं शैब्यमुत्तमम् ॥

विधी

१) औषधी द्रव्य १ भाग + दूध १५ भाग + पाणी १५ भाग एकत्र करून मंदअग्निवर पाचन, कथन व दूध शेष राहिले असता मिश्रण गाळून घेऊन क्षीरपाक प्राप्त करावा.

५. पंचविध कषाय कल्पना

२) औषधी द्रव्य १ भाग व दूध ८ भाग व दुधाचे ४ पट म्हणजे द्रव्याचे ३२ पट जल घेऊन मिश्रण एकत्र करून मंदाग्निवर पचन, कथन करून दूध शेष राहिले असता मिश्रण गाळून घेऊन क्षीरपाक प्राप्त करावा.

३) औषधी द्रव्य घेऊन त्याचा काथ विधीने काथ तयार करावा व काथाचे समान मात्रेन दूध टाकून मिश्रण एकत्र करून अग्निवर पचन व कथन करावे. काथ पूर्णपणे बाष्पीभवन होऊन दूध शेष राहिले असता अग्नी देणे बंद करावे व क्षीरपाक ग्रहण करावा.

वृद्धवाग्मटांचे मतानुसार औषधांना क्षिरादिसह शिजविले असता औषधातील संपूर्ण रस, विर्य किंवा कार्यकारी भाग Active ingredient क्षिरात येत नाहीत. म्हणून प्रथम औषधी द्रव्यांचा काथोक्त पद्धतीने काथ करावा व त्या काथाबरोबर दुधाची मात्रा घेऊन मग एकत्र करून पाक करावा व काथाचे पूर्णपणे बाष्पीभवन झाल्यावर केवळ क्षिरशेष राहिल्यावर अग्नी देणे बंद करून क्षीरपाक ग्रहण करावा. परंतु शारंगधारांची क्षीरपाक विधी वेगळी असून शारंगधारांचे मते औषधी द्रव्य १ भाग + गोदुग्ध ८ भाग + जल ३२ भाग एकत्र करून मंदाग्निवर पचन करावे व जलाचे पूर्णपणे बाष्पीभवन झाल्यावर व केवळ दूध शेष राहिल्यावर गाळून घेऊन क्षीरपाक ग्रहण करावा.

वृद्धवाग्मटांची क्षीरपाक विधी अधिक प्रशस्त व वैज्ञानिक वाटते. म्हणजे १ भाग औषधी द्रव्यांचे जवकुट चूर्ण घेऊन त्यात १६ पट पाणी घालून काथ करावा एक चतुर्थांश शेष राहिला असता काथ गाळून घ्यावा व काथाचे समान मात्रेत दूध घालून मिश्रण एकत्र करून परत मंदाग्निवर पाक करावा. काथाचे पूर्णपणे बाष्पीभवन झाल्यावर व केवळ दूध शेष राहिल्यावर क्षीरपाक गाळून घ्यावा. दूध जळू देऊ नये.

क्षीरपाक कल्पनेचे प्रमुख हेतु

- १) चिरकाल व्याधिग्रस्त रुग्णाला औषधी व आहार एकत्र देणे.
- २) औषधी द्रव्यातील कार्यकारी शक्ती अग्निचे साहाय्याने उतरवून घेऊन व दूध हे आहारीय व आजन्म सात्म्य द्रव्य एकाच वेळी रुग्णास सुकरतेने देणे.
- ३) औषधी द्रव्यातील कटु, कषाय हे रुग्णास न रुचणारे गुणधर्म सौम्य करून देणे.
- ४) त्या औषधी द्रव्यातील तीक्ष्ण व उष्ण गुणांची तीव्रता कमी करणे, द्रव्य सुसह्य करणे.

दक्षता - १) आम्ल, लवण रस यांचा क्षीरपाक करू नये.

२) मंदाग्निवर पाचन करावे.

३) क्षीरपाक कल्पना सेवन करतांना प्रक्षेप द्रव्यांची गरज नसते.

५. पंचविध कषाय कल्पना

प्रमुख क्षीरपाक

अर्जुन क्षीरपाक, रसोन क्षीरपाक, शुण्ठी क्षीरपाक, पिप्पली क्षीरपाक, चन्दन क्षीरपाक, शतावरी. क्षीरपाक, अश्वगन्ध क्षीरपाक, विदारीकन्द क्षीरपाक, बला क्षीरपाक, चित्रक क्षीरपाक, कण्टकारी क्षीरपाक, हरिद्रा क्षीरपाक, मुस्तक क्षीरपाक, गोकुुर क्षीरपाक, मुसळी क्षीरपाक

१) अर्जुन क्षीरपाक

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ अर्जुनत्वक भरड चूर्ण	१० ग्रॅम	२ गोदुग्ध	८० ग्रॅम
३ पाणी	३२० मिली		

उपकरण - पातेले, शेगडी, सांडशी, उलथणे, वस्त्र, मोजपात्र

कृती - अर्जुनत्वक भरडचूर्ण, दूध व पाणी दिलेल्या प्रमाणात पातेल्यात एकत्र करावे. मिश्रणास मंदाग्नी द्यावा. पाणी पूर्णपणे आटल्यावर म्हणजे फक्त दूधच शिल्लक राहिल्यावर अग्नी देणे बंद करावे. मिश्रण कोष्ण झाल्यावर स्वच्छ वस्त्रातून गाळून घ्यावे.

निरीक्षण - रूप - पांढरट भगवा रस - कषायमधुर

गंध - अर्जुन उपयोग - हृदय बल्य, उच्च रक्तदाब

मात्रा - ४०-८० मिली

२) रसोन क्षीरपाक

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ सोललेला लसुण	१० ग्रॅम	२ गोदुग्ध	८० ग्रॅम
३ पाणी	३२० मिली		

उपकरण - पातेले, शेगडी, सांडशी, उलथणे, वस्त्र, मोजपात्र

कृती - सोललेल्या लसणाच्या पाकळ्यांचे तुकडे करून दूध व पाणी एकत्र करून पातेल्यात घेऊन मंदाग्नी द्यावा. पाणी पूर्ण आटल्यावर म्हणजे फक्त दूधच शिल्लक राहिल्यावर अग्नी देणे बंद करावे. मिश्रण कोष्ण झाल्यावर स्वच्छ वस्त्रातून गाळून घ्यावे.

निरीक्षण - रूप - श्वेत रस - कटु, मधुर

गंध - लशुन मात्रा - ४०-८० मिली

उपयोग - वातव्याधी, अग्निमांघ

५. पंचविध कषाय कल्पना

३) शुण्ठी क्षीरपाक

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
शुण्ठी भरड चूर्ण	१० ग्रॅम	गोदुग्ध	८० ग्रॅम
पाणी	३२० मिली		

उपकरण - पातेले, शेगडी, सांडशी, उलथणे, वस्त्र, मोजपात्र

कृती - शुण्ठी भरड चूर्ण, गोदुग्ध व पाणी वरील प्रमाणात पातेल्यात एकत्र घेऊन मंदाग्नि द्यावा व पाणी पूर्ण आटल्यावर म्हणजे फक्त दूधच शिष्टक राहिल्यावर अग्नी देणे बंद करावे. मिश्रण कोष्ण झाल्यावर स्वच्छ वखाने गाळून घ्यावे.

निरिक्षण - रूप - पीताभ रस - कटु, मधुर
गंध - शुण्ठी गंध मात्रा - २५-५० मिली

उपयोग - शूलघ्न, दीपन, आमपाचन

४) पिंपळी क्षीरपाक

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
पिंपळी भरड चूर्ण	१० ग्रॅम	गोदुग्ध	८० ग्रॅम
पाणी	३२० मिली		

उपकरण - पातेले, शेगडी, सांडशी, उलथणे, वस्त्र, मोजपात्र

कृती - पिंपळी भरड चूर्ण, गोदुग्ध व पाणी एकत्र करून पातेल्यात घ्यावे व शेगडीवर ठेवून मंदाग्नि द्यावा व पाणी आटल्यावर म्हणजे फक्त दूध शिष्टक राहिल्यावर अग्नी देणे बंद करावे व मिश्रण कोष्ण झाल्यावर स्वच्छ वखाने गाळून घ्यावे.

निरिक्षण - रूप - श्वेताभ रस - कटु, मधुर
गंध - मिश्रगंध मात्रा - ५०-८० मिली

उपयोग - श्वास, कास, रसायन

क्षार (क्षार मिमांसा)

तत्र क्षरणात् क्षपनाद्वारा क्षारः ।

सु.सू.११/४

दुषित मांस इत्यादिचे क्षरण करण्याकरिता अथवा त्वचा मांसादि किलचा नाश करण्याच्या गुणधर्मामुळे क्षार असे म्हणतात. क्षार हा रस नाही. पण अनेक रसापासून निर्माण होणारे द्रव्य आहे. क्षारमध्ये कटु व तवण आधिक्य असते.

क्षरणात् क्षारः नासौ रसः

द्रव्यं तदनेकरससमुत्पन्नमनेकरसं कटुकलवणभूमिष्ठमनेकद्रियाथ समन्वितं करमाभिवर्तितम् । च.सू.२६/९

चक्रपाणींनी म्हटले आहे की जे द्रव्य अथोगामी आहे, खालच्या बाजूला गमन करते त्यास क्षार असे म्हणतात. गमन करणे हे कार्य द्रव्यांचे असून म्हणून क्षार हा रस नसून द्रव्य होय.

चरकाचार्यांनी चिकित्सा अभ्याय ५ गुल्मचिकित्सा प्रकरणात क्षाराची परिभाषा खालील प्रमाणे दिली आहे.

क्षाराचा कापणे हा स्वभाव असल्यामुळे आशयातील वृद्धी, मांसादि गुल्माला कापून कापून क्षरण करून अथोगाग्नि बाहेर काढतो.

क्षार स्पर्शाला शित, गंध विरु, रूप श्वेत, तसेच रसनेंद्रिय जिन्हावर ठेवले असता अनेक रसांनी युक्त आहे.

क्षार प्रकार - अ) १) वनस्पतीज क्षार २) खनिज क्षार
ब) १) पानिय क्षार २) प्रतिसारणीय क्षार

क्षार निर्माण

क्षारीय तत्व असलेल्या वनस्पती, काष्ठौषधी किंवा वनस्पतीचे पंचांग शुष्क स्वरूपात घेऊन मोठ्या लोखंडी काढईत किंवा मोठ्या तोंडाच्या पातेल्यात घेऊन निवर्तित स्थानी ठेवून त्यात अग्नि प्रज्वलीत करावा व द्रव्याचे संपूर्ण ज्वलन होऊ द्यावे. संपूर्ण ज्वलनानंतर श्वेताभ राख जमा करावी व स्टेनलेस स्टील चे पात्र घेऊन राख वजन करून त्यात घालावी व राखेच्या ८ पट पाणी घालावे. मिश्रण चांगले ढवळावे व ६ ते ८ तास तसेच स्थिर राहू द्यावे. नंतर वरील क्षारमिश्रण जल वखाने गाळून घ्यावे व तळाची राख फेकून द्यावी. क्षारमिश्रण जल ३ ते ४ वेळा गाळून घ्यावे व मंदाग्निवर ठेवून उष्णता द्यावी. पाण्याचे बाष्पीभवन होईल व जलांश कमी कमी होईल. जलाचे पूर्णपणे बाष्पीभवन झाल्यावर जो श्वेत वर्णाचे चूर्ण रूप पदार्थ प्राप्त होतो तो क्षार होय. तो शुष्क अवस्थेत बाटलीत भरून ठेवावा व वापरावा. या विधिनेच वनस्पती द्रव्ये जसे अपमार्ग, यवाक्षार, अर्कक्षार, तिलक्षार, पलाशक्षार तयार होती.

५. पंचविध कषाय कल्पना

मात्रा - १२५-५०० मि.ग्रं.

क्षार गुण - १) नातितीक्ष्ण २) मृदु ३) श्लक्ष्ण

४) पिच्छील ५) शिघ्रगती ६) शीत ७) अविष्यंदि

क्षारीय वनस्पती

अपामार्ग	पलाश	अर्क पंचाग	चिंचावृक्ष
कदलीकंद	तिलवृक्ष पंचाग	स्नुही पंचाग	यव पंचाग
चित्रक	आरवध	अग्नीमंथ	गुंजा
कोशातकी	बिल्व	अश्वकर्ण	शरपुंखा

उपयोग

१ अपामार्ग क्षार	तिक्ष्ण, श्वासनाशक, गुल्म, शुल, बाधर्यनाशक
२ अर्कक्षार	कटु, उष्ण, स्निग्ध, लवण, लघु, श्वेतकुष्ठ, गुल्म, उदर नाशक
३ तिलक्षार	मुत्ररोध नाशक, अश्मरीनाशक, प्लीहावृद्धीनाशक, दारुणव्रण नाशक, वृक्कशुल नाशक
४ स्नुही क्षार	ग्रहणी, शुल, उदर, श्वास, यकृत प्लीहा वृद्धी, आध्मान, अग्निमांघ नाशक
५ पलाशक्षार	अग्निवर्धक, गुल्म प्लीहा नाशक, यकृतवृद्धी प्रशमन करणारा, मुत्रकृच्छ्र, अश्मरी निवारण
६ चिंचाक्षार	दाहकर, कफकारक, वातनाशक, मंदाग्नीनाशक, शुलनाशक, गुल्मनाशक, व्रणनाशक, ग्रहणीनाशक

वनस्पती व्यतिरिक्त जे क्षार आहेत त्यांना खनिज क्षार असे म्हणतात. त्यांचे अनेक प्रकार आहेत. उदा. १) टंकण

३) सूर्यक्षार ४) पापडखार

यांचा अभ्यास आपण रसशास्त्रात केलेला आहे.

क्षार प्रकार - १) पानीय क्षार

२) प्रतिसारणीय क्षार

द्रवरूप पानीयक्षार अभ्यंतर चिकित्सेत पाना करीता व बाह्य उपयोगाकरीता प्रतिसारणा करिता शुष्क वा चूर्ण रूप वापरतेत.

|||||

६. स्नेहपाक कल्पना

स्नेह म्हणजे स्निग्धता उत्पादक, स्नेह म्हणजे मार्दव आणणारे द्रव्य, जे द्रव्य गुरु, शीत, सर, स्निग्ध, मन्द, सूक्ष्म, मृदु, द्रव व उष्णता सुवाहक, त्वचा मार्दवकर असते त्या द्रव्याला स्नेह असे म्हणतात.

गुरुशीत सर स्निग्ध मन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो ... ।

अ.सं.सू. २५/३

स्नेह प्रकार (४) - १) घृत २) तैल

३) वसा ४) मज्जा

वरील ४ स्नेह हे सर्व स्नेहात उत्तम आहेत व या ४ स्नेहात घृत सर्वोत्तम होय. कारण घृत संस्काराने दुसऱ्या द्रव्यांच्या गुणांचा अन्तर्भाव स्वतःमध्ये करून घेतो. गुणांचे अनुवर्तन करतो.

सर्पित्तैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहात्तमा मताः ।

एषु चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥

च.सु.अ.१३/१३

घृताला सर्वोत्तम स्नेह संबोधण्याचे कारण की घृताचे संस्कारानुवर्तित्य. संस्कार म्हणजे गुणांतराधान, गुणामधे योग्य, अपेक्षीत बदल स्विकारणे, तैल इ. स्नेह द्रव्य दुसऱ्या औषधी द्रव्यांनी संस्कारीत केल्यावर संस्कारीत गुणांचे वहन इतक्या वैशिष्ट्याने, योग्यतेने करीत नाहीत जेवढ्या उत्कृष्टतेने घृत करते. म्हणून इतर स्नेहामध्ये घृत हे श्रेष्ठ स्नेह द्रव्य होय.

सर्व स्थावर स्नेहामध्ये तीळ तैल उत्तम आहे. चरकानुमते बलाधानार्थ स्नेहनाकरीता तीळ तैल श्रेष्ठ व विरेचनाकरीता एरंडस्नेह श्रेष्ठ होय. आधुनिक मतांनुसार सर्व तैल गुणाने समान आहेत व त्यात श्रेष्ठता व कनिष्ठताची सीमारेषा अधोरेखित केलेली नाही. पण आयुर्वेदीय पद्धतीनुसार द्रव्यांच्या गुणकर्मनुसार श्रेष्ठता-कनिष्ठता ठरविली जाते. तिळतैलाच्या श्रेष्ठतेबद्दल निश्चित मापदंड आढळत नाही. हा संशोधनाचा विषय होऊ शकतो. तैल, घृताचा उपयोग तैल घृत आदी स्नेह उपयोग, अभ्यंतर पान, अभ्यंग, नस्य, अनुवासन, बस्ति इ. विविध प्रयोग मार्गानुसार केले जाते. चिकित्सेकरीता वापरण्यात येणाऱ्या स्नेहाची, घृततैलाची प्रथम मुच्छना करून नंतर औषधामध्ये वापर करावा.

स्नेहसिद्धी

कल्क - काष - जल - दुग्ध - स्वरस - मांसरस - कांजी - तक्र - गोमूत्र
इ. द्रव्याधिकी १ किंवा २ किंवा अधिक द्रव घेऊन व कल्क द्रव्य मिसळून पात्रात एकत्र
अग्निवर पाक करून द्रवद्रव्याचे पूर्ण बाष्पीभवन करून स्नेहपाक केला जातो व त्यानंतर
त्या स्नेहाचा उपयोग केला जातो.

स्नेहद्रव्य १ भाग, स्नेहाच्या चतुर्गुण, द्रवद्रव्य (काष, स्वरस, गोमूत्र, दुग्ध, पाणी
इ.) व स्नेहद्रव्यांच्या १/४ औषधी कल्क एकत्र पात्रात मिश्रण करून स्नेहपाक केला
जातो व स्नेहसिद्ध झाल्यानंतर स्नेहसिद्धी लक्षणानंतर सिद्ध झालेला स्नेह ग्रहण
केला जातो.

१) स्नेहाच्यतुर्गुणो द्रवः स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कः तदैकध्वं संसृज्याविपचोदित्चेष
स्नेहपाक कल्पः ॥ सु.चि. ३१/८

२) कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव वा ।
चतुर्गुणे द्रवे साध्यं तस्य मात्रा पत्तोन्मिता ॥

वेगळ्या पद्धतीने असेही म्हणता येईल की, स्नेहपाक तयार करण्याकरिता औषधी
द्रव्यांचा कल्क १ भाग, स्नेहद्रव्य ४ भाग व द्रवद्रव्य १६ भाग या ३ घटकांची
आवश्यकता असते. (१:४:१६) ही द्रव्ये एकत्र करून अग्निने पचन करून स्नेहद्रव्य
शेष राहिल्यानंतर सिद्ध स्नेहाची लक्षणे मिळाल्यावर स्नेह ग्रहण करावा.

स्नेहपाक सर्वसाधारण नियम

जेव्हा स्नेहपाक करतांना ५ द्रवात (जल, स्वरस, काष, गोदुग्ध, गोमूत्र, मांसरस)
यापैकी ५ ग्रहण करण्याचे विधान असेल तेव्हा प्रत्येक द्रव स्नेहद्रव्याच्या बरोबरीने
ध्यावा. जेव्हा त्यापैकी कमी २-३-४ द्रवांचा ग्रहण करायचे असेल तेव्हा प्रत्येक द्रव
स्नेहाच्या ४ पट ध्यावे.

स्नेहसाधन कल्क मात्रा

जेव्हा स्नेह कल्काचा निर्देश नसेल तेव्हा बिना कल्काच्या स्नेह सिद्ध करावा.
जल, काष किंवा स्वरस यासह कल्क सिद्ध करण्याची मात्रा स्नेहाच्या क्रमशः
चतुर्थांश, षष्टमांश, अष्टमांश ध्यावी.

स्नेहसाधन काल

१) जेव्हा स्नेहासह दूध सिद्ध करावयाचे असेल तेव्हा २ रात्रीपर्यंत स्नेह सिद्ध
करावा.

२) स्वरसासह स्नेह सिद्ध करतांना ३ रात्रीपर्यंत.

- ३) तक्र, दही, कांजी, गोमूत्र सोबत सिद्ध करतांना ५ रात्रीपर्यंत.
- ४) मूळ, लता यांचे सोबत स्नेह सिद्ध १२ दिवसापर्यंत.
- ५) मांसरसासह स्नेहसिद्ध करतांना १ दिवस करावा.
- ३) घृतमूर्च्छना तैलमूर्च्छना संस्कार

स्नेहपाक कल्पना तयार करण्याकरिता तिळतैल किंवा गोघृत म्हणून वापरले
जाते. तिळतैल किंवा गोघृत हे इतर स्नेहद्रव्यांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. परंतु त्यामध्येही
काही अल्प प्रमाणात दोष आढळतात. म्हणून स्नेहपाक करण्यापूर्वी ते निर्दोष करणे
आवश्यक आहे. याच क्रियेला मूर्च्छनासंस्कार असे म्हणतात.

मूर्च्छनासंस्कारानंतर निर्माण केलेला स्नेहपाक हा निर्दोष होतो व तो जास्त दिवस
टिकतो. तैलामध्ये एक प्रकारचा गंधदोष असतो व घृतामध्ये आमदोष असतो. हे
दोन्ही दोष नाहीसे करण्यासाठी तैलावर व घृतावर मूर्च्छनासंस्कार करावा.

मूर्च्छनासंस्काराकरिता वनस्पती द्रव्यांचे कल्क व पाणी हे स्नेहद्रव्यामध्ये एकत्र
करून त्याचा अग्निवर पाक केला जातो व त्यातील जलांश नष्ट झाल्यानंतर गाळून
घेऊन स्नेहपाकाकरिता उपयोग केला जातो.

घृतमूर्च्छना द्रव्य - हरितकी, आमलकी, बिभितक, नागरमोथा, हरिद्रा, मातुलुंग
स्वरस, निंबू, स्वरस.

तैलमूर्च्छना द्रव्य - मंजिष्ठा, हरिद्रा, लोथ, मुस्ता, आमलकी, बिभितक, हरितकी,
केवडा, वटकर, वाळा, कमळाचे देठ, कुमारी.

घृतमूर्च्छना / तैलमूर्च्छना

कृती - प्रथम तैल किंवा तूप कढईत घेऊन तापवावे. जेव्हा तैल, तूप तापवून जलांश
नष्ट होईल व फेस नाहीसा होईल, शांत होईल तेव्हा कढई खाली उतरून ठेवून
दिलेल्या औषधी द्रव्यांचा कल्क भिजवून कढईत घालावा. मिश्रण ढवळावे व
स्नेहद्रव्याच्या ४ पट पाणी घालून मिश्रण एकत्र करून मंदग्रीवर ठेवावे व पाणी
पूर्णपणे आटल्यावर अग्नि देणे बंद करावे.

स्नेहाचे गुणधर्म गुरु सांगितले आहेत. म्हणजेच जसेच्या तसे वापरल्यास
पचावयास गुरु आहे. मूर्च्छना संस्काराकरिता वेगवेगळ्या वनस्पतींचे कल्क व स्नेह
द्रव्य घालून अग्निस्कार केला जातो व त्यातील पाण्याचा अंश पूर्णपणे बाष्पीभूत केले
जाते. या प्रक्रियेत स्नेहाचे प्रमाण कमी न होता स्नेहावर अग्नी संस्कार केला जातो.
त्यामुळे स्नेहद्रव्य लघु गुणाचे होते व स्नेहातील आमदोष, गंधदोष नाहीसे होतात व
स्नेह लघु, उष्ण, हिपन गुणांनी युक्त बनतो.

स्नेहपाकविधी

स्नेहपाकविधीमध्ये जल, काथ, स्वरस, द्रवादी आणि कल्क याबद्दल जेव्हा निश्चित मात्रेचा उल्लेख नसेल तेव्हा खालील मानात द्रवद्रव्ये घ्यावीत. स्नेहद्रव्ये १ भाग, स्नेहाच्या ४ पट द्रवद्रव्य व स्नेहाच्या १/४ कल्क घेऊन स्नेहपाक करावा असे महर्षी चरकांचे मत आहे.

प्रथम कल्कद्रव्य व स्नेहद्रव्य एकत्र करून कढईत घालावेत. त्यात पाठाप्रमाणे योग्य ती द्रवद्रव्य घालून मिश्रण करावे व अग्निवर ठेवून मध्यम, सम, मंवाग्नी द्यावा. सर्व द्रव द्रव्ये आटली असता म्हणजे फक्त स्नेहद्रव्य शिल्लक राहिले असता अग्नि देणे बंद करावे. मिश्रण तसेच रात्रभर एकत्र राहू द्यावे व स्नेहपाकाच्या परीक्षेनंतर गाळून घ्यावे.

- स्नेहपाक परीक्षा** - १) वर्ती परीक्षा २) फेन परीक्षा
३) अग्नि परीक्षा ४) गंध परीक्षा

स्नेहपाक योग्य प्रकारे तयार झाला हे पाहण्यासाठी वरील परीक्षा आवश्यक आहे.

१) वर्ती परीक्षा

स्नेहपाक मिश्रणातील कल्काचा भाग उलथण्यावर घेऊन हाताने चोळले असता कुरकुरीत लागतो व त्याची वात वळली जाते ही वर्ती परीक्षा होय. वर्ती परीक्षेची मध्यवर्ती कल्पना ज्यावेळी स्नेहद्रव्यात कल्क मिसळला जातो त्यावेळी कल्कातील जलाने कल्काला मुदुल आलेले असते व कल्काचा गोळा होतो. उष्णतेद्वारा पाण्याचे बाष्पीभवन होऊन पाणी पूर्णपणे नाहीसे होते व कल्काच्या ठिकाणी असलेले जलसुद्धा नाहीसे होते. त्यामुळे कल्काला शुष्कता येते म्हणूनच कल्काची वात तयार होते व कल्क कुरकुरीत लागतो.

२) फेन परीक्षा

स्नेहपाकाची फेनपरीक्षा स्नेहपाकात तूप वापरले असता पृष्ठभागावर असलेला फेस शांत होतो व घृताची उकळी खालून वर दिसते. ही घृताची फेनपरीक्षा होय.

स्नेहपाक कल्पनेत तैल वापरले असता स्नेहपाक सिद्ध झाल्यावर तैलाचे पृष्ठभागावर फेस येवू लागतो. ही तैलाची स्नेहपाक सिद्धी परीक्षा होय. तैल आणि घृत यांच्या सिद्धी फेन परीक्षा यांच्या अगदी विरुद्ध आहेत.

३) अग्नि परीक्षा

स्नेहपाक तयार झालेल्यातील काही थेंब अग्नि तऱ्हाकले असता तडतड आवाज न येता जाळ होतो. तसेच त्यातील कल्क घेऊन अग्नि तऱ्हाकला असता न चुरचुरता जाळतो.

४) गंध परीक्षा

स्नेहपाकाकरीता जी औषधे वापरली त्याचा इष्ट असा गंध, वर्ण, रस स्नेहाला प्राप्त होतो. तशा प्रकारचे योग्य बवल झाल्यास स्नेह सिद्ध झाला असे समजावे.

स्नेहपाकसिद्धी प्रकार

- १) मुदु स्नेहपाक २) मध्य स्नेहपाक ३) खर स्नेहपाक
स्नेहपाक मात्रा - सामान्य ग्रंथोक्त मात्रा ४०-५० मिली व व्यवहार्य मात्रा १५-२५ मिली. अभ्यंतर उपयोगासाठी.

बाह्य उपयोगाकरिता - व्रणकर्म, कर्णपूरण, आश्चोतन, बस्ति, अभ्यंग इ. करीता मात्रा यथावश्यक.

प्रणथोद्यक / रोपक तैल

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ निम्बपत्र कल्क	१० ग्रॅम	२ हरिद्राकल्क	१० ग्रॅम
३ तिळतैल	८० मिली	४ निम्बपत्र स्वरस	१६० मिली
५ हरिद्रा काथ	१६० मिली		

उपयोग - बाह्य उपयोग - व्रणशोधन, रोपक

मात्रा - यथावश्यक

कर्णस्त्रावहर तैल

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ गंधक	१० ग्रॅम	२ मनःशिल	१० ग्रॅम
३ सर्षप तैल	८० ग्रॅम	४ धतुरपत्र स्वरस	८० मिली

उपयोग - कर्णस्त्राव बाह्य उपयोगाकरिता.

महाविषगर्भतैल

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
स्नेहद्रव्य			
१ तिळ तैल	२ किलोग्रॅम		

६. स्नेहपाक कल्पना

क्राथद्रव्य	प्रमाण	क्राथद्रव्य	प्रमाण
२ धतुर	१०० ग्रॅम	३ निगुण्डी	१०० ग्रॅम
४ कटुतुम्बी	१०० ग्रॅम	५ पुनर्नवा	१०० ग्रॅम
६ एरण्डमूल	१०० ग्रॅम	७ अश्वगंधा	१०० ग्रॅम
८ प्रयुवाट (चसुमदी)	१०० ग्रॅम	९ चितकमूल	१०० ग्रॅम
१० सहिजन	१०० ग्रॅम	११ काकमाची	१०० ग्रॅम
१२ कळतावी	१०० ग्रॅम	१३ निम्बत्वक	१०० ग्रॅम
१४ महानिंबत्वक	१०० ग्रॅम	१५ काकडशिगी	१०० ग्रॅम
१६ बिल्व	१०० ग्रॅम	१७ श्योनाक	१०० ग्रॅम
१८ गांभारी	१०० ग्रॅम	१९ पाटला	१०० ग्रॅम
२० ऐरण	१०० ग्रॅम	२१ शालपर्णी	१०० ग्रॅम
२२ पृश्निपर्णी	१०० ग्रॅम	२३ बृहती	१०० ग्रॅम
२४ कण्टकारी	१०० ग्रॅम	२५ गोक्षुर	१०० ग्रॅम
२६ शतावरी	१०० ग्रॅम	२७ कारले	१०० ग्रॅम
२८ सारिवा	१०० ग्रॅम	२९ गोरुख मुण्डी	१०० ग्रॅम
३० विदारीका	१०० ग्रॅम	३१ निवडुंगा	१०० ग्रॅम
३२ अर्क	१०० ग्रॅम	३३ मेघशृंगी	१०० ग्रॅम
३४ रक्तकण्हेर	१०० ग्रॅम	३५ श्वेतकण्हेर	१०० ग्रॅम
३६ वचा	१०० ग्रॅम	३७ काकजंझा	१०० ग्रॅम
३८ अपामार्गा	१०० ग्रॅम	३९ बला	१०० ग्रॅम
४० अतिबला	१०० ग्रॅम	४१ महाबला	१०० ग्रॅम
४२ व्याघ्री	१०० ग्रॅम	४३ वासा	१०० ग्रॅम
४४ सोमलता	१०० ग्रॅम	४५ प्रसारिणी	१०० ग्रॅम
४६ शुण्ठी	१०० ग्रॅम		
कल्कद्रव्य			
४७ पिप्पली	१०० ग्रॅम	४८ मरिच	१०० ग्रॅम
४९ कुचला	१०० ग्रॅम	५० रास्ना	१०० ग्रॅम
५१ कुष्ठ	१०० ग्रॅम	५२ मिठाविष	१०० ग्रॅम
५३ वत्सनाभ	१०० ग्रॅम	५४ नागरमेधा	१०० ग्रॅम

६. स्नेहपाक कल्पना

५५ देवदारु	१०० ग्रॅम	५६ यवक्षार	१०० ग्रॅम
५७ स्वर्जिकाक्षार	१०० ग्रॅम	५८ सैषवलवण	१०० ग्रॅम
५९ सौवर्चल लवण	१०० ग्रॅम	६० सामुद्र लवण	१०० ग्रॅम
६१ बिडलवण	१०० ग्रॅम	६२ गडलवण	१०० ग्रॅम
६३ तुल्य	१०० ग्रॅम	६४ कायफल	१०० ग्रॅम
६५ पाटा	१०० ग्रॅम	६६ भारंगी	१०० ग्रॅम
६७ नवसागर	१०० ग्रॅम	६८ त्रायमाण्णा	१०० ग्रॅम
६९ धन्वयास	१०० ग्रॅम	७० जीरक	१०० ग्रॅम
७१ इन्द्रायण	१०० ग्रॅम	७२ जल	३२ कि.ग्रॅ.

उपयोग - वातरोग, बाह्य प्रयोग अश्वगंधार्थ

मात्रा - यथावश्यक

अपुतल

घटक द्रव्य	प्रमाण	घटक द्रव्य	प्रमाण
स्नेहद्रव्य			
१ तिल तैल	२.३०० कि.ग्रॅ.	२ श्वेत चंदन	१० ग्रॅम
३ अणारु	१० ग्रॅम	४ तेजपत्र	१० ग्रॅम
५ दासुदरिद्रा त्वक	१० ग्रॅम	६ यथीमधु	१० ग्रॅम
७ बला	१० ग्रॅम	८ प्रप्रौण्डरीक	१० ग्रॅम
९ सूक्ष्मैला	१० ग्रॅम	१० विडंग	१० ग्रॅम
११ बिल्व	१० ग्रॅम	१२ कुमुदबीज	१० ग्रॅम
१३ हीबेर	१० ग्रॅम	१४ अभया	१० ग्रॅम
१५ मुस्तक	१० ग्रॅम	१६ दालचिनी	१० ग्रॅम
१७ सारिवा	१० ग्रॅम	१८ शालपर्णी	१० ग्रॅम
१९ नागरमेधा	१० ग्रॅम	२० जीवन्ती	१० ग्रॅम
२१ पुशनीपर्णी	१० ग्रॅम	२२ शतावरी	१० ग्रॅम
२३ देवदारु	१० ग्रॅम	२४ निगुण्डी	१० ग्रॅम
२५ बृहती	१० ग्रॅम	२६ कण्टकारी	१० ग्रॅम
२७ सल्लकी	१० ग्रॅम	२८ कमलकेशर	१० ग्रॅम

द्रवद्रव्य	अजादुग्ध	२.३०० कि.ग्रं.	३१	माहेन्द्र जल	२३ लिटर
------------	----------	----------------	----	--------------	---------

उपयोग - त्रिदोषनाशात्मक, जीर्णप्रतिश्याय मध्ये नस्य कर्मार्थ उर्ध्वजनुगतारोगामध्ये
मात्रा - नस्यकर्मार्थ यथावश्यक

त्रिफळा घृत

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
स्नेहद्रव्य			
१ घृत	२ किलोग्रॅम		
द्रवद्रव्य			
२ त्रिफळा काथ	२ कि.ग्रॅम	३ वासास्वरस	२ कि.ग्रं.
४ भृंगराज स्वरस	२ कि. ग्रॅम	५ अजादुग्ध	२ कि.ग्रं.
६ हरितकी	२५ ग्रॅम		
कल्क			
७ बिभितक	२५ ग्रॅम	८ आवळा	२५ ग्रॅम
९ पिप्पली	२५ ग्रॅम	१० द्राक्षा	२५ ग्रॅम
११ श्वेतचंदन	२५ ग्रॅम	१२ सैधव लवण	२५ ग्रॅम
१३ बला	२५ ग्रॅम	१४ काकोली	२५ ग्रॅम
१५ क्षीरकाकोली	२५ ग्रॅम	१६ मेवा	२५ ग्रॅम
१७ मरिच	२५ ग्रॅम	१८ शुण्ठी	२५ ग्रॅम
१९ शर्करा	२५ ग्रॅम	२० कमळ	२५ ग्रॅम
२१ पुनर्नवामूल	२५ ग्रॅम	२२ हरिद्रा	२५ ग्रॅम
२३ वारुहरिद्रा	२५ ग्रॅम	२४ यष्टीमधु	२५ ग्रॅम

उपयोग - रातांधता, नेत्रस्त्राव, नेत्रकण्डू, तिमिर व्याधीमध्ये उपयुक्त.

मात्रा - १०-२० ग्रॅम अभ्यंतर, ४-६ घेंब नस्यार्थ

अनुपान - गरम दूध

महातिक्तघृत

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
स्नेहद्रव्य			
१ घृत	२.७५० कि.ग्रं.		
द्रवद्रव्य			
२ आमलकी स्वरस	५.५०० कि.ग्रं.		
कल्कद्रव्य			
३ सप्तपर्ण	२० ग्रॅम	४ अतिविषा	२० ग्रॅम
५ आरग्वध	२० ग्रॅम	६ कटुकी	२० ग्रॅम
७ पाठा	२० ग्रॅम	८ नागरमोथा	२० ग्रॅम
९ वाळा	२० ग्रॅम	१० हरितकी	२० ग्रॅम
११ बिभितक	२० ग्रॅम	१२ आमलकी	२० ग्रॅम
१३ पित्तपापडा	२० ग्रॅम	१४ पटोलपत्र	२० ग्रॅम
१५ निम्बत्वक	२० ग्रॅम	१६ मंजिष्ठा	२० ग्रॅम
१७ पिप्पली	२० ग्रॅम	१८ पद्मकाष्ठ	२० ग्रॅम
१९ शटी	२० ग्रॅम	२० श्वेतचंदन	२० ग्रॅम
२१ धमासा	२० ग्रॅम	२२,२३ दोन्ही इंद्रायण मूल	२० ग्रॅम
२४ हरिद्रा	२० ग्रॅम	२५ वारुहरिद्रा	२० ग्रॅम
२६ गुडूचि	२० ग्रॅम	२७ श्वेतसारिवा	२० ग्रॅम
२८ कृष्णसारिवा	२० ग्रॅम	२९ मुर्वा	२० ग्रॅम
३० वासा	२० ग्रॅम	३१ शतावरी	२० ग्रॅम
३२ त्रायमाण	२० ग्रॅम	३३ इन्द्रियव	२० ग्रॅम
३४ यष्टीमधु	२० ग्रॅम	३५ किराईत	२० ग्रॅम
३६ जल	२२ लीटर		

उपयोग - वातरक्त, कुष्ठ, रक्तपित्त, रक्तार्श, पाण्डु, विसर्प, प्रवर, गण्डमाला

मात्रा - १०-२० ग्रॅम

अनुपान - दूध, उष्णजल

ब्राह्मी घृत

ब्राह्मीरस वचा कुष्ठ शङ्ख पुष्पी शृतं घृतम् ।

पुराणं स्यादपस्मारेन्मादशहहं परम् ॥

श्री.र., अपस्मार चिकित्सा ३४

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
वचा	१० ग्रॅम	कुष्ठ	१० ग्रॅम
शंखपुष्पी	१० ग्रॅम	मूर्च्छित घृत	१२० ग्रॅम
ब्राह्मी रस	४८० ग्रॅम		

उपकरण - पातेले, वख, मोजपात्र, तराजू, शेणडी

निर्मित औषधीमान - १२० ग्रॅम

निर्माणविधी / कृती

वचा, कुष्ठ, शंखपुष्पी ही सर्व द्रव्ये भरड चूर्ण स्वरूपात घेऊन पाण्यात भिजवून घ्यावे व पातेल्यात घालावे. त्यात ब्राह्मी रस घालून वरील प्रमाणात घृत घातलेले मिश्रण काही काळ एकत्र राहू द्यावे. नंतर मंदशीवर ठेवून उष्णता द्यावी. संपूर्णपणे ब्राह्मी रसाच्या द्रवाचे बाष्पीभवन झाल्यानंतर स्नेहसिद्ध परीक्षा करून फक्त घृत शिष्टक राहिले असता अग्नि देणे बंद करावे. ५-६ तास मिश्रण तसेच शांत राहू द्यावे. नंतर घृत गाळून घ्यावे.

निरीक्षण / परीक्षण

स्वरूप	- स्नेहद्रव	वर्ण	- श्वेताभ हरित
गंध	- मिश्र ब्राह्मी गंध	रस	- मधुर
दोषघ्नता	- वात	उपयोग	- उन्माद, अपस्मार
मात्रा	- १५-२५ ग्रॅम		

जात्यादि घृत

जाती निम्ब पटोलं च द्वे निशे कटुरोहिणी ।

मञ्जिष्ठा मधुकं सिक्थं करञ्जोशिरसारिवाः ॥

तुल्यं च विपचोत् सम्यक्कल्केभिर्घृतं बुधः ।

अस्य लेपात् प्ररोहन्ति सूक्ष्मनाडी व्रणा अपि ॥

मर्माश्रिताः क्लेदिनश्च गर्भरीराः सरज्जो व्रणाः ।

शा.सं.

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
जार्डची	१० ग्रॅम	कडुनिंब पत्र	१० ग्रॅम
पडवळ	१० ग्रॅम	हरिद्रा	१० ग्रॅम
दारुहरिद्रा	१० ग्रॅम	कुटकी	१० ग्रॅम
मणिषठा	१० ग्रॅम	ज्येष्ठमध	१० ग्रॅम
मेण	१० ग्रॅम	करंजबीज	१० ग्रॅम
वाळा	१० ग्रॅम	सारिवा	१० ग्रॅम
मोरचूद	१० ग्रॅम	घृत	५२० ग्रॅम

उपकरण - कढई, पातेले, वख, शेणडी, तराजू

निर्मित औषधीमान - ५२० ग्रॅम

निर्माण विधी

वरील सर्व द्रव्यांपैकी मेण व घृत सोडून इतर द्रव्ये पातेल्यात घालावी व याचा कल्क होईपर्यंत त्यात पाणी घालावे. मिश्रण एकजीव करावे. चांगल्याप्रकारे कल्क तयार झाल्यानंतर त्यात ५२० मिली घृत घालावे. काही काळ मिश्रण तसेच राहू द्यावे. नंतर मंदशीवर पचन करावे. जेव्हा स्नेह कल्प सिद्ध होईल तेव्हा स्नेहसिद्ध परीक्षेनंतर एकमेव परीक्षा वर्ती परीक्षा व अग्निपरीक्षा केल्यानंतर स्नेहसिद्ध झाला अशी खात्री झाल्यावर त्यात वरील मेण टाकावे. ६-८ तास पर्यंत मिश्रण तसेच ठेवून वा उन्हात ठेवून नंतर गाळून घ्यावे. अशाप्रकारे जात्यादी घृत तयार होते.

निरीक्षण / परीक्षण

वर्ण	- श्वेताभ हरित पिताभ	गंध	- मिश्र गंध
स्वरूप	- घनसर	रोगघ्नता	- नाडी व्रण
उपयोग	- नाडी व्रण, मर्मस्थानीचे व्रण, वृषित व्रण, पीडायुक्त व्रण		

नाट्यायण तैल

अश्वगंधा बलां बिल्वं पाटलां बृहती द्वयम् ।

शदंश्रातिबला निम्बं स्योनाकं च पुनर्नवा ॥

प्रसारिणीमशिमन्थं कुर्याद् दशपलं पृथक् ।

चतुद्रोणे जले पक्त्वा पादशेषं शृतं नयेत् ॥

तैलाढकेन संयोज्य शातावर्या रसाढकम् ।

क्षिपेत तत्र च गोक्षीरं तैलात् तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
 शनैर्विपाचयेदेभिः कल्कैर्द्विपलिकैः पृथक् ।
 कुडैला चन्दनं मूर्वा वचामांसी ससैध्वैः ॥
 अश्वगन्धाबलारास्नाशतपुष्पेन्द्रदारुभिः ।
 पर्णीचतुष्टयैव तगरेण च साधयेत् ॥
 ततैतं नावनऽभ्यङ्गेपाने बस्तौ च योजयेत् ।
 पक्षाघातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं गलग्रहम् ॥
 खल्लत्वं बधिरत्वं च गतिभङ्गं कटिग्रहम् ।
 गात्रशोषेन्द्रियध्वंसावसृक् शुक्रज्वरक्षयान् ॥
 अन्नवृद्धिं कुरण्डं च दन्तरोगं शिरोग्रहम् ।
 पार्श्वशूलं च पाङ्गुल्यं वृद्धिहानिं च गृध्रसीम् ॥
 अन्याञ्च विषमान् वाताज्जयेत् सर्वाङ्गं संश्रयान् ।
 अस्य प्रभावाद् वध्यापि नारी पुत्रं प्रसूयते ॥
 मर्त्यो गजो वा तुरगस्तैलादस्मात् सुखी भवेत् ।
 यथा नारायणो देवो दुष्टदैत्यविनाशनः ॥
 तथैव वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम् ।

शा.सं.

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
द्व्यथद्रव्ये			
१ अश्वगंधा	८ ग्रॅम	२ चिकणमूळ	८ ग्रॅम
३ बेलफळ	८ ग्रॅम	४ पाडळमूळ	८ ग्रॅम
५ रिंगणी	८ ग्रॅम	६ कंटकारी	८ ग्रॅम
७ गोखरु	८ ग्रॅम	८ अतिबला	८ ग्रॅम
९ कडुनिंबसाल	८ ग्रॅम	१० टेंदू	८ ग्रॅम
११ पुनर्नवा	८ ग्रॅम	१२ गंधप्रसारणी	८ ग्रॅम
१३ एरंड	८ ग्रॅम		
कल्कद्रव्ये			
१ कुष्ठ	२ ग्रॅम	२ वेलची	२ ग्रॅम
३ श्वेत चंदन	२ ग्रॅम	४ मोरखेल	२ ग्रॅम

५ वेखंड	२ ग्रॅम	६ जटामांसी	२ ग्रॅम
७ सैधव	२ ग्रॅम	८ अश्वगंधा	२ ग्रॅम
९ चिकणमूळ	२ ग्रॅम	१० रास्ना	२ ग्रॅम
११ बडीशोप	२ ग्रॅम	१२ देवदारु	२ ग्रॅम
१३ शालपर्णी	२ ग्रॅम	१४ कृष्णपर्णी	२ ग्रॅम
१५ माषपर्णी	२ ग्रॅम	१६ मुग्धपर्णी	२ ग्रॅम
१७ तगर	२ ग्रॅम		
द्रवद्रव्ये			
१ तिळतैल	१४० मि.ग्रं.	२ गोरुध	१९० मि.ग्रं.
३ शतावरी स्वरस	१९० मि.ग्रं.		

उपकरण - शोणडी, कढई, गंज, पातेले, वख, मोजमाप, तराजू.

निर्मित औषधीमान - १४० ग्रॅम

निर्माण विधी - वरील क्वाथ द्रव्यांचा काढा तयार करून घेऊन एका पातेल्यात घालावा व त्या काढ्यात स्नेहद्रव्य, कल्कद्रव्य व दूध एकत्र करून मिश्रणाला अग्निवर ठेवून मंदग्री घावा. स्नेहसिद्ध झाल्यानंतर परीक्षा करावी व स्नेह नारायण तैल गाळून घ्यावे.

निरीक्षण - स्वरूप - द्रव वर्ण - लालसर.

गंध - मिश्रगंध दोषघ्नता - वात

उपयोग - वातव्याधी, एकागवात, अर्दित, कंपवात, शुक्रक्षय, मन्यास्तंभ, हनुस्तंभ या तेलाचा उपयोग सेवनाकरिता, पानाकरिता, बस्ति आणि अश्वगंधासाठी केला जातो.

पंचगुण तैल (शिद्धयोग संग्रह)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ त्रिफळा	३० ग्रॅम	२ निंबपत्र	३० ग्रॅम
३ निर्गुडीपत्र	३० ग्रॅम	४ पाणी कायाकरिता	७२० मि.ग्रं.
(१/४ काथ शोष)	१८० ग्रॅम	५ तिळतैल	१८० मि.ग्रं.

प्रकार

१	मद्यजनक संधान	यामध्ये मुख्यतः मद्याची निर्मिती होते. उदा. द्राक्षासव
२	आम्लजनक संधान	या प्रक्रियेमध्ये आम्लाची निर्मिती होते. उदा. काजी

आसव अरिष्ट निर्माणात आवश्यक घटक

१) काष्ठौषधी

काष्ठौषधी नवीन, ताजी, सुकाविलेली, रस, गुण, वीर्य विपाकादींनी परिपूर्ण असावी. जुनी झालेली, सडलेली, हीनवीर्य झालेली व किटकांनी खाल्लेली नसावी.

२) काथ, स्वरस, जल

संधान प्रक्रियेकरिता काथ १/४ शेष ठेवलेला व त्यात घेतलेल्या द्रव्यांचा सारभाग उतरलेला असावा. स्वरस हा पूर्णपेक झालेल्या व निरोगी फळांचा असावा. संधानप्रक्रियेकरिता जे जल वापरण्याचे ते पिण्याकरिता वापरण्यात येणारे सर्वसाधारण जल शुद्ध स्वरूपात असावे. क्षारयुक्त, खारट, दुर्गंधीयुक्त, कृमीयुक्त नसावे. संधान प्रक्रियेत वापरण्यापूर्वी जलाची शुद्धी करून घ्यावी.

३) मधुर द्रव्य

संधानप्रक्रिया सुरु करण्याकरिता व मद्यनिर्मिती करण्याकरिता मधुर द्रव्यांचा उपयोग होतो. तसेच निर्मित औषध टिकण्याकरिता मधुर द्रव्यांचा उपयोग होतो. मधुर द्रव्यात शर्करा, गुड, मद्याचा उपयोग करतात.

४) संधानद्रव्य

संधानद्रव्य म्हणजे संधान Fermentation सुरु करणारी द्रव्ये. आयुर्वेदात धायटीच्या फुलांचा प्रामुख्याने मोठ्या प्रमाणात उपयोग होतो. तसेच मोहाची फुले सुद्धा वापरली जातात.

संधानद्रव्यांच्या फुलांमधील केशरामध्ये किण्व पदार्थ यीस्ट (Yeast) असतो व त्याद्वारा किणवाची प्रक्रिया होऊन संधान प्रक्रिया होते. त्यालाच आसुत प्रक्रिया असे म्हणतात.

५) संधानपात्र

प्राचीन ग्रंथांमध्ये मृत्तिकापात्र हे संधानपात्र म्हणून ग्रहण करण्यास सांगितले आहे. पण आजच्या काळात मृत्तिकापात्र वापरणे कठीण आहे. त्यामुळेच त्याचा वापर होताना विसत नाही. त्याऐवजी सागवानी लांबाड्याचे मोठे ड्रम वापरले जातात. पण हे काष्ठ ड्रम वापरताना सुद्धा अनेक अडचणी येतात. त्याऐवजी उत्कृष्ट प्रतीचे स्टेनलेस स्टिलचे

पात्रे योग्य होय. अल्प प्रमाणात संधानकल्प तयार करण्याकरिता चिनीमातीची पात्रां काचेची बरणी वापरणे इष्ट होय.

यान/भूमी

प्राचीन साहित्यात आसवारिष्ट तयार करताना पात्र जमिनीत खड्डा खोदून गाडावे. पात्राच्या आकारात बुडवून ठेवावे असा उल्लेख आहे. पण या दोन्ही बाबी आज धारक नाहीत. यातून आपणास एवढाच अर्थ घेता येईल की तापमान व शीतता यात प्रक्रिया होण्याच्या क्रियेला अनुकूल आहेत. आसूत प्रक्रियेकरिता साधारणतः तापमान ३०-३५ °से. इतके सतत राखणे आवश्यक आहे व हे तापमान कृत्रिम रितीने राखता येणे शक्य आहे.

काल ऋतु आणि वातावरण

आसवारिष्ट निर्माणामध्ये काल, ऋतु व वातावरणाचे विशेष महत्त्व आहे. शीत व वर्षा ऋतुत आसवारिष्ट शिघ्र निर्माण होत नाहीत. वर्षा ऋतुत संधानार्थ औषधी सडण्याची शक्यता जास्त असते. वसंत ऋतु व शरद ऋतुत आसव अरिष्ट निर्मितीकरिता श्रेष्ठ काल मानलेला आहे व आसव अरिष्ट निर्माण ठिकाणाचे तापमान ३०-३५ °से. दरम्यान असल्यास सुगमरित्या शीघ्रतेने आसूत प्रक्रिया सुरु होते व १५-३० दिवसांमध्ये आसवारिष्ट निर्माण होते.

संधानविधी

मातीचे भांडे, चिनीमातीचे भांडे, काचेची बरणी वा काचपात्र, स्टेनलेस स्टील पात्र, लाकडी ड्रम. स्वच्छ पात्रात घटक द्रव्याचे चूर्ण सांगितलेल्या प्रमाणात घेऊन एकत्र करावी. त्यात काथ, जल, स्वरस इ. द्रवद्रव्ये टाकावी व त्यात मधुरद्रव्य गुळ, शर्करा, मधु इ. टाकून मिसळून विरघळावी. नंतर त्यात धातकी पुष्प, धायटीची फुले वा मोहाची फुले घालावी व मिश्रण ढवळावे. संधानपात्र ३/४ पर्यंत भरावे व १/३ रिकामे ठेवावे. पात्राच्या मुखास स्वच्छ आवरण करावे व पात्र निर्वातस्थळी ठेवावे. ४-६ आठवड्यांनंतर पात्राचे मुख उघडून आतील मिश्रण काढून परीक्षण करावे.

परीक्षण

१) संधानपात्राला बाहेरून कान लावला असता त्यातील संधानप्रक्रियेमुळे निर्माण होणारा सुनसुन, गुळगुळ शब्द ऐकू येणे बंद होते. असे बंद झाल्यास संधान प्रक्रिया पूर्ण झाली असे समजावे.

२) संधानपात्राचे मुख उघडून संधानपात्राच्या मुखाजवळ जळती आगपेटीची काडी /मेणबत्ती नेली असता ती जर विझली तर अजून संधान प्रक्रिया सुरु आहे असे समजावे व ती तशीच जळत राहिली तर संधानप्रक्रिया पूर्ण झाली समजावे.

७. संधानकल्पना

- ३) आसवारिष्टाला गंध, वर्ण व रसोत्पत्ती सम्यक रित्या आल्यास औषध तयार झाले असे समजावे.
- ४) आसवारिष्टातील काही भाग (Sample) घेऊन त्यातील सुरा मात्रा मोजण्याकरीता सुरामाप यंत्राचा (Alcohol meter) उपयोग करावा. सामान्यतः आसवारिष्टामध्ये Alcohol ची मात्रा ५-१५% इतकी असते. याचे ज्ञान सुरामापक यंत्राने करता येते व हे प्रमाण शास्त्रानुसार योग्य आहे.
- ५) संधानप्रक्रिया सुरु करताना द्रव्याचे विशिष्ट गुरुत्व नोंदवणे आवश्यक असते. नंतर प्रत्येकी १० दिवसानंतर विशिष्ट गुरुत्वाचे परीक्षण करावे. विशिष्ट गुरुत्व स्थिर झाल्यानंतर संधान प्रक्रिया पूर्ण झाली असे समजावे.

आसव - आरिष्ट भेद

आसव	आसवपात्रात अपक्व जल (हिम, स्वरस, जल + मधुर द्रव्य (गुंड, शर्करा, मधु) + काष्ठौषधी, सुगंधी द्रव्याचे यवकुट चूर्ण + घातकी पुष्प घालून मुखबंद करून १५-३० दिवसपर्यंत समशीतोष्ण गुहात निर्वात ठिकाणी ठेवून संधानप्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर, परीक्षणानंतर मद्यभिश्चीत द्रव पदार्थ गाळून घेऊन जो प्राप्त केला जातो त्याला आसव असे म्हणतात.
आरिष्ट	काष्ठौषधीचे यवकुटचूर्ण करून त्याचा काय करून हा काय संधानपात्रात घालून त्यात पूर्वाप्रमाणे मधुर द्रव्य, संधान द्रव्य व काष्ठौषधीचे (त्रिकटु, चतुर्जात, घातकी पुष्प इ.) यवकुट चूर्ण घालून संधानपात्राचे मुख बंद ठेवून समशीतोष्ण निर्वात ठिकाणी १५-३० दिवस ठेवून संधान प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर परीक्षण करून वजातून गाळून घेऊन प्राप्त होणाऱ्या मद्य युक्त द्रवाला आरिष्ट असे म्हणतात.

वरील विवेचन शारंगधराचार्यांनी केलेल्या व्याख्यांवर आधारित आहे पण विविध ग्रंथामधून दिसणाऱ्या आसवारिष्टांच्या पाठामध्ये हा भेद पाळला गेलेला आढळत नाही. उदा. धान्यारिष्टाच्या पाठात आमलकीचा स्वरस वापरलेला आहे. लोहासवाच्या पाठामध्ये काढा किंवा स्वरस काहीच वापरलेले नाही. तसेच द्राक्षासवाच्या पाठात मनुकाचा काय वापरलेला आहे. त्यामुळे आसवारिष्टांमध्ये निश्चित भेदाची सीमारेषा निश्चित नाही.

प्रमुख आसव द्रव्य	उशीर, कुमारी, कर्पूर, अहिफेन, चन्दन, द्राक्षा, धनुर, पिंपळी, पुनर्नवा, करसुरी, लोष, लोह, सारीवा, कमळ, मधु, पतंग, वासा.
--------------------------	--

७. संधानकल्पना

प्रमुख आरिष्ट द्रव्य	अशोक, कुटज, दशमूल, अर्चुन, वासा, अमृता, विडंग, अश्वगंधा, खदीर, द्राक्षा, बाभुळ (बब्बुल), अभया, तिरक, ब्राह्मी, नागरमोषा, दंतीमूळ, बला, रोहितक, पित्तपापडा.
-----------------------------	--

महर्षी अग्निवेशानुसार ८४ आसवांचे विवरण

धान्यासव - ६	फलासव - २६	मूलासव - ११	
सारासव - २०	पुष्पासव - १०	काण्डासव - ४	
पत्रासव - २	त्वकासव - ४	शर्करासव - १	
२८	+ ४०	+ १६	= ८४

आसव गुण - आसव हे मन, शरीर, अग्नि यांचे बल वाढविते. अनिद्रा, शोक, अरुचि नष्ट करते व घटकद्रव्यांच्या गुणांनी युक्त असून मनाला प्रसन्नता प्रदान करून वातशामक, पित्तवर्धक व कफनाशक, मलभेदक, क्षुधावर्धक, आमपाचक, जीर्णप्रतिश्याय, अरुचि, अग्निमांड नाशक आणि हृद्य आहे.

आरिष्ट गुण - आरिष्ट हे आसवापेक्षा गुणांनी अधिक वा श्रेष्ठ आहे. ज्या ज्या औषधानी आरिष्ट बनविले जातात त्या त्या औषधांचे गुण प्रामुख्याने आढळतात व आरिष्ट सर्वाधारणतः अग्निदीपक, कफवातनाशक, पित्तरोधक, मृदुविरेचक, शूल, आध्मान, उदररोग, प्लीहावृद्धी, ज्वर, अजीर्ण, अर्श, शोष, ग्रहणी, पांडूनाशक व कफज व्याधीचा नाश करून दीपन, पाचन करणारे आहे.

सर्वाधारण मात्रा - ग्रंथोक्त मात्रा १ पल / ४ तोळा पर्यंत.

व्यावहारिक मात्रा १५-२० मिली.

अनुपान - कोष्ण जल
औषध सेवन - १) प्राग्भक्त २) अधोभक्त

आजकाल भोजनानंतर आसवारिष्ट घेण्याची पद्धती रुढ झालेली आहे. रिकामेपेटी आसवारिष्ट घेतले असता उदरामध्ये दाह, शूल इ. निर्माण होऊ शकतो. परंतु काही व्यर्थामध्ये (अरुचि, अग्निमांड इ.) भोजनापूर्वी आसवारिष्ट सेवन करणे योग्य होय.

औषध सेवन काल = १० (युश्त)	अभक्त	प्राग्भक्त	अधोभक्त
	मध्योभक्त	अन्तराभक्त	सभक्त
	सामुद्रा	सप्रास	मुहूर्तहः
	शासन्तरभक्त		

औषध सेवन काल = ५ (शासंगघर)	सूर्योदय झाल्यावर	दिवसा भोजनानंतर	सायंकाळी
	रात्री भोजनानंतर	मुहुर्मुहूः	

उशीरासव

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ उशीर	५० ग्रॅम	२ सुगंधीवाळा	५० ग्रॅम
३ कमळ	५० ग्रॅम	४ गंधारीत्वक	५० ग्रॅम
५ निलोत्पल	५० ग्रॅम	६ त्रियंगु	५० ग्रॅम
७ पद्मक	५० ग्रॅम	८ लोध्र	५० ग्रॅम
९ मंजिष्ठा	५० ग्रॅम	१० पाठा	५० ग्रॅम
११ धन्वयास	५० ग्रॅम	१२ किराततित्त	५० ग्रॅम
१३ न्यग्रोध्र	५० ग्रॅम	१४ उदुम्बर	५० ग्रॅम
१५ शटी	५० ग्रॅम	१६ पित्तपापडा	५० ग्रॅम
१७ पुण्डरीक	५० ग्रॅम	१८ पटोल	५० ग्रॅम
१९ कांचनारत्वक	५० ग्रॅम	२० जम्बूत्वक्	५० ग्रॅम
२१ मोचरस	५० ग्रॅम	२२ मनुक्का	१ कि. ग्रॅम
२३ धातकी पुष्प	८०० ग्रॅम	२४ शर्करा	५ कि. ग्रॅम
२५ मधु	५ कि. ग्रॅम	२६ जल	२६ लिटर

उपयोग - रक्तपित्त, पाण्डू, कुष्ठ, प्रमेह, अर्श, कृमी, शोथनाशक

मात्रा - १५ मि.ली. भोजनोत्तर २ वेळा

अनुपान - जल

सारस्वतारिष्ट

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ ब्राह्मी	१ किलो	२ शतावरी	२५० ग्रॅम
३ विदारीकंद	२५० ग्रॅम	४ हरितकी फळ त्वक्	२५० ग्रॅम
५ खस	२५० ग्रॅम	६ आर्द्रक	२५० ग्रॅम
७ सोप	२५० ग्रॅम	८ जल	१३ लिटर

मधुर द्रव्य	५०० ग्रॅम	१० शर्करा	१२५० ग्रॅम
१ मधु			
संधान द्रव्य			
११ धातकी पुष्प	२५० ग्रॅम	१२ रेणुका	१२ ग्रॅम
प्रक्षेप द्रव्य			
१३ त्रिवृत्त	१२ ग्रॅम	१४ मोठी पिंपळी	१२ ग्रॅम
१५ लवंग	१२ ग्रॅम	१६ वचा	१२ ग्रॅम
१७ कुष्ठ	१२ ग्रॅम	१८ अश्वगंधा	१२ ग्रॅम
१९ विभितकफलत्वक	१२ ग्रॅम	२० गुडूचि	१२ ग्रॅम
२१ छोटी इलायची	१२ ग्रॅम	२२ विडंग	१२ ग्रॅम
२३ दालचिनी	१२ ग्रॅम	२४ शुद्ध सुवर्णपत्र	१२ ग्रॅम

उपयोग - आयुष्य, वीर्यवर्धक, स्मृतीमेधावर्धक, कांतीवर्धक

मात्रा - १०-१५ मिली

अनुपान - जल

सिधु

इक्षु रस इ. मधुर रसयुक्त द्रव्यांचे संधान करून निर्माण होणाऱ्या मधाला सिधु असे म्हणतात. त्याचे २ प्रकार आहेत - १) अपक्करस सिधु / शीतरस सिधु

२) पक्करससिधु

१) अपक्करस / शीतरस सिधु - इक्षु रस, विभितक, जांभुळरस इ. रस न शिजवता पात्रात ठेवून पात्राचे मुख बंद करून आवश्यक काळपर्यंत संधानाकरीता ठेवावे. संधानाने निर्माण झालेल्या मधाला अपक्करस / शीतरससिधु म्हणतात.

गुण - आहार पाचक, विबन्धनाशक, लेखन, शोथ, उदर, अर्श नाशक

२) पक्करस सिधु - इक्षु रस इ. अग्निद्वारा पाक करून नंतर संधान प्रक्रियेकरीता ठेवून संधानानंतर निर्मित मधाला पक्करस सिधु म्हणतात.

गुण - रुचिकर, विपन, हृद्य, शोष, शोथ, अर्श नाशक, मेद, कफ नाशक, शरीर वर्ण दायक.

वारुणी

ताड, खजूर, शिन्दी इ. वृक्षाला अग्रभागी चिरा देऊन त्या वृक्षापासून प्राप्त रस (मडक्यात) मृतपात्रात २ ते ३ दिवस ठेवले असता त्यात स्वतः किण्वीकरण प्रक्रियेने

मद्य निर्मिती होते. त्याला वारुणी असे म्हणतात. प्रचलित भाषेत ताडी असे म्हणतात.

गुण - वारुणी मधुर रसात्मक, वातनाशक, शरीर पुष्टीकर, शोषनाशक, दिपन, लघु, आश्मान व शुल नाश करणारी, जिर्ण प्रतिशात, पिनस नाशक बलवर्धक.

सुरा

जव, गडु, तांदुळ इ. अन्न द्रव्यांना जलासह शिजवून नंतर सन्धान करावे व सन्धानित द्रव्याला खवण यंत्र (Distillation) सुरा यंत्रात ठेवून अग्नि धावा व मध्यमाग्निने पाक करावे. पाक केल्यावर उकळून वायु रूप सुरा निर्मित होते ती थंड करून पात्रात किंवा बाटलीत गोळा करावी (Distillation) हिला सुरा असे म्हणतात.

गुण - कास, अर्श, ग्रहणी, मूत्राघात नाशक, वातनाशक, शरीर पुष्टीकर, दिपन, विबन्ध, आनाह नाशक.

प्रत्यक्षा

सुरेचा मंड म्हणजे सुरेचे वरचा स्वच्छ भाग (Pure alcohol) याला प्रसन्ना म्हणतात.

गुण - वमन, अरुची, कुक्षीशूल, तोद, कफ, वात नाशक, अर्श विबन्ध नाशक.

कादम्बरी

सुरेचा घन भाग याला कादम्बरी म्हणतात हा प्रसन्ना पेक्षा थोडा घट्ट असतो.

जगल

सुरापात्रातील कादम्बरी पेक्षा खालचा घट्ट भाग याला जगल असे म्हणतात. यात अल्पांशाने मद्य राहते.

गुण - ग्राही, उष्ण, रुक्ष, तृषा, शोथ, कफ कारक, प्रवाहीका, आटोप, अर्श, शोष नाशक.

भेदक

सुरा पात्रात जगलाचे खालचा घट्ट असा भाग त्याला भेदक असे म्हणतात. यात मद्याची मात्रा अत्यंत अल्प अशी असते.

गुण - जगला प्रमाणे

वस्तुस / सुरादिन / क्षिपवक

सुरापात्रातील शेष अवशिष्ट भाग ज्यात थोडाही मद्यांश नाही त्याला वक्रस,

सुरादिन, क्षिपव / सुराकल्क असे म्हणतात यासच निःसार घन अवशिष्ट भाग म्हणतात

गुण - विष्टभी, वातप्रकोपक, गुरु, अल्पमदकारक, दिपन.

मद्य

मद्यन्तु सीधुभैरयमिरा च मदिरा सुरा ।

कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवद्भ्रभा । भा.प्र.सन्धातवर्गः

मद्य पर्याय - मद्य, सिधु, भैरय, मदिरा, सुरा, कादम्बरी, वारुणी, हाला, अरिष्ट, आसव, प्रसन्ना, जगल, कोहळ, मेदक, सुरासव

मद्य निरुक्ती - पिण्याचे असे द्रव्य ज्याच्या पानाने (पिण्याने) मादकता (नशा) निर्माण होते. त्याला मद्य असे म्हणतात. ज्याचे सेवनाने बुद्धि लुप्त होते व शरीर मन मादकतेमुळे व तमोगुणामुळे मोह ग्रस्त होते.

मद्यगुण - उष्ण, पित्तवर्धक, वातनाशक, मलभेदक, शिश्रापाचक, रुक्ष, कफघ्न, आम्लरसयुक्त, दिपन, रुचिकर, पाचन, आशुकारी, तीक्ष्ण, सूक्ष्म, विशद, व्यावायी, विकासी.

सुरासव / भैरयक

कान्हेच्या पात्रात १ भाग आसव अधिक १ भाग सुरा दोन्ही एकत्र मिसळून ठेवावे. हे दोन एकत्र मिसळल्याने यात पुनः प्रक्रिया होऊन जे द्रव प्राप्त होते त्यास भैरयक असे म्हणतात. यालाच सुरासव असे म्हणतात.

भैरयो नाम सुरासवयोः ।

गुण - भैरयक हे तीक्ष्ण मद्य, कषाय व मदकारक आहे. भैरयक, अर्श, कफ, गुल्म, कुमी, मेदवृद्धी व वातनाशक आहे. भैरयक मधुर व गुरु गुण युक्त असून तिद्रमद्, स्वादु व तीक्ष्ण आहे.

मद्यासव - मधुक (मोहफुल) पुष्पापासून निर्मित मद्यकर्णिय सन्धान कल्पनेला मद्यासव म्हणतात.

गुण - छेदक, तीक्ष्ण, तिक्त, कषाय, मधुर, लघु, प्रमेह, कुष्ठ, विष, शोथ नाशक.

द्राक्षा मद्य - द्राक्षापासून निर्मित मद्य.

गुण - अविदाही, मधुररस प्रधान, रुक्ष, कषाय, लघु, सर, विषमज्वर नाशक, शोष नाशक.

खर्जूर मद्य - द्राक्ष निमित्त मद्यपेक्षा अल्प गुण, किंचित वात प्रकोपक, विशद, रुचिकारक, लघु, कफनाशक, कृशता उत्पादक, कषाय, मधुर, हृद्य, सुगंधित.

आम्लजनक संधान

- कन्दमूलफलादिनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभुष्यन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥
- अपिच - सर्व मद्यं पञ्चसं कालान्तरवशाद्वा ।
त्यक्त्वाऽन्यरसमम्लत्वं याति शुक्तं तदुच्यते ॥ सु.सू. ४५/२१२, डल्हन आम्लजनक संधान विविध कल्पना - सूक्त, चुक्र, गुडसूक्त, इक्षुसूक्त, द्राक्षासूक्त, तुषाम्बु, सौविर, कांजी, सांडवी, धान्याम्ल

आम्लवर्णीय संधान कल्पनेत

धान्य, कन्द, मुळ, फळ, लवण, तेल, शिजवलेले धान्य भात, गुड, इक्षुरस, द्रव्य जलासह भिजत ठेवून त्यात संधानाने आम्ल निर्माण होते व या आम्ल रसाच्या द्रवाचा औषधी निर्माण व चिकित्सा शास्त्रात उपयोग केला जातो. म्हणून या प्रक्रियेला आम्लजनक संधान म्हणतात व सांगितलेल्या विविध कल्पनेपैकी कांजी या कल्पनेचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात होतो. इतर कल्पनेचा वापर फारसा होताना आढळत नाही.

(अरनाल) कांजी

द्रव्य	जाड तांदुळ ५०० ग्रॅम, पाणी ५ लिटर, मुळा - २५० ग्रॅम, मोहरी १२५ ग्रॅम, सैधव - १२५ ग्रॅम, सरसो तेल ६० ग्रॅम
कृती	५०० ग्रॅम तांदुळाचा भात बनवून घ्यावा. मातीची किंवा काचेचे पात्र घेऊन त्यात भात व उर्वरीत जल टाकावे. नंतर त्यात सैधव, मुळा बारीक तुकडे, मोहरी व सरसो तेल मिसळून मिश्रण एकत्र करावे. पात्र मुख बंद करून ठेवले. ३-७ दिवसांत मिश्रण चांगले आम्ल होते. परीक्षण करून स्वच्छ वस्त्रातून गाळून दुसऱ्या स्वच्छ काचेच्या बाटलीत भरून ठेवावे व उपयोगात आणावे.
उपयोग	पारद शोधन, धातु - उपधातु शोधनाला उपयुक्त
गुण	जीवनाला हितकर, स्पशाने दाहनाशक, अभ्यंतर उपयोग. पान केल्यास कफ, वात, तृष्णा नाशक, कांजीने गंडुष केले असता मुख दुर्गंधी, अरुची नाशक, मलशुक्ता नाशक, अग्नीप्रदिपक, पाचक.

सूक्त

द्रव्य	कन्द (आलू) १०० ग्रॅम, मूळ (मुळा, गाजर) १०० ग्रॅम, फल (डाळींब, द्राक्ष) १०० ग्रॅम, मोहरी १०० ग्रॅम, सरसोचे तेल ५० ग्रॅम, लवण (सैधव, समुद्र, सौर्वचल) १०० ग्रॅम जल ६ लीटर.
कृती	मातीच्या भांड्यामध्ये ६ लिटर पाणी टाकून इतर घटक द्रव्यांचे तुकडे करून त्यामध्ये एकत्रीत टाकावे व नंतर सरसोचे तेल टाकून भांड्याचे तोंड घट्ट बांधून ठेवावे. ३ आठवडापर्यंत बंद ठेवावे व नंतर आठव्या दिवशी हे द्रव २ वेळा गाळून घ्यावे व गाळलेल्या द्रवालाच आम्लयुक्त स्वाद येतो व त्यालाच सूक्त म्हणतात.
उपयोग / गुण	रक्तपित्तकर, पाचक, आमदोषनाशक, कफहर, पांडुनाशक, कृमीहर, मूत्रल, हृद्य.

गुडसूक्त सूक्तामध्ये गुळ आणि तिळतैल मिश्रीत करून संधान केल्यावर जे आम्लसूक्त तयार होते त्याला गुडसूक्त म्हणतात किंवा गुळ, पाणी, तेल, कंदमुळे, फळे ही पात्रात घालून त्याचे तोंड बंद करून १ महिना ठेवले तर गुडसूक्त तयार होते.

युक्त

- मध नासून आंबट झाला तर त्याला पात्रामध्ये पात्राचे तोंड बंद करून १ महिना ठेवल्यानंतर जे तयार होईल त्याला चुक्र असे म्हणतात. किंवा
- मधुर द्रव्य पदार्थ नासून आंबट झाला व त्या पात्राचे तोंड बांधून १ महिना ठेवले तर जे तयार होईल त्याला चक्र असे म्हणतात.

इक्षुसूक्त / द्राक्षासूक्त

गुडसूक्तामध्ये गुळाऐवजी उसाचा रस किंवा द्राक्षे ठेवूनही अनुक्रमे इक्षुसूक्त किंवा द्राक्षासूक्त बनविता येते.

तुषाम्बु

काचे जव भरडून कोंड्यासह त्यात पाणी घालून पात्रामध्ये ठेवावे. पात्राचे तोंड बंद करून २-४ आठवडे ठेवल्यानंतर जे तयार होईल त्यास तुषाम्बु म्हणतात. यालाच तुषोदक म्हणतात.

गुण/उपयोग - दीपन, हृद्य, पांडुनाशक, कृमीहर, हृदयरोग नाशक

स्वीटीर

कच्चे जव भरडावे, त्यामधील कोंडा काढून घ्यावा. त्यात पाणी घालून शिजवावे. नंतर त्या पात्राचे तोंड घट्ट बंद करून ठेवावे. २-४ आठवडे ठेवल्यानंतर जे तयार होईल त्यास सौवीर म्हणतात.

गुण / उपयोग - दीपन, हृद्य, हृद्रोग, पांझरोग, कुमीनाशक, ग्रहणी, अशीविकारनाशक, भेदन.

संडाकी

मातीच्या पात्रामध्ये ८ लिटर पाणी घेऊन त्यात मूळीचे काप २५० ग्रॅम, मोहरी २५० ग्रॅम, सैधव २५० ग्रॅम, जिरे ५० ग्रॅम, हिंग २५ ग्रॅम एकत्र करून त्या पात्राचे तोंड घट्ट बांधून ठेवावे. ८-१० दिवसानंतर ते द्रव्य काढून गाळून घ्यावे. त्याला संडाकी असे म्हणतात.

उपयोग / गुण - रुचीकर, गुरु, पित्तकर

धान्यामल

साळी, कोद्रव इ. धान्ये भरडून घ्यावीत. त्यात पाणी घालून त्या पात्राचे तोंड बंद करून ठेवावे. १ महिना बंद ठेवून नंतर उघडावे. १ महिन्यानंतर धान्यामल तयार होते. उपयोग / गुण - दाहनाशक, प्राणधारी, कफघात नाशक, पाचन, शकवा दूर करणारी, आस्थापन बस्तिसाठी उपयोगी.

द्राक्षारिष्ट (द्राक्षाच्य)

द्राक्षातुलार्ध द्विद्रोणे जलस्य विपचेत्सुधीः ॥६९॥
पादशेषे कषाये च पूते शीते विनिक्षिपेत् ।
गुडस्य द्वितुलां तत्र त्वगोलापत्रकेशरम् ॥७०॥
प्रियङ्गुमरिचं कृष्णा विडङ्गं चोति चूर्णयेत् ।
पृथक् पलोन्मितैर्मागीस्ततो भाण्डे निधापयेत् ॥७१॥
समन्ततो घट्टयित्वा पिबेज्जातरसं ततः ।
उरःक्षतं क्षयं हन्ति कासशवासगलामयान् ॥७२॥
द्राक्षारिष्टाह्वयः प्रोक्तो बलकृन्मलशोधनः ।

शा.सं.म.१०

द्रव्यनाम	प्रमाण	द्रव्यनाम	प्रमाण
१ द्राक्षा (मनुका)	२.५०० ग्रॅम	२ जल (काथार्थ)	२६ लि.
		काथ (अवशिष्ट)	६.५००लि.
प्रक्षेप द्रव्य			
३ गुड	१० किलो	४ घातकी पुष्प	२५० ग्रॅम
५ दालचिनी	५० ग्रॅम	६ छोटी इलायची	५० ग्रॅम
७ तेजपत्र	५० ग्रॅम	८ नागकेशर	५० ग्रॅम
९ प्रियंगु	५० ग्रॅम	१० मरिच	५० ग्रॅम
११ पिंपळी (मोठी)	५० ग्रॅम	१२ विडंगां	५० ग्रॅम

कृति

स्टेनलेस स्टिलचे अथवा कल्हई केलेल्या पात्रात वरील प्रमाणात द्राक्षा घेऊन त्यात पाठाप्रमाणे २६ लि. जल घालावे व पात्र अग्नीवर ठेवून मध्यमाग्नीने पचन करून काथ १/४ शेष राहीपर्यंत करावा. नंतर अग्नी देणे बंद करून स्वान्गशित झाल्यावर चांगले मंथन करून गाळून घ्यावा व मूत पात्रात घालावा व त्यात १० किलो गुड घालून मिश्रण एकत्रित करावे व एक दिवस तसेच राहू द्यावे. दुसरे दिवशी वरील पाठातील द्रव्य क्र. ५ ते १२ पर्यंतचे जवासारखे भरड चूर्ण घेऊन त्यात घालावे व मिश्रण एकत्र करावे. शेवटी उन्हात सुकवलेले धातकी पुष्प घालून एकत्र करून मूतपात्राच्या मुखाला झाकण लावून गोपिचंदनाच्या मातीने संधिबंधन करावे व पात्रावर कल्प नाव, दिनांक व विवरण लिहून ठेवावे. ३० दिवसानंतर मूतपात्राचे संधिबंधन काढून आसव निर्माण परीक्षा कराव्यात. - १) जळती काडी पात्राच्या मुखाजवळ नेली असता विझली नसता द्राक्षारिष्ट सिद्ध झाले असे समजून कापडाद्वारा औषधीद्रव गाळून घ्यावा व गाळलेला द्रव द्राक्षारिष्ट त्याच पात्रात परत ठेवून ८ दिवस स्थिर राहू द्यावा. नंतर त्यातील घन भाग खाली बसेल. वरील द्रव भाग नळीद्वारा काढून घेऊन स्वच्छ धूप दिलेल्या बाटलीत भरून त्यावर द्रव्यनाम, निर्माण तिथी, वजन, घटकद्रव्य, मूल्य, ग्रंथाधार, उपयोग इ. लिहून ठेवावा.

गुण - द्राक्षारिष्ट हे दिपक, पाचक, बलदायक, मलशोधक, रुच्य.

व्याधि - उरक्षत, क्षय, कास, श्वास, गळ्याचे विकार, अरुची, अग्नीमाद्य, चिरकाली प्रतिशाय, मलावष्टभ

मात्रा - १०-३० ग्रॅम

अनुपान - जल

दशमुलाष्टि

पण्यो बृहत्यौ गोकण्टो बिल्वोऽग्निमन्थकोऽरुः ॥७७॥

पाटला काशमरी चेति दशमूलमिहोच्यते ।

दशमूलानि कुर्वीत भागैः पञ्चपलैः पृथक् ॥७८॥

पञ्चविंशत्पलं कुर्याच्चित्रकं पौष्करं तथा ।

कुर्याद्विंशत्पलं लोघ्रं गुडूची तत्समा भवेत् ॥७९॥

पलैर्षोडशभिर्धात्री रविसंख्यैदुरालभा ।

खदिरो बीजसारश्च पथ्या चेति पृथक्पलैः ॥८०॥

अष्टभिर्गुणितैः कुष्ठं मञ्जिष्ठा देवदारु च ।

विडङ्गं मधुकं भांगी कपित्थोऽक्षःपुनर्नवा ॥८१॥

चव्यं मांसी प्रियंगुश्च सारिवा कृष्णजीरकम् ।

त्रिवृता रेणुकं रास्ना पिप्पली क्रमुकः शठी ॥८२॥

हरिद्रा शतपुष्पा च पक्कं नागकेशरम् ।

मुस्तमिन्द्रयवः शुण्ठी जीवकर्षभकौ तथा ॥८३॥

मेदा चान्या महामेदा काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ।

कुर्यात्पृथग्द्विपलिकान्पचदशगुणे जले ॥८४॥

चतुर्थांशं शृतं नीत्वा मृद्गाण्डे सन्निधापयेत् ।

ततः षष्टिपलां द्राक्षां पचेन्नरी चतुर्गुणे ॥८५॥

त्रिपादशेषं शीतं च पूर्वकाथे शृतं क्षिपेत् ।

द्वात्रिंशत्पलिकं क्षीद्रं दद्याद्गुडचतुःशतम् ॥८६॥

त्रिंशत्पलानि घातक्याः कङ्कोलं जलचन्दनम् ।

जातीफलं लवङ्गं च त्वगेलापत्रकेशरम् ॥८७॥

पिप्पली चेति सञ्चूर्ण्य भागीद्विपलिकैः पृथक् ।

शाणमात्रां च कस्तूरीं सर्वमेकत्र निक्षिपेत् ॥८८॥

भूमौ निखातयेद्गाण्डं ततो जातरसं पिबेत् ।

कतकस्य फलं क्षिप्त्वा रसं निर्मलतां नयेत् ॥८९॥

ग्रहणीमरुचिं श्वासं कासं गुल्मं भगन्दरम् ।

वातव्याधिं क्षयं छर्दि पाण्डुरोगं च कामलाम् ॥९०॥

कुष्ठान्यर्शांसि मेहांश्च मन्दाम्बिमुदराणि च ।

शर्कराशमरीं मृत्रकृच्छं धातुक्षयं जयेत् ॥९१॥

कृशानां पुष्टिजननो बध्यानां गर्भदः परः ।

अरिष्टो दशमूलाख्यस्तेजः शुक्रबलप्रदः ॥९२॥

शा.सं.म.खं.१०

क्रमांक	द्रव्य	मात्रा	क्रमांक	द्रव्य	मात्रा
१	शालपर्णि	२५० ग्रॅम	२	पृश्निपर्णि	२५० ग्रॅम
३	बृहती	२५० ग्रॅम	४	कण्टकारी	२५० ग्रॅम
५	गोधुर	२५० ग्रॅम	६	बिल्व मूलत्वक	२५० ग्रॅम
७	अग्नीमंथ मूलत्वक	२५० ग्रॅम	८	सोनापाठा मूलत्वक	२५० ग्रॅम
९	पाटला	२५० ग्रॅम	९०	गम्भारी मूलत्वक	२५० ग्रॅम
९१	चित्रक मूळ	१२५० ग्रॅम	९२	पुष्कर मूळ	१२५० ग्रॅम
९३	लोघ्र	१००० ग्रॅम	९४	गुडूची	१००० ग्रॅम
९५	आमलकी	८०० ग्रॅम	९६	धमासा	६०० ग्रॅम
९७	खदिर	४०० ग्रॅम	९८	असानासाल	४०० ग्रॅम
९९	हरितकी	४०० ग्रॅम	२०	कुष्ठ	१०० ग्रॅम
२१	मंजिष्ठा	१०० ग्रॅम	२२	देवदारु	१०० ग्रॅम
२३	विडंग	१०० ग्रॅम	२४	यष्टिमधु	१०० ग्रॅम
२५	भारंगसाल	१०० ग्रॅम	२६	कवठ	१०० ग्रॅम
२७	बेहडा	१०० ग्रॅम	२८	पुनर्नवा	१०० ग्रॅम
२९	चव्य	१०० ग्रॅम	३०	जटामांसी	१०० ग्रॅम
३१	प्रियंगु	१०० ग्रॅम	३२	अनंतमूळ	१०० ग्रॅम
३३	काळे जिरे	१०० ग्रॅम	३४	निवृत्त	१०० ग्रॅम
३५	रेणुक	१०० ग्रॅम	३६	रास्ना	१०० ग्रॅम
३७	पिपळी	१०० ग्रॅम	३८	सुपारी	१०० ग्रॅम
३९	कचुर	१०० ग्रॅम	४०	हरिद्रा	१०० ग्रॅम
४१	शतपुष्पा	१०० ग्रॅम	४२	पद्मकाण्ठ	१०० ग्रॅम
४३	नागकेशर	१०० ग्रॅम	४४	नागरमोथा	१०० ग्रॅम

७. संधानकल्पना

४५	इन्द्रयव	१०० ग्रॅम	४६	शुण्ठी	१०० ग्रॅम
४७	जीवक	१०० ग्रॅम	४८	कषभक	१०० ग्रॅम
४९	मेदा	१०० ग्रॅम	५०	महामेदा	१०० ग्रॅम
५१	काकोली	१०० ग्रॅम	५२	क्षिरकाकोली	१०० ग्रॅम
५३	क्रुद्धी	१०० ग्रॅम	५४	जल	१०५ लिटर

विधि - वरील सर्व काथार्थ द्रव्ये ८ पट म्हणजे १०२ लिटर पाण्यात टाकून काथ करावा व एक चतुर्थांश शेष राहिला असता (२५.५०० लिटर) गाळून घेऊन संधानाकरीता वापरवा.

द्राक्षा (मनुका) ३ किलो व जल १२ लिटर घेऊन वेगळा काथ करावा. एक चतुर्थांश ९ लिटर काथ शेष राहिला असता गाळून घ्यावा.

प्रक्षेप द्रव्य

द्रव्यनाम	प्रमाण	द्रव्यनाम	प्रमाण
१ मध	१६०० ग्रॅम	२ गुड	२० किलो
३ धातकी पुष्प	१५०० ग्रॅम	४ कंबोळ	१०० ग्रॅम
५ श्वेत चंदन	१०० ग्रॅम	६ जायफळ	१०० ग्रॅम
७ लवंग	१०० ग्रॅम	८ विलायची छोटी	१०० ग्रॅम
९ तेजपत्र	१०० ग्रॅम	१० नागकेशर	१०० ग्रॅम
११ दालचिनी	१०० ग्रॅम	१२ पिंपळी मोठी	१०० ग्रॅम
१३ कस्तुरी	३ ग्रॅम		

निर्माणविधी

काथ द्रव्ये १ ते ५४ चे भरड चूर्ण घेऊन पात्रात घालावे व त्यात १०५ लिटर जल टाकून मिश्रण एकर करावे व रात्रभर भिजत ठेवावे. दुसरे दिवशी मंदाग्नीवर पचन करून १/४ (एक चतुर्थांश) शेष (२५.५०० लि. काथ) राहिल्यावर गाळून घ्यावे. तसेच याच पद्धतीने द्राक्षाचा काथ तयार करून घ्यावा. हे आसव पात्रात घालून ठेवावे व काथात गुड मिश्र करावा. नंतर मध मिश्र करावा. त्यानंतर कंबोळ ते पिंपळी (मोठी) पर्यंतच्या सर्व प्रक्षेप द्रव्यांचे भरड चूर्ण मिसळावे. त्यानंतर सुकलेले धातकी पुष्प चूर्ण मिसळून मिश्रण एकर करावे व संधान प्रक्रियेकरीता पात्राच्या मुखाला मातकापड करून बंद करावे व आसवपात्र जमिनीमध्ये किंवा निर्वातप्रदेशी ठेवावे. ठेवण्यापूर्वी त्यावर औषधीचे नाव, तिथी इ. लिहून ठेवावे. ३० ते ६० दिवसानंतर आसव प्रक्रिया

७. संधानकल्पना

पूर्ण झाल्यावर परीक्षा करावी व आसव प्रक्रिया, आसव परीक्षा योग्य आल्यावर दशमूलारिष्ट गाळून घ्यावे. गाळलेले दशमूलारिष्ट त्याच पात्रात एक आठवड्यापर्यंत पुन्हा स्थिर राहू द्यावे. नंतर त्यात निवळीच्या बियाचे चूर्ण टाकावे. औषधी निर्मळ झाल्यानंतर त्यातील जडभाग खाली बसल्यानंतर निर्मळ करचा भाग काढून घेऊन त्यात ३ ग्रॅम कस्तुरी घालावी व मिश्रण योग्य करून नंतर बाटलीत भरून ठेवावे. बाटलीवर औषधीचे नाव व आवश्यक सर्व माहिती नमूद करावी व १ वर्षानंतर त्याचा उपयोग करावा.

सिद्धीलक्षण - दशमूलारिष्ट पारदर्शक असावे. किंचित लालसर व काळसर.

उपयोग - पुष्टीकर, बृंहण, गृहणी, अरुचि, श्वास, कास, गुल्म, मणंदर, वातव्याधी, क्षय, छर्दी, पांडू, कामला, कुष्ठ, प्रमेह, मंदाग्नी, उदर,

मुत्रकुच्छ, धातुक्षय नाशक, वाजीकर, बल्य, शुक्रल.

मात्रा - १५-३० मिली **अनुपान** - कोष्ण जल

अशोकारिष्ट

अशोकस्य तुलापेकां चतुर्द्रोणे जले पचेत् ।

पादशेषे रसे पूते शीते पलशतद्रवम् ॥११४॥

दद्यात् गुडस्य धातक्याः पलषोडधिकं मतम् ।

अजाचीं मुस्तकं शुण्ठी दाब्युत्पलफलत्रिकम् ॥११५॥

आप्रास्थि जीरकं वासां चन्दनञ्च विनिक्षिपेत् ।

चूर्णयित्वा पलांशेन ततो माण्डे मिथापयेत् ॥११६॥

मासादूर्ध्वं च पीत्वनमसुण्दररजां जयेत् ।

ज्वरं च रक्तपित्ताशौं मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥११७॥

मेहशोधादिकहरस्त्वशोकारिष्टसंज्ञितः ॥११८॥

श्री. र. - व्हीरगे प्रदरे च

घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
१ अशोकसाल	५ किलो	२ जल (काथासाठी)	५२ लिटर
३ काथ(अवशेष)	१३ लिटर	४ गुळ	१० किलो
५ धातकी पुष्प	८०० ग्रॅम	६ काळे जीरे	५० ग्रॅम
७ नागरमोथा	५० ग्रॅम	८ सुंठ	५० ग्रॅम
९ वारुहरिद्रा	५० ग्रॅम	१० निलकमलपुष्प	५० ग्रॅम

११ आमलकी	५० ग्रॅम	१२ हरितकी	५० ग्रॅम
१३ बिभितक	५० ग्रॅम	१४ आम्रफलमज्जा	५० ग्रॅम
१५ जिरे	५० ग्रॅम	१६ वासा	५० ग्रॅम
१७ रक्तचंदन	५० ग्रॅम		

कृती

अशोकसाल भरड चूर्ण घेऊन पातेल्यात घालावे. त्यात ५२ लिटर पाणी घालून एकत्र करून मिश्रण रात्रभर भिजत ठेवावे. भिजल्यामुळे अशोकसाल चांगल्याप्रकारे फुगेल. २रे दिवशी मंदाग्रीवर ठेवून काथ तयार ठेवावा. १/४ (१३ लिटर) काथ शेष राहिलेला असता गाळून घ्यावा. संधानपात्रात घालून त्यात गुळ मिश्र करावा. गुळ चांगल्याप्रकारे मिश्र झाल्यानंतर काळे जीरे ते रक्तचंदन पर्यंतचे भरड चूर्ण कल्पात घालून मिश्र करावे. शिवटी घातकी पुष्प टाकून व मिश्रण एकत्र करून आसव निर्माणकरीता संधानपात्राच्या मुखाला मातकापड करून बंद करावे. ३० दिवसानंतर आसवनिर्माण परीक्षा करून सम्यक आसव निर्माण झाल्यानंतर अशोकारिष्ट गाळून घ्यावे. गाळलेले अशोकारिष्ट परत त्याच पात्रात १ आठवड्यापर्यंत राहू द्यावे. त्यात ३-४ निर्मळी बीज टाकावे. १ सप्ताहानंतर आतील अशोकारिष्ट काढून घेऊन बाटलीत भरून ठेवून बाटलीला लेबल लावून त्यावर आवश्यक मजकूर नोंदवावा व १ वर्षानंतर अशोकारिष्टाचा उपयोग करावा.

मात्रा - १० - ३० मिली.

अनुपात - जल

सेवनकाल - जेवणानंतर

उपयोग - अशोकारिष्ट हे खियातील गर्भाशयासंबंधी सर्व व्याधीनाशक. कष्टार्तव, नष्टार्तव, रक्तप्रदर, श्वेतप्रदर, योनीरोग नाशक, स्त्रीयांच्या स्वास्थ्यवर्धक.

अर्जुनारिष्ट

पार्थत्वचं तुलामेकां मृद्रीकाऽर्द्धतुलां तथा ।

भागं मधूकपुष्पस्य पलविंशतिसंमितम् ॥७५॥

चतुद्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणमेवावशेषयेत् ।

धातक्या विशतिपलं गुडस्य च तुलां क्षिपेत् ॥७६॥

मासमात्रं स्थितो घ्राण्डे भवेत्वार्थाघारिष्टकः ।

हत्फुफ्फुसगदान् सर्वान् हत्यं बलवीर्यकृत् ॥७७॥

174

भै.र. - हद्रोगे

घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
१ अर्जुनसाल	५ किलो	२ द्राक्षा (मनुका)	२.५ किलो
३ मधुकपुष्प	१ किलो	४ जल	५२ लिटर
५ अवशेष काथ	१३ लिटर	६ धातकी पुष्प	१ किलो
७ गुळ	५ किलो		

कृती

अर्जुनसाल भरड चूर्ण घेऊन काथपात्रात घालावे. त्यात द्राक्षा व मधुक पुष्प घालून ५२ लिटर जल घालावे. मिश्रण एकत्र करावे व रात्रभर तसेच भिजत राहू द्यावे. दुसरे दिवशी मंदाग्रीवर ठेवून काथ करावा व १/४ शेष राहिलेला (१३ लिटर) असता अग्री देणे बंद करून गाळून घ्यावे. काथ संधान पात्रात घालून त्यात गुळ घालून मिश्र करावा. गुळ पूर्णपणे मिश्र झाल्यावर त्यात धातकीपुष्प घालावे. संधानपात्राच्या मुखाला संधीबंधन करावे. ३० दिवसानंतर जळती काडी पात्राजवळ नेऊन परीक्षा करावी. विझली असता अर्जुनारिष्ट सिद्ध झाले असे समजावे. मिश्रण परत एकदा ढवळून गाळून घ्यावे. गाळलेले मिश्रण त्याच पात्रात घालून ८ दिवसपर्यंत तसेच राहू द्यावे. नंतर काढून घ्यावे व दुसऱ्या बाटलीत भरून बाटलीला लेबल लावून ठेवावे व १ वर्षानंतर उपयोग करावा.

मात्रा - १०-३० मिली.

अनुपात - कोष्ण जल, जल

उपयोग - हद्रोग. अर्जुनारिष्ट हे सर्व प्रकारचे हृदयरोग व फुफ्फुसरांग यावर श्रेष्ठ औषध आहे. हृदय व फुफ्फुसाला बलदायक व हृदय व फुफ्फुसातील अवरोधाचा नाश करणारे आहे.

कुमार्यासाव

सुपकरससंशुद्धं कुमार्याः पत्रमाहेत् ॥१८॥

यत्नेन रसमादाय पात्रे पाषाणमृन्मये ।

द्रोणे गुडतुलां दत्त्वा घृतमाण्डे निधापयेत् ॥१९॥

माक्षिकं पक्कलोहं च तस्मिन्मर्धतुलां क्षिपेत् ।

कटुत्रिकं लवङ्गं च चातुर्जातकमेव च ॥२०॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं विडङ्गं गजपिप्पली ।

चविकं हबुषा धान्यं क्रमुकं कटुरोहिणी ॥२१॥

175

मुस्ता फलत्रिकं रास्ता देवदारु निशाद्वयम् ।
 मूर्वा मधुरसा दन्तीमूलं पुष्करसम्भवम् ॥२२॥
 बला चातिबला चैव कपकिच्छत्रिकण्टकम् ।
 शतपुष्पा हिङ्गुपुत्री आकल्लकमुट्टिङ्गणम् ॥२३॥
 पुनर्नवाद्वयं लोभं धातुमाक्षिकमेव च ।
 एषां चार्धपलं दत्त्वा धातव्यास्तु पलाहकम् ॥२४॥
 पलं चार्धपलं चैव पलद्वयमुदाहृतम् ।
 वपुर्वयः प्रमाणेन बलवर्णाग्निदीपनम् ॥२५॥
 बृंहणं रोचनं वृष्यं पक्तिशूलनिवारणम् ।
 अष्टावुदरजान् रोगान् क्षयमुग्रं च नाशयेत् ॥२६॥
 विंशतिं मेहजान् रोगानुदावर्तमपस्मृतिम् ।
 मूत्रकृच्छ्रमपस्मारं शुक्रदोषं तथाऽश्वतीम् ॥२७॥
 कुमिजं रक्तपितं च नाशयेत् न संशयः ।

शा.सं.म.खं. १०

घटकद्रव्य	प्रमाण	घटकद्रव्य	प्रमाण
१ कुमारी स्वरस	१३ लि. (२५ कि.)	२ इ	५ किलो
३ मधु	२.५ किलो	४ लांहयन्म	२.५ किलो
५ सुंठ	२५ ग्रॅम	६ मोठी पिपळी	२५ ग्रॅम
७ मरीच	२५ ग्रॅम	८ लवंग	२५ ग्रॅम
९ दालचिनी	२५ ग्रॅम	१० विलायची	२५ ग्रॅम
११ तेजपत्र	२५ ग्रॅम	१२ नागकेशर	२५ ग्रॅम
१३ चित्रकमूल	२५ ग्रॅम	१४ पिपळीमूल	२५ ग्रॅम
१५ विडंगा	२५ ग्रॅम	१६ मोठी पिपळी	२५ ग्रॅम
१७ चव्य	२५ ग्रॅम	१८ ह्युषा	२५ ग्रॅम
१९ धने	२५ ग्रॅम	२० सुपारी	२५ ग्रॅम
२१ कुटकी	२५ ग्रॅम	२२ नागरसोथा	२५ ग्रॅम
२३ आमलकी	२५ ग्रॅम	२४ हिरडा	२५ ग्रॅम
२५ बेहडा	२५ ग्रॅम	२६ रास्ना	२५ ग्रॅम
२७ देवदारु	२५ ग्रॅम	२८ हरिद्रा	२५ ग्रॅम

२९ दासहरिद्रा	२५ ग्रॅम	३० मूर्वा	२५ ग्रॅम
३१ यशीमधु	२५ ग्रॅम	३२ दंतीमूल	२५ ग्रॅम
३३ पुष्करमूल	२५ ग्रॅम	३४ बलामूल	२५ ग्रॅम
३५ अतिबलामूल	२५ ग्रॅम	३६ कवच बीज	२५ ग्रॅम
३७ गोक्षुर	२५ ग्रॅम	३८ बडीशेप	२५ ग्रॅम
३९ हिंगपत्र	२५ ग्रॅम	४० अकालकारा	२५ ग्रॅम
४१ उटंगन बीज	२५ ग्रॅम	४२ श्वेत पुनर्नवा	२५ ग्रॅम
४३ रक्त पुनर्नवा	२५ ग्रॅम	४४ लोथ	२५ ग्रॅम
४५ सुवर्ण माक्षिक भरस्म	२५ ग्रॅम	४६ धातकी पुष्य	४०० ग्रॅम

कृती/विधी

स्टेनलेस स्टीलच्या किंवा मृत्पात्रात कुमारीस्वरस घेऊन त्यात गुळ मिश्र करावा. नंतर त्यात मध घालून मिश्रण एकत्र करावे. त्यानंतर लोह व सुवर्णमाक्षिक भरस्म घालून पुन्हा ढकलून एकत्र करावे. संधानपात्र घेऊन त्यात हे मिश्रण घालावे. नंतर वरील द्रव्यातील ५ ते ४४ पर्यंतच्या द्रव्याचे भरडचूर्ण घेऊन त्यात मिसळावे व एकत्र करावे. शेवटी धातकी पुष्य घालून परत एकदा मिश्रण ढकलून एकत्र करावे. संधानात्राच्या मुखाला संधी बंधन करून मुख बंद करावे. पात्रावर औषधीचे नाव व इतर सर्व तपशील नोंदवावा व पात्र हवा व उष्णतेपासून सुरक्षित संधानाकरीता ठेवावे. ३० दिवसानंतर संधान प्रक्रियेची पूर्णता झाल्यावर परीक्षा करावी. जळती काडी विझली असता संधानप्रक्रिया पूर्ण झाली असे समजावे व इतरही संधान परीक्षा कराव्यात. वजातून गाळून घेऊन कुमारी आसवाचा उपयोग करावा. औषधीच्या बाटलीवर औषधीचे नाव, निर्माणतिथी, ग्रंथाधार इ. नोंदवावे व १ वर्षानंतर रूग्णास सेवन करण्याकरीता द्यावे.

गुणधर्म

- उदररोग, परिणामशूल, यकृत प्लीहावृद्धी, पांढू, कामला, प्रमेह, अश्वती, मूत्रकृच्छ्र, क्षय, शुक्रदोष, कुमी, रक्तपित्त, कष्टार्तव, रजोरोध नाशक, अग्निवर्धक, दीपक, वृष्य, बृंहण व समस्त उदर व्याधी महौषधी.

मात्रा - १०-३० मिली

चंदनास्यद

चन्दनं बालकं मुस्तं गम्भारी नीलमुत्पलम् ।

पियङ्गु पद्मकं लोभं मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ॥३५॥

७. संधानकल्पना

पाठां किराततिकं च न्यग्रोधं पिप्पलीं शटीम् ।
 पर्पटं मधुकं रासां पटोलं काञ्चनारकम् ॥३६॥
 आम्रत्वंचं मोचरसं प्रत्येकं पलमात्रकम् ।
 धातकी शोडशपलां द्राक्षायाः पलविंशतिम् ॥३७॥
 जलद्रोणद्वये क्षिप्त्वा शर्करायास्तुलां तथा ।
 गुडस्यार्धतुलां चापि मासं भाण्डे निधापयेत् ॥३८॥
 चन्दनासव इत्येष शुक्रमेहविनाशनः ।
 बलपुष्टिकरो हृद्यो वह्निसंदीपनः परः ॥३९॥

भै.र. - शुक्रमेहे

घटकद्रव्ये	प्रमाण	घटकद्रव्ये	प्रमाण
१ श्वेतचंदन	५० ग्राम	२ सुगंधी वाळा	५० ग्राम
३ नागरमोथा	५० ग्राम	४ शिवण	५० ग्राम
५ निलकमल पुष्प	५० ग्राम	६ प्रियंगु पुष्प	५० ग्राम
७ पद्मकाष्ठ	५० ग्राम	८ लोध्र	५० ग्राम
९ मंजिष्ठा	५० ग्राम	१० रक्तचंदन	५० ग्राम
११ पाठा	५० ग्राम	१२ चिरायता	५० ग्राम
१३ वटाकूर	५० ग्राम	१४ पिंपळी (मोठी)	५० ग्राम
१५ कचूग	५० ग्राम	१६ पित्तपापडा	५० ग्राम
१७ यष्टीमधु	५० ग्राम	१८ रासना	५० ग्राम
१९ पटोलपत्र	५० ग्राम	२० कांचनारत्वक	५० ग्राम
२१ आम्रवृक्षत्वक	५० ग्राम	२२ मोचरस	५० ग्राम
२३ धातकी पुष्प	८०० ग्राम	२४ द्राक्षा (मनुका)	३ किलो
२५ जल	२५ लिटर	२६ शर्करा	५ किलो
२७ गुळ	२.५ किलो		

कृती

संधानपात्र घेऊन त्यात प्रथम शुद्ध जल २५ लिटर घालून त्यात ५ किलो शर्करा घालून मिश्र करावे. शर्करा मिसळल्यानंतर त्यात २.५ किलो गुळ घालून परत मिश्रण ढवळावे. गुळ मिश्र झाल्यानंतर त्यात १ किलो द्राक्षा घालून एकत्र करावे. त्यानंतर द्रव्य क्र. १-२२ पर्यंतच्या द्रव्यांचे भरड चूर्ण क्रमाने टाकून मिश्रण ढवळत राहावे. शेवटी धातकी पुष्प घालून मिश्रण एकत्र करावे व संधानपात्राच्या मुखालां मातकापड करून

178

७. संधानकल्पना

संधानयोग्य ठिकाणी ठेवावे. त्यावर औषधीचे नांव, तिथी नोंदवावी. ३० दिवसानंतर आसवपरीक्षा करावी. समयक आसव निर्माण झाल्यावर वखातून गाळून घ्यावे व १ आठवड्यापर्यंत त्याच पात्रात स्थिर राहू द्यावे व त्यात ३-४ निर्मळी बीज टाकून मुख बंद करावे. १ सप्ताहानंतर चंदनासव काढून घ्यावे व बाटलीवर लेबल लावून तपशील नोंदवावा व १ वर्षानंतर उपयोग करावा.

मात्रा - १०-३० मि.ली. अनुपात - जल
 उपयोग - प्रमेह, शुक्रमेह, ओजोमेह नाशक, बल्य, हृद्य, वृष्य व बृंहण व अग्निवर्धक.

अरविन्दासव

अरविन्दमुशीरश्च काश्मरी नीलमुत्पलम् ।
 मञ्जिष्ठैलाबलामांसीरम्बुदं शारिवां शिवाम् ॥१६२॥
 विभीतकवचाधात्रीः शटीं श्यामां सनीलिनीम् ।
 पटोलं पर्पटं पार्थं मधूकं मधुकं मुराम् ॥१६३॥
 पलमानेन संगृह्य द्राक्षायाः पलविंशतिम् ।
 धातकीं षोडशपलां जलद्रोणद्वये क्षिपेत् ॥१६४॥
 शर्करायास्तुलां तत्र तुलाद्धं माक्षिकस्य च ।
 मासं संस्थापयेद् भाण्डे मृत्तिकापरिनिर्मिते ॥१६५॥
 बालानां सर्वरोगघ्नो बलपुष्ट्यशिवर्द्धनः ।
 अरविन्दासवः प्रोक्त आयुष्यो ग्रहदोषहृत् ॥१६६॥

भेषज रत्नावली, बालरोग चि.

घटकद्रव्ये	प्रमाण
१) श्वेत कमळ, २) उशीर, ३) गंभीर साल, ४) मंजिष्ठा, ५) विलायची, ६) बला, ७) जटामांसी, ८) नागरमोथा, ९) अनंतमूळ, १०) हिरडा, ११) बेहडा, १२) वचा, १३) आवळा, १४) कपूर, प्रत्येकी १५) निशोत्तर, १६) निली, १७) पोटलपत्र, १८) पित्तपापडा, १९) अर्जुनसाल, २०) यष्टीमधु, २१) मोहफूल, २२) त्रिवृत्, २३) नीलकमळ	
२४ मनुका	८० ग्राम
	२५ धातकी पुष्प
	६० ग्राम

179

२६ जल	२०५० ग्रॅम	२७ सारव	४०० ग्रॅम
२८ मध	२०० ग्रॅम		

कृती - वरील १ ते २३ द्रव्ये दिलेल्या प्रमाणात घेऊन आसव पात्रात घालावीत. त्यात मनुका, धातकी पुष्प, जल टाकावे. मिश्रण एकत्र करावे व नंतर साखर व मध मिसळून आसव पात्राचे मुख १ महिना बंद करून ठेवावे व आसव पात्र धान्यराशीत घालून ठेवावे. १ महिन्यांनंतर आसव परीक्षा करून गाळून घ्यावे.

निरीक्षण - स्वरूप - द्रव वर्ण - लालसर
स्पर्श - शीत गंध - मिश्र आसव सुगंध

उपयोग - बालक - अग्निवर्धक, कफनाशक, बल्य, पुष्टीकर, धातुवृद्धीकर
मात्रा - २.५ - १० मि.ली.

तक्रारिष्टम्

यमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलाशिकम् ।
लवणानि पलाशाणि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ॥६०९॥
तक्रकं सायुतं जातं तक्रारिष्टं विवेन्नरः ।

दीपनं शोथगुल्मार्शः क्रिमिमेहोदरापहम् ॥६१०॥ भे.र.ग्रहणीरोग चि.

घटकद्रव्ये	प्रमाण	घटकद्रव्ये	प्रमाण
१ ओवा	२० ग्रॅम	२ आवळा	२० ग्रॅम
३ हिरडा	२० ग्रॅम	४ मिरे	२० ग्रॅम
५ पंचलवण	५० ग्रॅम	६ आंबट ताक	३ लि.

कृती - आंबट ताक ३ लि. घेऊन आसव मुक्तिकापात्रात घालून त्यात वरील द्रव्यांचे चूर्ण दिलेल्या प्रमाणात घालावे. मिश्रण ढवळावे व एकत्र झाल्यावर पात्राचे मुख बंद करावे. ८ दिवस पात्र धान्यराशीत ठेवावे. नंतर काढून व गाळून घ्यावे. परीक्षण व निरीक्षण करावे.

परीक्षण - स्वरूप - द्रव वर्ण - श्वेताभ
गंध - तक्र मिश्र उग्र गंध स्पर्श - शीत, मृदु, बुळबुळीत
रस - आम, कटु

मात्रा - १० - २० मि.ली. **दोषघ्नता** - त्रिदोष
रोगघ्नता - त्रिदोष, ग्रहणी, कृमी, अर्श, प्रमेह, उदर, गुल्म, शोष, अरुची.

८. पथ्यकल्पना

पथ्य म्हणजे हितकर. पथ्य म्हणजे उपयुक्त व योग्य. म्हणजेच स्वास्थ्यवर्धक, स्वास्थ्यरक्षक, व्याधि नाशनाश उपयुक्त बल प्रदान करणारे वा व्याधी होऊ नये म्हणून योग्य वा उपयुक्त आहार विहार, मनाला प्रिय असेल ते पथ्य. या प्रकरणात आहारिय पथ्य द्रव्यांचा विचार करायचा आहे.

पथ्ये सति गार्तस्य किर्माषधनिषेवणैः ।

पथ्येऽसति गार्तस्य किर्माषध निषेवणैः ॥

म्हणजेच पथ्याने आहार विहार असल्यास औषध सेवनाची आवश्यकता काय? तसेच पथ्याने न राहिले तर औषध सेवनाचा उपयोग काय?

पथ्यकल्पना आयुर्वेद शास्त्र व चिकित्सेचा एक प्रमुख आधार स्तंभ आहे व पूर्वीपासून पथ्य कल्पना विचार बलपूर्वक आयुर्वेद शास्त्राने विचारात व आचरणात आणला आहे. पथ्य कल्पनेचा आदर सुद्धा केला आहे.

पथ्य कल्पना - ४ प्रकारच्या पेया

१) मण्ड २) पेया ३) यवागु ४) विलेपी

सिक्थकैः रहितो मण्डः पेयासिक्थसमन्वितो ।

यवागुर्हृत्सिक्थ स्यात् विलेपी विलद्रवा ।

सु.सू.४६/३४४

व्याधीग्रस्त, उदा. ज्वर, अतिसार, आमवात इ. तसेच मंदाग्नी, विषमाग्नीच्या रुग्णांना सर्वसाधारण आहार देता येत नाही. तो ज्या रोगाने पीडित असेल त्यानुसार हितकर म्हणजे पथ्य आहार द्यावा लागतो. आधुनिक विज्ञानात तर याचा सखोल अभ्यास केला आहे व बऱ्याच रुग्णालयात आहार निश्चीतीकरण व आहार सल्ला देण्याकरीता केगळ्या आहार तज्ञांची सेवा दैनंदिन चिकित्सा कक्षांना घेतली जाते. जसे हृदयरोगी, मधुमेही रुग्ण, कॅन्सर ग्रस्त, मोठ्या शस्त्रक्रियेनंतर बरे होणारे रुग्ण, सतत दीर्घकाल पासून रुग्णशैयावर पडलेले रुग्ण, अर्धवट बेशुद्ध किंवा विविध नैर्दुच्या आजाराचे रुग्ण यात आयुर्वेदापेक्षा केगळ्या पद्धतीने आहाराचा विचार करून आहार विषयक सल्ला दैनंदिन अवस्थेत औषधासह दिला जातो.

आयुर्वेदात आयुर्वेदिय पद्धतीने आहाराचा विचार पंचमहाभूत, कायाग्नी, त्रिदोष, विमल समधातु यांवर अवलंबून असून अत्यंत उपयुक्त आहे. योज्य आहारिय द्रव्यांचे अवलंबनाने औषधीचे गुणात बदल न होता औषधी अधिक चांगल्या प्रकारे कार्य

८. पथ्यकल्पना

करतात व रुग्णास रोगमुक्ती करीता मदत होते. शरीरातील क्रिया नैसर्गिक होऊन जीवनक्रम सुकर होतो.

रुग्ण रोग मुक्त झाल्यावर म्हणजे रोगाची लक्षणे जसे ज्वर, अतिसार नाहीसा झाल्यावर लगेच सर्वांच्या बरोबरीने नेहमीचा आहार देता येत नाही. कारण कायाग्री मंड असतो म्हणजे कायाग्रीचे बलानुसार वा कायाग्री वर्धक, पाचक, लघु असा आहार द्यावा लागतो. या सर्व बाबींचा विचार आयुर्वेदीय पथ्यापथ्य कल्पनेत केला आहे.

१ मण्ड	भात शिजवल्यानंतर, भातकण विरहीत, भाताची पेज म्हणजे वरील केवळ द्रवभाग ज्याला मॉड किंवा मंड असे म्हणतात.
२ पेया	भात निर्माणानंतर मंडा सोबत किचीत भाताचे कण मिश्रीत द्रवाला पेया असे म्हणतात.
३ यवागु	भात निर्माणानंतर जेव्हा मंड म्हणजे जलीय पातळ भाग कमी व भाताचे कण अधिक मिसळलेल्या घनसर द्रवाला यवागु असे म्हणतात.
४ विलेपी	भात निर्माणानंतर भाताचे कण हेच मुख्य घटक व मण्ड जलीय भाग अत्यल्प असल्यास म्हणजे पातळ, मऊ भात पण पातळसर त्याला विलेपी असे म्हणतात.

संक्षेपतः; भात शिजवल्यानंतर त्याचे ४ रूपांतरण होतात. मण्ड - शित रहीत जलीय भाग. थोडे भातकणयुक्त. मण्ड म्हणजे पेया, भातकण अधिक व जलीय भाग कमी यवागु, भातकणच मुख्यतः व अल्प द्रव विलेपी असे संबोधवे.

अन्नपञ्चगुणे तोये यवागु षड्गुणे पचेत् ।

चतुर्दशगुणे मण्डं विलेपी तु चतुर्गुणे ॥

सु.सू. ४६/३४४ इल्हण

इल्हणांनी या कल्पना निर्माणात जलाचे प्रमाण सांगितले आहे.

- १) अन्न (भात) बनविताना पंचगुण (५ गुण) औषधी सिद्ध जल
- २) यवागु बनविताना षड्गुण (६ गुण) औषधी सिद्ध जल
- ३) मण्ड बनविताना चतुर्दशगुण (१४ गुण) औषधी सिद्ध जल
- ४) विलेपी बनविताना चतुर्गुण (४ गुण) औषधी सिद्ध जल

यवागुसंबंधी काही आचार्यांची भिन्न मते आहेत व त्यानुसार काही आचार्य यवागुचे ४ प्रकार, काही आचार्य ३ व काही २ प्रकार मानतात. सुश्रुतांनी ४ प्रकार मानलेले आहेत. ते वर आलेले आहेत. प्रामुख्याने यवागु ही कल्पना औषधीसिद्ध जला (काथ) पासून बनविली जाते. म्हणजेच औषधीसिद्ध जल व तांदूळ याद्वारे सिद्ध केलेल्या कल्पनेला यवागु म्हटले जाते.

८. पथ्यकल्पना

शाखाधरांनी यवागु ३ प्रकारचे मानलेले आहेत.

साध्यं चतुष्पलं द्रव्यं चतुःषष्टिपले जलेऽम्बुनि ।

तत्स्वाथेनार्धशिष्टेन यवागुं साधयेदधनाम् ॥

शा.सं.म.खं.३/१६१

३००० ग्रॅम (१६ तोळे) औषधीद्रव्य ४ लिटर पाण्यात (६४ तोळे) घेऊन उकळून १.५०० मि.ग्रॅ. ते १.७५० मि.ग्रॅ. इतके शिल्लक राहिल्यावर उतरवून घेतले असता त्यास यवागू असे म्हणतात. यवागू ही द्रव्याच्या प्रमाणानुसार ३ प्रकारची आहे.

१) मंड २) पेया ३) विलेपी

मंड	भात शिजवल्यानंतर त्याची वर आलेली पेज द्रवभाग काढून घ्यावा त्यास मंड असे म्हणतात.
पेया	पेयामध्ये मंड व अल्पप्रमाणात भाताची शिते एकत्र द्रवभाग यातील द्रवभाग प्रमाणाने जास्त व शिते कमी यास पेया असे म्हणतात.
विलेपी	भात शिजवल्यानंतर त्यातील भाताचे स्वरूप पातळ, घनसर व ज्यात शिताचे प्रमाण जास्त त्यामानाने जलीय भाग अल्प असावा यास विलेपी असे म्हणतात.

१) काथसाध्य यवागू २) कल्कसाध्य यवागू

काथसाध्य यवागू	या कल्पनेत निर्माणाचे वेळी पाणी न वापरता औषधी द्रव्याचा काथ वापरावा. तिला काथ साध्य यवागू म्हणतात.
कल्कसाध्य यवागू	कल्कसाध्य यवागू निर्माणाचे वेळी त्यात जलाचे प्रमाण वरील प्रमाणेच घेऊन शिजत असताना पाठात सांगितल्याप्रमाणे विशिष्ट औषधीद्रव्यांचा कल्क घातला जातो. ही कल्क द्रव्य प्रामुख्याने दीपक, पाचक, रोचक गुणांनी युक्त असतात.

कल्क द्रव्याचे प्रमाण तीक्ष्ण वीर्य असल्यास १० ग्रॅम, मध्यम वीर्य असल्यास २० ग्रॅम व मृदु वीर्य असल्यास ४० ग्रॅम प्रमाणात घालावे.

मंड गुण	मंड अग्निदीपक, वातानुलोमक, खोतसांना मृदुत्व प्रदान करणारे, स्वेदकारक, तृतीकारक, दीपन, लघु, प्राणधारक.
पेया गुण	स्वेद व अग्नि उत्पन्न करणारे, लघु, दीपन, बस्तीशोधक, क्षुधा, तृष्णा, श्रम, ग्लानी यांचा नाश करणारे, वातानुलोमक, ज्वरनाशक, मलानुलोमक

८. पथ्यकल्पना

विलेपी गुण	तृतीकर, ग्राही, बलवर्धक, पथ्य, लघु, दीपक, क्षुधा व तृष्णा शमन करणारे व बृंहण कार्य करणारे, मधुर रसात्मक विलेपी पित्तनाशक आहे
यवागु गुण	ग्राही, बल्य, तृतीकारक, वातनाशक, शूलनाशक, पाचन करणारे, अतिसार नाशक, पिपासा, ज्वर आणि तृष्णा नाशक.

यूष

कल्कद्रव्यं पलं शुण्ठी पिपली चार्धकार्थिकी ।

वारिप्रस्थेन विपचेत्स द्रवो यूष उच्यते ॥

शा.स.म.ख.२/१७२

५० ग्रॅम मूत्र इ. द्विदल, शिबी धान्याचा शिजवून कल्क व्यावा. त्यात सुंठी, पिपली चूर्ण प्रत्येकी ५ ग्रॅम घालावे, मिश्रण करावे व त्यात ८०० मि.ली. पाणी घालावे व शिजवावे. या द्रव्याला युष असे म्हणतात.

युष प्रकार (२)

संस्कृत यूष	जिरे, हिण, लवण इ. घालून फोडणी दिलेल्या युषाला संस्कृतयूष / कृतयूष म्हणतात.
असंस्कृत यूष	कोणतीही प्रक्रिया, फोडणी वगैरे न देता वापरण्यात येणाऱ्या युषाला असंस्कृतयूष / अकृतयूष म्हणतात.

द्विदल धान्य मुग, तूर, उडीद, हरबरा, मसूर, राजमा इ. द्रव्य शिजवून त्याचा कल्क + पाचक द्रव्य + जल एकत्र करून शिजवून खिशीसारखं घनसर द्रव्य हे यूष होय. महर्षि काश्यपाने जला व्यतिरीक्त काय, स्वरस, हिम, तक्रादि द्रव युषावरील वापरावयास सांगितले आहे. तसेच युषाचे २५ प्रमुख प्रकार व दोष भेदाने ७५ प्रकार, रस आणयाने ५० प्रकार वर्णन केले आहेत.

यूष गुण - रुचिकारक, क्षीपन, वृष्य, स्वर, वर्ण, बल आणि अग्निवर्धक, स्वेदल; तृष्टी, पुष्टीकर. सुखोत्पादक, स्निग्ध व उष्ण गुणामुळे वातघ्न, स्निग्ध व कषाय रसाने पिन्धन कटु व उष्ण गुणामुळे कफघ्न आहे.

कृशरा

कृशरा म्हणजे तांदुळ व डाळ इ. मिश्र करून शिजवून केलेली कल्पना. व्यावहारिक भावेत कृशराला खिचडी असे म्हणणे संयुक्तीक होईल.

८. पथ्यकल्पना

१) तण्डुलादालिसमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।

संयुक्ताः सलिले सिद्धाः कृशरा कथिता बुधैः ॥

कृशरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा ।

दुर्गरा बुद्धिविष्टभिर्मलमूत्रकरी स्मृता ॥

भा.प्र.नि.प्र.कृतात्र

२) कृशरा तिलतण्डुल माषकृता यवागुः ।

सु.सू.४६/३४६, इल्हण

तांदुळ, मुण्डाळ, लवण, आर्द्रक, हिण, व हरिद्रा एकत्र करून त्यात ६ पट पाणी घालून शिजवावे. तसे पाठत पाणी मात्रा सांगितलेली नाही तरी ६ पट पाण्यांत शिजवल्यास उत्कृष्ट कृशरा तयार होते. कृशरा ही लेखा आहार द्रव्य होय. कृशरालाच त्रिशरा असे म्हणतात.

सुश्रुतानुसार कृशरा, तिल, तांदुळ, उडीद, डाळ यांचे मिश्रण पाणी घालून शिजवावे असा निर्देश आहे. पण यापेक्षा भावप्रकाश यांचा पाठ ज्यास्त उपयुक्त व योग्य वाटतो.

कृशरा गुण - बल्य, गुरु, पित्त व कफ वर्धक, वातनाशक, शुक्रल, बुद्धिप्रदायक, विष्टम्भी, मलमूत्रवर्धक.

अन्नकल्पना (भात)

अन्नं पञ्चगुणे तोये

सु.सू.४६/३४४ इल्हण व्याख्या

इल्हण यांनी त्यांचे सु.सू.च्या टीकेत वरील श्लोक उद्धृत करून अन्नाची व्याख्या केली आहे. अन्न म्हणजे भात. तांदुळ ५ पट पाण्यात उकळून सिद्ध करून तयार होणाऱ्या कल्पनेला अन्न कल्पना म्हणतात. अन्नकल्पना ही भक्त कल्पनेचाच पर्याय होय असे भावमिश्र यांनी मानले आहे. अंततः भातच अन्न आहे.

कृती

अत्यंत स्वच्छ तांदुळ घेऊन ते जलाने ३ ते ४ वेळा धुवून घ्यावेत व काही वेळ धुतलेले तांदुळ तसेच राहू द्यावेत. थोडे फुगल्यावर दुसऱ्या भात करण्याच्या पात्रांत ५ पट उकळत्या पाण्यात हे किंवात फुगलेले तांदुळ टाकावेत किंवा ५ पट औषधी उकळलेल्या सिद्ध जलात तांदुळ टाकावेत. तांदुळ शिजू द्यावेत. पूर्णपणे शिजल्यावर त्यातील वरचे पाणी काढून घ्यावे व पात्रावर झाकण देवावे. स्वांगशित होऊ द्यावे किंवा कोषण झाल्यावर उपयोग करावा ही अन्नकल्पना होय.

श्री १-५

भक्तकल्पना

जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ।

विपचेत् स्वावयेमण्डं स भक्तो मधुरो लघुः ॥

शा.म.१६६

१६० ग्रॅम तांदूळ घेऊन २-३ वेळा स्वच्छ जलाने धुवून घ्यावेत व पाणी काढून टाकावे. २२४० मिली उकळते (१४ पट) पाणी घेऊन त्यात वरील तांदुळ टाकून शिजवावे. तांदुळ चांगले शिजल्यावर अग्नीवरून उतरवून घ्यावेत व पात्रातील भाताचे वरील पाणी, मण्ड काढून घ्यावा. काही वेळ पात्रावर झाकण ठेवावे. नंतर भात (भक्त) वापरावा.

गुण - मधुर, लघु, बल्य, स्वादिष्ट.

रस (मांसरस)

• रसे साध्ये जलं देयं मांसं सिध्यति यावता । द्रव्यगुण वि.श्री यादवजी

• पलाष्टकं जले प्रस्थे घनेऽथ मध्यमे तु षट् । द्रव्यगुण वि.श्री यादवजी

मांसस्य षण्टं कुर्यात् कुडवे तनुके रसे ॥
रस म्हणजे अंगभूत जलीय द्रव्य भाग. पथ्य कल्पनेत मांसरसाला संक्षेपाने रस संबोधले जाते (व्यावहारीक भाषेत सूप). मांसरस बनविण्याकरीता एवढे जल घ्यावे की जेवढ्या जलात मांस शिजेल अर्थात शिजलेले मांस यातील हाडांना सोडेल व हाडाचे आत असलेली मज्जा सुटी होऊन बाहेर सुखपूर्वक निघेल व अवशिष्ट जलात मिसळून जाईल. नंतर वखातून गाळून घ्यावे व मिळालेल्या मांसरसाचा उपयोग करावा.

प्रकार अ - १) षट् मांसरस (घन)
२) मध्यम मांसरस (मध्यम)
३) पातळ मांसरस (तनु)

प्रकार ब - १) कृत मांसरस २) अकृत मांसरस

गुण - तृतीकारक, प्राणजनक, श्वास, कांस, श्रम, पित्त नाशक, श्रमनाशक, मांसवर्धक, अस्थीभंग संधानकर, दौर्बल्यानाशक, शरीर दृढकर, शुक्रल, बलवर्धक.

रवड

खड काम्बलिकौ यूषविशेषौ ।

तत्र खडो द्विविधा सतक्र शमीधान्यः सतक्रशाकरच ॥

सु.सू.४६/३७६

आचार्यवर सुश्रुत सूत्रस्थानाची व्याख्या करतांना डल्हणांनी २ प्रकारचे खड वर्णन केले आहेत व सांगितले की खड व कांबलीक हे दोन्ही युषाचे विशेष रूप होत. यूष कल्पना प्रमाणे द्रव्याचे १६ पट तक्र मिसळून एकत्र करून चांगल्या प्रकारे उकळवून एक चतुर्थांश किंवा अर्धा भाग शेष ठेवावे व पाठानुसार वा निर्देशानुसार मरिच, लवण इ. ची फोडणी द्यावी. खड व कांबलीक आधार रूपाने / मुलतः द्रव तक्र / दही होत. प्रकार (२) - १) सतक्र शमीधान्य २) सतक्र शाक

निर्माण विधी

१) सतक्र शमी धान्य - तक्र २ लिटर, मुग, माष, तिळ यापैकी एक शमी धान्य - १२५ ग्रॅम डाळ घेऊन पात्रात घालावी व २ लिटर तक्रासोबत मंद अग्नीवर पचन करावे. अर्धे शेष राहिले असता किंवा चतुर्थांश शेष राहिले असता अग्नीवरून उतरवून घ्यावे व घृत, जिरक, मरिच इ. द्रव्यांसोबत फोडणी द्यावी व वापरावे.
२) सतक्र शाक - तक्र २ लिटर व कपित्थ, चांगेरी (अंबुटी), मरिच, जिरक, चित्रक या पांचही द्रव्य कल्क योग १२५ ग्रॅम एकत्र करून पात्रात घालावा व मंदाग्निवर पाक करावा. अर्धे शेष राहिले असता अग्नी बंद करावा. याला सतक्र शाक असे म्हणतात.

गुण - हृदयाकारिता हितकर, वातविकार, कफविकार नाशक, अग्नीदिपक

काम्बलीक

दधिमस्त्वल्मसिद्धस्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः ।

पुनः सौर्वचलाजाजी बीजपूरक सौरधैः ॥

संयोज्य मथितः स्वच्छ एष काम्बलिको भवेत् । सु.सू.४६/३७६, डल्हण

दही अथवा दह्यातून वेगळे केलेले पाणी २ लिटर, मुग अथवा उडीद डाळ २५० ग्रॅम एकत्र करून उकळावे. अर्धे शेष राहिल्यावर अग्नी देणे बंद करावे. त्याला लवण, जीरक, निंबु स्वरस, विलायची, लवण, जायफळ, केशर इ. सुगंधीत द्रव्य मिश्र करून मंथन करावे व वापरावे.

गुण - कफकारक, बलदायक, स्निग्ध, वातनाशक, गुरु

षाडव

मुलतः आम्ल द्रव्य जसे कच्ची कैरी, दाडीम, कपित्थ इ. द्रव्यांना शिजवून त्यात मधुर द्रव्ये गुड, शर्करा व प्रक्षेप द्रव्य घालून षाडव कल्पना तयार केली जाते.

कृती - कच्ची कैरी घेऊन त्याची साल काढावी व बिज काढावे. कैरीचे ३ ते ६ लहान तुकडे करावेत. पात्रात कैरीचे तुकडे टाकावेत व त्याचे बरोबर वजनाने गुड टाकावा व चर्तुगुण जल टाकावे व मंदग्रीवर शिजवावे. चांगल्या प्रकारे पाक झाल्यानंतर अग्नी देणे बंद करावे व त्यात तिळतैल, शुंठी चूर्ण मिसळावे व झाकण ठेवावे. शीत झाल्यावर काच पात्रात भरून वापरावे.

गुण - रुचिकारक, लघुपाकी, वातकफपित्त अल्प शामक, लघु, बृंहण, वृष्य, हृदयाला हितकर, रोचक, तृष्णा, मुर्च्छा, श्रमनाशक.

वाट्यामण्ड

वट्यादन

यवाचे बाह्य कवच काढून त्यास निस्तुष बनवावे व अग्नीवर मध्यम भाजावे. नंतर चक्रीतून जाडसर दळून काढावे. (जाडसर चूर्ण यंत्राचे सहाय्याने बनवावे) १ भाग यव चूर्णात चौदा भाग औषधी सिद्ध जल घालून मिश्रण अग्नीवर ठेवून पाक करावा. जेव्हा यवकण पूर्णपणे शिजतील तेव्हा उतरवून गाळून घ्यावे. मिळालेला जलीय भाग हा वाट्यामण्ड वा वाट्यादन होय. यात आवश्यकतेनुसार शर्करा, लवण, मरिच, शुंठी, पिंपळी इ. चूर्ण प्रक्षेप टाकून पानाकरीता उपयोग करावा.

गुण - कफ पित्त नाशक, कण्टाकरीता हितकर, रसकपित्तनाशक.

सिक्वथ

सिक्वथ हा विलेपीचाच प्रकार होय. सिक्वथ निर्माणात तांदुळ व औषधी सिद्ध जल घेऊन अग्नीची प्रक्रिया करून सिक्वथ तयार केले जाते. सिद्धतेनंतर मरिच, पिंपळी, सेंधव इ. प्रक्षेप द्रव्य टाकून सेवन करावे.

सिक्वथविरहितो मण्डः पेया सिक्वथसमन्वितः ।

यवागूर्बहुसिक्वथा स्यात् विलेपी विरलद्रवा ॥

सु.सू. ४६/३४४

वैस्ववार

अस्थीरहीत अजा मांसाचे बारीक तुकडे करावेत. स्टेनलेस स्टील पात्रात टाकून त्यात चौपट पाणी घालावे व मध्यमाग्निर पचन करावे. मांस शिजल्यावर वा सिद्ध झाल्यावर अग्नीवरून खाली उतरवून घ्यावे. दगडी पाटा वरवटा यावर थोडे थोडे मांस घेवून चांगले बारीक करावे, कल्काप्रमाणे करावे. परत त्याच पात्रात लवण, शुण्ठी, पिंपळी, मरिच चूर्ण व गुड व घृत टाकून शिजवावे. जेव्हा संपूर्ण मांस शिजून वा सिद्ध

होऊन तेव्हाप्रमाणे पातळ होईल तेव्हा अग्नी देणे बंद करावे व उतरवून घेऊन त्याचा उपयोग करावा. याला वैस्ववार म्हणतात.

१) मांस निरस्थि सुस्थिन्नं पुनर्दुर्बुदि पेषितम् ।

पिपलीशुण्ठी मरिचगुडसर्पिः समन्वितम् ॥३६४॥

ऐकष्यं पाचमेत्सभ्यग् वेसवार इति स्मृतः ।

२) वेसवारी गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः ।

वेसवार गुण - गुरु, स्निग्ध, बल्य, वातरोग नाशक आहे.

दक्षिणार्वा

तक्रकल्पना

आयुर्वेद चिकित्सा शास्त्रानुसार तक्र अमृतासमान पद्यकल्पना आहे.

न तक्रसेवीण्ययते कदाचिन्न तक्रदग्धा प्रभवन्ति रोगाः ।

यथा सुराणाममृतं प्राधानं तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥

ज्याप्रमाणे देवांना अमृत त्याचप्रमाणे मनुष्याला तक्र श्रेयकर होय.

प्रकार - दह्याला मंथन करून व त्यात घालावयाच्या प्रमाणावरून व त्यातून काढावयाच्या स्नेहावरून तक्राचे प्रकार ३ आहेत.

घोल	साय (मलाई) (स्नेह युक्त) युक्त दही पाणी न घालता मंथन केले असता होणाऱ्या द्रवाला घोल असे म्हणतात.
मथित	दह्यामध्ये पाणी न मिसळता मंथन करून त्यातील स्नेहांश काढून शिळक राहणाऱ्या तक्रास मथित असे म्हणतात.
तक्र	दह्यामध्ये दह्याच्या अर्धे किंवा १/४ जल मिसळून मंथन केले असता तक्र तयार होते.

निर्माण - १ किलो ताजे गाईचे दही घेऊन त्यात स्वच्छ शितल जल १/२ लिटर मिसळून मंथनीने मंथन करावे व वर आलेले लोणी काढून घ्यावे. उरलेले तक्र हे वापरावे. जे अत्यंत घट्ट वा अत्यंत पातळ नाही असे तक्र श्रेष्ठ होय.

तक्रं ग्राही कषायान् स्वदुपाकरसं लघु ।
वीर्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥
ग्रहणयादिमतां पथ्यं भवेत्संग्राहि लाघवात् ।
किञ्च स्वादुविपाकित्वाच्च पित्तप्रकोपणम् ।
अम्लोष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ।

कषायोष्णविकाशित्वाद्वीर्याद्यापि कफापहम् ॥ भा.प्र. पूर्व तक्रवर्गो
गुण - तक्र मधुर, अम्ल रस प्रधान, अनुरस कषाय, विर्य उष्ण, विपन, लघु, रुक्ष,
मधुर विपाकी, तक्र अतिसार नाशक, ग्राही, गरविष, विषमज्वर, तृष्णा, छर्दि,
लालास्राव, उदरशूल, मेदनाशक, कफवातनाशक, हृद्य, मुत्रकृच्छ्रनाशक,
स्नेहव्यापतनाशक, अवृष्य, ग्रहणी, शोफ, मुत्रकृच्छ्र, उदररोग, अरुची, पाण्डु
नाशक, कफज व वातज व्याधीकीरता तक्र श्रेष्ठ होय.

तक्र कोणाला द्यावे - शीतकाळात, अग्नीमांघ, कफजव्याधी ग्रस्त, स्त्रोतोरोध,
स्त्रोतदुष्टी, वातविकृती

तक्र कोणास देऊ नये - उरःक्षत पीडित, अत्यंत उष्णकाल, दुर्बल, व्यक्ती, मुर्च्छा,
भ्रम, दाह, रक्तपित्त पीडित व्यक्ती.

दोषानुसार तक्र प्रक्षेप - १) वातज व्याधी - सैधव

२) पित्तजव्याधी - शर्करा

३) कफजव्याधी - त्रिकटु, यवक्षार.

उदश्वित् - मलाईयुक्त दही घेऊन त्याला मंथनीने चांगल्या प्रकारे मंथन करावे व
त्यात दद्याच्या अर्धा भाग थंड, गोड पाणी टाकावे व पुनः मंथन करावे.
त्यातील लोणी काढू नये. अशा तक्राला उदश्वित् तक्र असे म्हणतात.

गुण - कफकारक, बलवर्धक, पाचक.

कट्वर - (मलाई) शंथ युक्त दही मात्रात घेऊन त्यात त्याचे एक चतुर्थांश शीत
जल टाकावे व मंथन करावे. त्याचे ताक तयार करावे व त्यावरील
लोणी काढू नये. लोण्यासहित तक्राला कट्वर असे म्हणतात. हेच
विशुद्ध तक्र समजावे. यालाच कट्वर दधि असे म्हणतात.

|||||

९. लेप, उपनाह, मलहर

लेप

परिभाषा

औषधी द्रव्याला आर्द्र घेऊन अथवा शुष्क असल्यास जलासह सहाणेवर घासून,
उगाळून पातळ कल्का (पेस्ट) प्रमाणे तयार करून शरीरावर शित किंवा अग्नीची
प्रक्रिया करून कोष्णा असा बाह्य प्रलेप करावा त्याला लेप असे म्हणतात.

लेप कल्पना ही कल्क कल्पनेचेच रूप होय. फरक एवढाच की लेप फक्त
शरीरावर बाह्य उपयोग केला जातो.

द्रव्यमाद्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सद्वत् तनु ।

देहे प्रलेपनार्थं तल्लेप इत्युच्यते बुधेः ॥ द्र.गु.वि.उत्तरार्ध यादवजी

पर्याय

आलेपस्य च नामानी लिप्तो लेपश्चलेपनम् ।

शा.स.११/१

पर्याय - लिप्त, लेप, लेपन व आलेप.

प्रकार

स त्रिविधः - प्रलेपः, प्रदेहः, ख आलेपश्च ॥

सु.सू.१८/६

१) दौषघ्न लेप २) विषघ्न लेप ३) वण्यलेप

प्रलेप	प्रलेप हा शीत, पातळ, क्लेदनाशक असतो. शीत औषधीचा पातळ लेप ज्याद्वारे रक्त आणि पित्त व्याधीत उपशय होतो. यालाच प्रलेप असे म्हणतात. उदा. चंदनकाष्ठ सहाणेवर घासून त्याचा कल्कसदृश लेप कपाळावर, तळहात किंवा तळपायावर लावावा.
प्रदेह	उष्ण अथवा शीत, जाड किंवा पातळ किंवा लवकर न सुकणारा लेप जो आर्द्र, घन, उष्ण असा आहे (कफ) श्लेष्म व वात नाशक लेपाला प्रदेह असे म्हणतात. प्रदेह लेप संधानकर, शोधक, रोपक, शोफ, शोथ, वेदनानाशक. उदा. शोथघ्न लेप

आलेप	प्रलेप आणि प्रदेह यांची मधली अवस्था व दोन्ही गुणांनी युक्त लेपला आलेप असे म्हणतात. आलेप अति घट्ट व अति पातळ, अति शित किंवा अति उष्ण अशासारखा आलेप असतो. उदा. दशांगलेप.
------	--

लेप तयार करताना त्यात स्नेह मिसळायचा असल्यास दोषानुसार वातज व्याधमध्ये कल्काच्या १/४, पित्तज व्याधीत कल्काच्या १/६ व कफज रोगात कल्काच्या १/८ भाग स्नेह मिसळावा.

रक्त तथा पित्त विकार, व्रणशोथ विकारात अगोदर लावलेला लेप सुकण्यापूर्वी काढून दुसरा लेप लावावा. शोथ व्याधीत किंवा मार लागलेल्या ठिकाणी वेदना असल्यास एकदा लावलेला लेप सुकल्यानंतर राहू द्यावा.

लेप लावणे

- १) लेप लावताना शरीरावर असलेले लोम आणि केस काढून टाकावे.
- २) लोमाच्या मुखांच्या विरुद्ध दिशेने लेप लावावा. यामुळे औषधी सन्म्यक प्रमाणात लेप स्थानावर पसरते व लेपातील औषधी द्रव्य लोमकुपाद्वारा व स्वेदवाही खोतसाद्वारा शरीरात प्रवेश करून आपले कार्य करते.
- ३) आलेप हा लेप रात्रीच्या वेळी लावू नये.
- ४) शिंळा झालेला लेप १ दिवस पूर्व दुसरे दिवशी लावू नये. दुसऱ्यांदा लेप लावण्यापूर्वी अगोदर लावलेला लेप काढून टाकावा.

१) शीथल लेप (दीपल लेप)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ पुनर्नवामूल	१५ ग्रॅम	२ देवदारु	१५ ग्रॅम
३ सुटी	१५ ग्रॅम	४ श्वेतसर्षप	१५ ग्रॅम
५ शैवणामूल	१५ ग्रॅम		
प्रक्षेप द्रव्य			
कांजी	१०० ग्रॅम		

उपकरण - मुसळी, खल, वस्त्र, मोजपात्र

कृती - पुनर्नवादी ५ द्रव्यांचे वस्त्रनाळ चूर्ण वेऊन खलात घालावे व एकत्र करावे. त्यात कांजी घालून घनसर होईपर्यंत घोटवा. घनसर कल्क

तयार झाल्यानंतर त्याचा उपयोग करावा.

उपयोग - सर्व प्रकारचा शोथ

२) दशांग लेप (विषल लेप)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शिरीष	१० ग्रॅम	२ यष्टीमथू	१० ग्रॅम
३ तगर	१० ग्रॅम	४ रक्तचंदन	१० ग्रॅम
५ एला	१० ग्रॅम	६ जटामांसी	१० ग्रॅम
७ हरिद्रा	१० ग्रॅम	८ वारुहरिद्रा	१० ग्रॅम
९ कुष्ठ	१० ग्रॅम	१० सुगंधी वाळा	१० ग्रॅम
प्रक्षेप द्रव्ये			
११ घृत	२० ग्रॅम	१२ उष्ण जल	१०० ग्रॅम

उपकरण - मुसळ, खल, वस्त्र, मोजपात्र

उपयोग - विस्पर्, विस्फोट, शोथ, दृष्टद्वण, कितकदंश

३) मुखकान्ती प्रदायक लेप

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ रक्तचंदन	१० ग्रॅम	२ मंजिष्ठा	१० ग्रॅम
३ लोथ	१० ग्रॅम	४ कुष्ठ	१० ग्रॅम
५ प्रियांगु	१० ग्रॅम	६ वटांकूर	१० ग्रॅम
७ मसूर	१० ग्रॅम	८ जल	यथावयश्चक

उपकरण - मुसळ, खल, वस्त्र, मोजपात्र

उपयोग - व्यंग, निलीका, पीडिका इ. क्षुद्ररोग व मुखकान्ती वाढविणारे व तारुण्यपिटीका नाशक.

४) तारुण्यपिटीका लेप

लोथ धान्य वचा लेपस्तारुण्यपिटीकाऽपहः ॥

शा.सं.उ.खं.११/११

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ लोथ	२० ग्रॅम	२ धान्यकबीज	२० ग्रॅम
३ वचा	२० ग्रॅम	४ सारीवा	२० ग्रॅम
५ जल	यथावयश्चक		

उपयोग - सर्व प्रकारचा शोथ

उपकरण - मुसळ, खल, वख, मोजपात्र
उपयोग - तारुण्यपिटीकाहर.

उपनाह कल्पना

अतसी, यव, गोधूम चूर्ण, जल, गोमूत्र इ. द्रव्यांसह हरिद्रा इ. औषधी द्रव्य व घृत, स्नेह मिश्र करून शिजवले असता उत्तम प्रकारे पाक झाल्यावर पातळसर, घनसर घेऊन वखाचे मध्ये ठेवून शोथ आणि व्रणशोथावर बांधले असता त्याला उपनाह असे म्हणतात.

अपक्क (आमयुक्त) व पक्क या दोन्ही प्रकारच्या व्रणशोथावर अतसी इ. उष्ण वीर्य द्रव्याच्या सोबत बारीक वाटून वखावर लेप करून त्याचा उपयोग उपनाह कल्पनेत केला जातो. शोथाच्या आमावस्थेत किंवा पक्कावस्थेत उपनाहद्वारा शोथाचे शमन होते व विदग्ध, किंवा पक्कावस्थेत उपनाहाच्या उपयोगाने शोथाचा लवकर पाक होतो.

चरकाचार्यांनी व्रण शोथाच्या चिकित्सेत उपनाहाद्वारा पाक करून नंतर व्रण शोथ पाटण कर्म (Incision) करण्याबद्दल निर्देश दिलेले आहेत. उपनाहाला हिंदीत पोल्टीस व मराठीत पोटीस असे म्हटले जाते.

अतस्यादि उपनाह

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ अतसी बीज	२० ग्रॅम	२ यव (गहू) चूर्ण	२० ग्रॅम
३ हरिद्रा चूर्ण	१० ग्रॅम	४ दशांगलेप चूर्ण	१० ग्रॅम
५ गोमूत्र	१५० मिली	६ कांजी	१५० मिली
७ तिळतेल	१० मिली	८ घृत	१० मिली

उपकरण - शेगडी, पातेले, वख, मोजपात्र

उपयोग - व्रणयुक्त शोथ

सूचना - उपनाह हा सहन होईल इतक्या उष्णतेचा वखावर पसरवून शिघ्रतेने स्थानावर लावावा.

शतधीतघृत / सहस्रधीतघृत

सर्व घृतात श्रेष्ठ गोघृत मानलेले आहे. गोघृताचा बाह्य व अंत्यंतर दोन्ही प्रकारे उपयोग केला जातो. एका मोठ्या पसरट कांस्यपात्रात, ताम्र पात्रात किंवा स्टेनलेस

स्टीलच्या पात्रात (परात) २५० ग्रॅम गोघृत घेऊन त्यात गोघृत पूर्णपणे बुडेल इतके शीतजल घालावे व त्याला घोटण्याकरिता कास्य, ताम्र किंवा स्टीलची पसरट वाटी घ्यावी. वाटीने घोटून घृत आणि जलाचे मर्दन करावे. काही वेळात पाणी गळूळ होऊ लागते. गळूळ झालेले पाणी काढून घ्यावे व नवीन पाणी ओतावे. हीच क्रिया शतधीतघृताकरिता १०० वेळा व सहस्रधीत घृताकरिता १००० वेळा करावी.

या प्रक्रियेने तयार केलेले घृत अत्यंत पांढरे शुभ्र, स्पशाला मृदु होते. पाण्यासोबत घृताच्या सतत घर्षणाने पाण्यात असलेले गुण, शीतता हा घृतात येतो व घृतातील असलेली आम्लता नाहीशी होते. घृत हे मृदु, फेसाप्रमाणे होते व फुगते. घृत लोण्याप्रमाणे श्वेत असावे यानंतर याचा उपयोग बाह्यकल्पनाकरिता केला जातो. हा कल्प प्रामुख्याने शीतकाळात तयार करावा.

शतधीत निर्माणाकरिता कोणतेही निश्चित ग्रंथ प्रमाण नाही. ही कल्पना श्रुतीपरंपरा वा गुरु परंपरानुसार बनविली जाते.

उपयोग - दाह, दग्धव्रण, वेदना, मसुरीका, व्रण, विसर्प, कुष्ठ, हस्तपाददाह, पाददारी.

सिक्थरीत कल्पना

मधुमाक्षिका मेण व तीळतेल यांना एकत्र करून त्यावर अग्नीची प्रक्रिया केल्यावर तयार होणाऱ्या कल्पाला सिक्थरीत असे म्हणतात.

१ भाग मधुमाक्षिका मेण व ८ भाग तिळतेल घेऊन कलहई केलेल्या कढईत टाकावे व मंदाग्नीवर पाचन करावे. सतत उलथण्याने ढवळावे. हळूहळू मधुमाक्षिका मेण - तिळ तेलात विरघळू लागते व पूर्णपणे विरघळून एकजीव झाले असता अग्नीकरून उलथवून घ्यावे व बाटलीत भरून ठेवावे. याचा उपयोग विविध मलहरांकरिता केला जातो.

मलहर

मलहर म्हणजे अतसी, यव, गोधूम चूर्ण, जल, गोमूत्र इ. द्रव्यांसह हरिद्रा इ. औषधी द्रव्य व घृत, स्नेह मिश्र करून शिजवले असता उत्तम प्रकारे पाक झाल्यावर पातळसर, घनसर घेऊन वखाचे मध्ये ठेवून शोथ आणि व्रणशोथावर बांधले असता त्याला उपनाह असे म्हणतात. उपनाह कल्पनेत केला जातो. शोथाच्या आमावस्थेत किंवा पक्कावस्थेत उपनाहाच्या उपयोगाने शोथाचे शमन होते व विदग्ध, किंवा पक्कावस्थेत उपनाहाच्या उपयोगाने शोथाचा लवकर पाक होतो.

१०. नेत्र, मुख, नासा कल्प

नेत्रकल्प

आयुर्वेदीय उपचारात नेत्र चिकित्सेमध्ये सुश्रुतांनी ६ कर्मे व शारंगधारंनी नेत्र उपचाराकरीता ७ कल्प सांगितलेले आहेत. शारंगधरानी सांगितलेले कल्प हे सुश्रुतांपेक्षा व्यवस्थित वर्णिले आहेत. म्हणून ते जास्त उपयुक्त व ग्राह्य वाटतात.

१) तर्पणं पुटपाकश्च सेक आश्चोतनाञ्जने ।

तत्र तत्रोपदिष्टानि तेषां व्यासं निबोध मे ॥

२) सेकं आश्चोतनं पिण्डी विडालस्तर्पणं तथा ।

पुटपाकोऽञ्जनं चैभिः कल्पैर्नैत्रमुपाचरेत् ॥

१) सेक (द्राव) २) आश्चोतन ३) पिण्डी

४) विडालक ५) पुटपाक ६) तर्पण ७) अंजन

१) द्राव (सेक)

सर्व प्रकारच्या नेत्रव्याधीच्या चिकित्सेत सेक कल्पना वा द्रावकल्पना (औषधी द्रव्ययुक्त सूक्ष्मधारा) चिकित्सा केली जाते. रुग्णाला टेबलावर डोळे बंद करून झोपविले जाते.

व्याधीनुसार वातघ्न, पित्तघ्न, कफघ्न किंवा रक्तशोधक द्रव्यांचे काथ घेऊन त्याची धारा डोळ्यापासून ४ अंगुल उंचीवरून डोळ्याच्या पापणीवर सोडली जाते. या विधीला द्राव (सेक) विधी असे म्हणतात. वातज आणि कफज व्याधीमध्ये कोष्ण, काथ व पित्तज किंवा रक्तज व्याधीत शीत काथ धारा म्हणून वापरवा लागतो. दोषानुसार सेक कल्पाचे ३ भेद आहेत - १) स्नेहन सेक - वातज नेत्र रोगाकरीता.

२) रोपण सेक - रक्त व पित्तज नेत्ररोगाकरीता.

३) लेखन सेक - कफज नेत्ररोगाकरीता.

१) सेक निर्माण विधी - द्रव्य - एरंडत्वक् १ भाग + दूध ४ भाग + पाणी १६ भाग क्षीरपाकविधीने पचन करून क्षीर शेष राहिल्यानंतर गाळून घ्यावे व वातज अभिष्यंदात सेकाकरीता वापरवा.

२) लाक्षादी सेक - लाक्षा १ भाग + जल १ भाग एकत्र भिजवून ३ तासांपर्यंत भिजत ठेवून नंतर गाळून घ्यावे व सेकाकरीता वापरवा.

उपयोग - पित्तज अभिष्यंद आणि रक्ताभिष्यंद

२) आश्चोतन

आश्चोतन म्हणजेच नेत्रधावन. आश्चोतन विधीमध्ये रुग्णाला टेबलवर मुख आकाशाकडे या अवस्थेत झोपवावे. डोळे उघडे करून त्यात उकळून थंड केलेले जल झोपरेने नेत्राच्या नाकाकडच्या बाजूस हळू हळू टाकावे. या क्रियेला आश्चोतन विधी असे म्हणतात. या व्यतिरिक्त दोषानुसार तद्दत्त रोगनाशक औषधींचे काथ आश्चोतन क्रियेकरीता उपयोगात आणले जातात. रुग्णाचा डोळा उघडत नसल्यास वा उघडा राहत नसल्यास तर्जनी व अंगुल द्वारे डोळा उघडून आश्चोतन क्रिया केली जाते. वातज आणि कफज व्याधीमध्ये कोष्ण द्रव व पित्तज व्याधीमध्ये शीत द्रव आश्चोतनाकरीता उपयुक्त असते.

याचे ३ प्रकार आहेत - १) लेखन - कफज नेत्ररोग, प्रमाण ८ बिंदू

२) स्नेहन - वातज नेत्ररोग, प्रमाण १० बिंदू

३) रोपण - पित्तज वा रक्तज नेत्ररोग, प्रमाण १२ बिंदू

बिल्वादी आश्चोतन निर्माण

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ बिल्व	५ ग्रॅम	२ श्योनाक	५ ग्रॅम
३ गांभारी	५ ग्रॅम	४ पाटला	५ ग्रॅम
५ अग्निमंथ	५ ग्रॅम	६ बृहती	५ ग्रॅम
७ एरण्डमूळ	५ ग्रॅम	८ शिशुत्वक	५ ग्रॅम
९ जल	३२० मिली		

कृती - बिल्व इ. पाठतील सर्व द्रव्य समान मात्रेत घेऊन त्याचे भरडचूर्ण करावे व त्याच्या ८ पट पाणी घेऊन १/४ शेष काथ तयार करावा. काथ वळवून दोनदा गाळून घ्यावा. स्वच्छ बाटलीत भरून झोपरेच्या सहाय्याने आश्चोतन विधीकरीता वापरवा.

उपयोग - वातज अभिष्यंद

मात्रा - ५ ड्रॉप (बिंदू)

३) पिण्डी

नेत्र चिकित्सेत औषधी द्रव्ययुक्त कल्क वस्त्रात घेऊन डोळ्यावर धारण करण्याच्या कल्पनेला पिण्डी किंवा कवलीका असे म्हणतात.

औषधी द्रव्याचे बारीक चूर्ण घेऊन त्यात जल मिसळून वाटून कल्क तयार करावा. त्यात स्नेह द्रव्य मिश्र करून एकजीव करावे. वस्त्रावर घेऊन त्याची कवलीका (Pad) तयार करावे व ही कवलीका नेत्रावर धारण करावी.

व्याधी - नेत्र्याभिष्यंद, व्रण.

१	वातज नेत्राभिष्यंद	एरंडपत्र, मूलावक, कल्क - कवलीका
२	पित्तज अभिष्यंद	आम, आवळाकल्क, निंबफलकल्प पिंडीचा उपयोग करावा.
३	कफाभिष्यंद	शिथुपत्र कल्क
४	रक्ताभिष्यंद	तोषावक कांजीत मिसळून कल्क करावा व या कल्काचे घृतामध्ये मर्दन करावे. शीत झाल्यावर रक्ताभिष्यंदांमध्ये पिंडरूपाने उपयोग करावा.

४) विडालक

नेत्राच्या पापण्याचा अग्र भाग (केसयुक्त भाग) सोडून सर्व पापणी व बाजूचा प्रदेश या ठिकाणी औषधी द्रव्यांचा कल्क व आर्द्र स्वरूपातील औषधीचा लेप केला असता या कृतीला विडालक असे म्हणतात. याची मात्रा मुखलेपाप्रमाणे समजावी.

विडालक निर्माण विधी २१/११/२०१२ - १०९० २१/११

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१	यष्टीमधु	२	गैरिक
३	सैधव लवण	४	दारुहरिद्रा
५	रसांजन	६	जल
			यथावश्यक

कृती - यष्टीमधू ते रसांजन ही ५ द्रव्य समप्रमाणात घेऊन सूक्ष्म चूर्णरूपात पात्रात भिजत घालावी. चांगली भिजल्यावर पाट्यावर घेऊन वरवट्याच्या सहाय्याने वाटावी. चंदनाप्रमाणे पिष्टी, कल्क धनसर तयार झाल्यानंतर त्याचा लेप नेत्रावर करावा. पापण्यावरील केसांना लेप करू नये.

उपयोग - सर्व प्रकारचे नेत्ररोग.

५) पुटपाक

नेत्ररोगांमध्ये तर्पण चिकित्सेप्रमाणे नेत्राच्या सर्व बाजूला आर्द्र उडीद पिष्टीचे उंच कडे करावे (आलवाला) व त्यात पुटपाकविधीने प्राप्त मांसरस अथवा औषधाचा स्वरस भरावा व हा नेत्रावर काही काळ धारण करावा.

पुटपाक प्रकार (३)

स्नेहन पुटपाक	घृत, हरिणाचे मांस, वसा, मज्जा, मेद, मधुर रसयुक्त जीवनीय गणातील औषधे, क्षीर एकत्र मिसळून त्याची पिण्डी करावी. या पिण्डीला गांभारीपत्र, कुमुद, एरंडपत्र वा कदलीपत्र गुंडाळून त्यावर २ अंगुल जाडीचा मातीचा लेप करावा. लेप सुकल्यानंतर या गोळ्याला अग्नित लाल होईपर्यंत उष्णता द्यावी. लाल झाल्यानंतर काढून घ्यावा. त्यावरील माती व आतील पाने काढून आतला कल्क वस्त्रात घेऊन पिळावा. पिळालेला स्वरस, पुटपाक स्वरस नेत्रचिकित्सेकरीता तर्पणविधी प्रमाणे वापरावा.
लेखन पुटपाक	जांगल, हरीण प्राण्यांचे यकृत, मांस, अथवा अन्य लेखन द्रव्य जसे कांतलोह भस्म, ताम्र, शंख, प्रवाल, सैधव, समुद्रफेन, कासिस, ज्योतीजन, दही यांच्यात वाटून त्याचा कल्क करून व त्या कल्कापासून पुटपाक विधीने स्वरस काढून पिळालेला स्वरस तर्पण विधीप्रमाणे वापरावा.
रोपण पुटपाक	स्त्रीस्तन्य, जांगल पशुपक्षी मांस, मधु, गोघृत, तिक द्रव्यांनी संस्कारीत पुटपाक हा रोपण पुटपाक होय.

६) तर्पण

हवा, धूल, आतप रहित स्थानी व प्रकाशयुक्त प्रशस्त जागते रुग्णाला वर डोळे करून झोपवून ठेवावे. पाण्यात उडीदाचे पीठ भिजवून त्याचे डोळ्याभोवती २ अंगुल उंचीचे आळे करावे व या पोकळीत किंवा नेत्रकक्षात सुखोष्ण वा वातावरणाचे उष्णतामानाचे पातळ घृत भरावे. नेत्राच्या पापण्यांच्या केसांपर्यंत घृत भरावे. नंतर रुग्णाला डोळे उघडायला सांगावे. या क्रियेकरीता घृत, त्रिफलाघृत वा महात्रिफला घृताचा उपयोग करावा. या क्रियेला नेत्र तर्पण असे म्हणतात.

• नेत्र तर्पणाचा काळ - स्वस्थ नेत्रात हे घृत १०० ते ५०० अंग मोजेपर्यंत ठेवावे. नंतर युक्तीने काढावे. कफज नेत्र रोग - ६००, पित्तज ८००, वातज १००० अंक मोजेपर्यंत व चुटकी वाजविणे पर्यंत नेत्रकक्षात घृत ठेवावे व युक्तीने काढावे. नेत्र प्रदेश कापसाने स्वच्छ करावा.

- तर्पणयोग्य नेत्र रोगी - जे नेत्र रुक्ष, शुष्क, मलिन, नेत्र पक्षपात, तिमिर, अभिषन्द, अधिमन्य, अधिशोथ.
- नेत्र तर्पण अयोग्य रोगी - आकाशात ढग, अत्यंत उष्णकाळ, अत्यंत शीत काळ, चिंतामुक्त शरीर, भ्रमयुक्त शरीर, नेत्रशोथ, नेत्रपिडा, नेत्ररक्तता, नेत्रपुयता.

७) अंजन

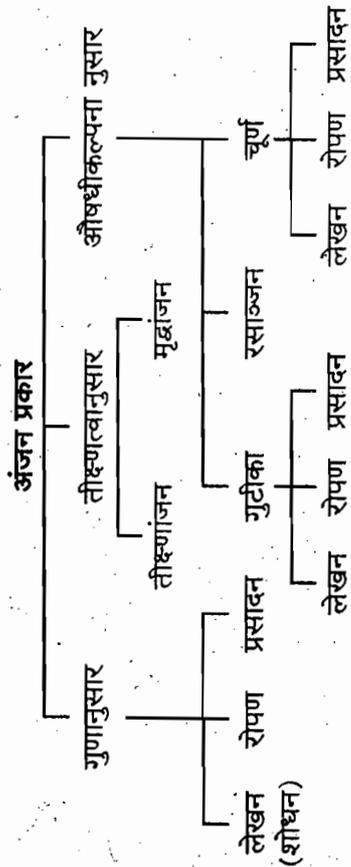
सुवर्णादि विविध धातुंच्या शलाकाने वा अंगुलीने नेत्रामध्ये औषधी लावण्याच्या क्रियेला अंजन असे म्हणतात.

नेत्ररोगांच्या स्थानिक उपचारांच्या व्यवहारातील योगांना सामान्यपणे अंजन असे संबोधले जाते.

अंजन गुटिका, रस, चूर्ण, विविध कल्पनेपासून बनलेले व लेखन, रोपण, प्रसादन (स्नेहन) गुणांनी युक्त असे अंजनाचे विविध प्रकार आहेत.

अंजनाचे षैष्यकल्पनेनुसार ३ प्रकार पडतात.

- १) गुटिका (वर्ति)
- २) रसाब्जन
- ३) चूर्णाब्जन

अंजन विधी

डाव्या हाताचा अंगठा व तर्जनी द्वारा डोळा उघडावा. उजव्या हाताने शलाका अंजनात फिरवून घ्यावी व अंजन युक्त शलाका सावधानीने नेत्राचे आत आडवी फिरवावी व शलाका बाहेर काढावी.

ज्यांना शलाकाने अंजन लावावयाचे नाही त्यांनी बोटाने अंजन नेत्राचे आत लावावे.

- शलाका प्रकार - सुवर्ण, रौप्य, ताम्र, लोह, शृंग, कास्य इ.
- अंजन योग्य रूपा - नेत्र प्रसादनाकरीता, नेत्र उपद्रव शांत होण्याकरीता, नेत्रदाह
- अंजन प्रयोग निशिद्ध रूपा - थकलेले, रडणारे, मादक द्रव्य सेवन केलेले, घाबरलेले, नवज्वर पीडित, अजिर्ण युक्त, मलमुत्राचा वेग धारण केलेले रूपा.

मुखकल्प

आयुर्वेदीय ग्रंथामध्ये मुखकल्प विस्ताराने वर्णन केलेले आढळत नाही. किंबहुना त्याला इतर शाखेप्रमाणे महत्त्व दिलेले आढळत नाही. दिनचर्या अध्यायात कवल, गंडुष, दंतधावन यांचा अभ्यास आढळतो.

षैष्य कल्पनेच्या अभ्यासक्रमात मुखकल्पाचा विस्ताराने अभ्यास होणे आवश्यक वाटते. मुख म्हणजे ओठापासून गळ्यापर्यंतचा भाग. त्यामध्ये ओठ, हिरड्या, दन्त, जिव्हा, गल, तालुबाबत व त्याठिकाणी होणाऱ्या विविध व्याधी व त्याकरीता लागणारी विविध औषधी कल्पांचे सविस्तर वर्णन असणे आवश्यक वाटते. या प्रकरणात गंडुष, कवल व मंजन कल्पाचा विचार करणार आहोत.

संहिता ग्रंथात कवल ग्रह व गंडुष हे शब्द प्रचलित आहेत. सामान्य भाषेत औषधी द्रव्य, स्नेहद्रव्य, वा उष्णोदक इ. ने मुखात खळखळून फिरवून वा धारण करून गुळण्या करणे म्हणजे कवल वा गंडुष होय.

कषायतित्तकाः शीताः काशाश्च मुखधावनाः ॥

च.चि. २६/२०५

कषाय तित्त रसात्मक द्रव्यांने वा काथाने मुख धावन करावे.

कवलग्रह (Gargles)

१) मुखं सञ्चार्यते या तु मात्रा सा कवलः स्मृतः ।

असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डुषः स प्रकीर्तितः ॥

सु.चि. ४०/६२

२) कवले तु पर्यायेण कपोलौ कण्ठं सञ्चारयेत् ।

अयमेव कवल गण्डुषयोर्विशेषः ॥

अ.सं.सू. ३१

मुखामध्ये तत् तत् रोगनाशक औषधी काय, स्वरस, मधु, घृत, तैल, गोमूत्र, उष्णोदक, मांसरस, कांजी इ. द्रव्य इतक्या प्रमाणात मुखात धारण करतात की मुखामध्ये सहज फिरू शकेल वा ढवळले जाईल. त्याला कवलग्रह असे म्हणतात. तसेच त्रिकटु, कचा, सर्षप, हरितकीचा कल्क बनवून त्याद्वारे तैल, शुक्र, सुरा, मूत्र, क्षार, मधु यांपैक एका द्रव्यासोबत मिश्र करून त्याद्वारे कवल धारण करता येते. (संचारी - कवल)

गंडुष - असंचारी गंडुष

मुखामध्ये तत् रोगनाशक, औषधिकाथ, स्वरस, विविध स्नेह, गोदुग्ध, गोमूत्र, कांजी, मधु अथवा उष्णोदक इ. द्रव पदार्थ इतक्या मात्रेत धारण केले जातात की ते मुखामध्ये फिरू शकत नाहीत. त्यालाच असंचारी असे म्हणतात. त्यालाच गंडुष असे म्हणतात.

शारंगधारांनी या बाबतची आपली परीभाषा संहिताकारापेक्षा अगदी भिन्न/विरुद्ध नोंदविली आहे.

असंचारी मुखे पूर्ण गण्डूषः कवलवश्चरः ।

तत्र द्रवेण गण्डुषः कल्केन कवलः स्मृतः ॥

शा.३.१०/४

गंडुष - मुख भरून द्रव द्रव्य असंचारी द्रव द्रव्यांत चूर्ण मिसळायचे झाल्यास ६ ग्रॅम गंडुष द्रवमय.

कवल - द्रव्य इतके की सुखपूर्वक मुखात फिरविले जाऊ शकते. कवलमध्ये कल्प वापरवा. कवल मात्रा - १२ ग्रॅम.

कवल गंडुष भेद (प्रकार)

१) स्नेहन	२) प्रसादन
३) शोधन	४) रोपन

कवल गंडुष व्याधीनुसार औषधिद्रव्य

१) स्निग्ध - वात दोषात योग्य.

स्निग्ध, उष्ण, मधुराम्लत्वण रसप्रधान द्रव्याचा प्रयोग करावा.

२) प्रसादन - पित्तज व्याधीत योग्य.

शीत, मधुर, तिक्तस युक्त औषधांचा उपयोग करावा.

३) शोधन - कफज व्याधीत उपयुक्त

उष्ण, रुक्ष, कटु, आम्लरसयुक्त, तीक्ष्ण औषधीचा उपयोग करावा.

४) रोपण - मुखजात व्रणात योग्य

कषाय, तिक्त, मधुर, कटु रस युक्त उष्ण औषधी प्रयोग करावा.

गंडुष विधी व रुग्ण वय विचार

५ वर्षांचे वयानंतरच्या रुग्णामध्ये कवल वा गंडुष देणे योग्य.

गंडुष धारण संख्या ३, ५, ७ अथवा रोगोत्पादक दोषांचा नाश होईपर्यंत प्रयोग करावा.

कवल गंडुष धारण केल्यानंतर मुखामध्ये पुरेशा प्रमाणात कफाचे मिश्रण होईपर्यंत का दोषांचे प्रशमन होईपर्यंत (अथवा नेत्ररोग व नासाखात सुरू होईपर्यंत कवल गंडुष धारण करावा.)

• मधु गंडुष - मधु गंडुषाने मुखामध्ये विशदता (स्वच्छता) येऊन मुख, विव्हा शोधन व व्रणाचे रोपण होते. तसेच दाह व तृष्णा प्रशमन होते.

• विषनाशक गंडुष - घृत, दुग्ध, नवनीत, गैरिक

• मुखशोष वा विरसता - कांजी, सेंधव, त्रिकटु, अद्रक, मोहरी, त्रिफळाकाथ, निंबपत्र स्वरस, निंबपत्रकल्क

मुखपाक

१) दारुहरिद्रा, गुडूची, त्रिफळा, द्राक्षा, चर्मेलीपत्र यांचा काथ तयार करून त्यात एक षष्टमांश मध मिसळून व शीत झाल्यावर गंडुष धारण करावा.

२) निंबपत्र कल्क + बबुलपत्र कल्क समभाग घेऊन मुखामध्ये धारण करावे.

प्रतिसारण (भज्जान)

१) यस्मैषधस्य गण्डूषस्तस्य वै प्रतिसारणम् ।

कवल क्षापि तस्यैव त्रेयोऽत्र कुशलैर्नैः ।

शा.३.१०/१५

२) अङ्गुल्यग्रप्रणीतं तु यथास्वं मुखरोणिणाम् ।

विभज्य भेषज बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥

कल्को रसक्रिया क्षौदं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ॥

सु.चि.४०/६९

प्रतिसारण (मंजन)

- ज्या औषधी द्रव्यांनी गंडुष अथवा कवल ग्रह केले जाते त्याच औषधी द्रव्यांनी प्रतिसारण करावे.

अंगुली अथवा सलाई (अंजन शलाका) च्या टोकाला रुई लावून त्यावर प्रतिसारण द्रव्ये लावून ती औषधीयुक्त शलाका मुखात व्याधीस्थानावर हळुवार फिरवावी. यालाच प्रतिसारण असे म्हणतात.

प्रतिसारण प्रकार (सुश्रुतानुसार) - १) कल्क २) रसक्रिया ३) मधु ४) चूर्ण

प्रतिसारण प्रकार (शारंगधरानुसार) - १) कल्क २) अवलेह ३) चूर्ण

Tooth paste**Ingredients of Tooth paste**

Tricloson, Sodium-Monofluoro-Phosphate, Calcium, Sugar, Menthol, Xylitol, Glycerophosphate.

Mechanism of tooth paste action

The abrasive agent in tooth paste physically removes the solid particles in oral cavity by abrasive action. It also helps in removing food stains and polishing tooth surface. It is an established fact that tooth powders have almost twice the abrasive action than that of tooth paste.

Antiseptic action

Tooth paste contains antimicrobial agents such as xylitol which inhibit growth of bacteria in mouth which is especially helpful in gingivitis.

Action of fluoride

Fluoride is an important aspect of tooth paste. It replaces hydroxyapatite or tooth with fluorapatite which is not only much stronger but also resistant to caries.

Important things to remember while using a tooth paste

- 1) Never swallow tooth paste as this can cause fluoride toxicity. Kids should be especially instructed regarding this. Modern tooth paste was invented to help removal of foreign particles and food substances as well as to clean the teeth. Initially, in the 20th century, tooth paste used to be packed in jars. Chalk was commonly used as abrasive.
- 2) Mixture of baking soda, salt, water and glycerin can be used just like a traditional tooth paste. Peppermint oil is often added to the mixture in order to improve flavor. Contains Nimb, Babul, Bamboo powder.

दंतमंजन - लवंग, निलगिरी, आवळा, हिरडा, नीम, तुलसी, मेन्थाल, कर्पूर

कुशादि प्रतिसारण चूर्ण निर्माण

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ कुष्ठ	१० ग्रॅम	२ दारुहरिद्रा	१० ग्रॅम
३ मंजिष्ठा	१० ग्रॅम	४ पाठा	१० ग्रॅम
५ कुटकी	१० ग्रॅम	६ हरिद्रा	१० ग्रॅम
७ नेपाळी धने	१० ग्रॅम	८ मुस्तक	१० ग्रॅम
९ लोध्र	१० ग्रॅम		

कृती - सर्व द्रव्य समभाग घेऊन त्याचे वळगाळ वेगवेगळे चूर्ण घेऊन खलात घालून एकजिव मिश्रण करावे व त्याचे अंगुली वा शलाकेवर घेऊन प्रतिसारण करावे.

उपयोग - १) हिरड्यांमधुन होणारा रक्तस्राव २) दन्तपिडा

३) हिरड्यांचा शोथ ४) मुखदाह ५) मुखपाक

दंतधावन

दंतधावनाकरीता निंब, बामूळ, करंज, वट, अर्क, खैर इ. वनस्पती औषधीच्या अंगठ्या एवढ्या जाड काड्या दाताने चावून व दगाडाने ठेचून मऊ करून दंत धावनाकरीता उपयोग करतात. या व्यतिरीक्त - गैरिक, त्रिफळामधी, सौम्य तंबाखुमधी, कर्पूर, अक्कलकारा, लाकडी कोळशाची पावडर, मेन्थॉल, लवंग तेल, वालचिनी, जेष्ठमध, खैर इ. द्रव्य चूर्ण वा अर्क रूपात वापरली जातात.

नासाकल्प

१) नासा हि शिरसो द्वाग्म् ।

२) औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यम् । सु.चि.४०/२१

नासा/नाक हे संपूर्ण शिरोगुहेचे प्रधानद्वार आहे असे आयुर्वेदीय आप्तवचन आहे. तथापी नासा म्हणजे नासिकेचा सुरुवातीचा भाग ते प्राणवह्योत्सारील फुफ्फुसाचे शेवटचे टोक अॅलव्हीओलाय (Alveoli) हा पूर्ण भाग या अंतर्गत येतो. तसेच नासा व त्या बाजूची विविध सायनसेस (cavities) यांची चिकित्सा, शिरोरोगाची चिकित्सा नस्य कल्पनेद्वारे केली जाते. ऊर्ध्वजत्रूत विकार प्रामुख्याने ज्याला उत्तमंग म्हणतात ते शिरो-गत विविध दुष्टी नाशनाकरीता नस्य चिकित्सेचा उपयोग केला जातो. यामध्ये शोधन, शमन, तर्पण प्रकाराची चिकित्सा केली जाते.

धूम्रपान

नस्यप्रयोगानंतर वलीयभूत, द्रवीभूत झालेला कफ, गल, माथा तथा शिर ठिकाणी जमा होऊन व्याधी उत्पन्न करू शकतो म्हणून कफशोधनाकरीता नस्यानंतर धूम्रपान करणे आवश्यक आहे. चिकित्सेतील धूम्रपान म्हणजे आजचे उपयोगात असलेले विडी, सिगारेट, गांजा, चरस, हुक्का हे नव्हे तर आयुर्वेदीय धूम्रपान ही शास्त्रीय भैषज्यकल्पना आहे. नस्याद्वारा शिरः स्थित कफादी दोष द्रवीत होऊन आधिकांश कफादीमल बाहेर निघून येतात पण काही शेष भाग कंठ व नासाप्रदेशाच्या वरील भागात अडकून पडतात. त्यांना धूम्रपान विधीने शोधन व शमन करून व कंठस्थित दोष, मलाचा शेषभाग उष्णोदक व कवल द्रवाने बाहेर काढणे आवश्यक आहे. मुखाद्वारे धूम ग्रहण करण्याच्या क्रियेला धूम्रपान असे म्हणतात व नासिकेद्वारे धूम ग्रहण करण्याच्या क्रियेला धूम नस्य असे म्हणतात.

धूम्रपान प्रकार

घटक	३ प्रकार	१) प्रायोगिक	२) स्नेहीक	३) विरेचनिक
सुश्रुत	५ प्रकार	१) प्रायोगिक	२) स्नेहीक	३) विरेचनिक
वाग्भट	३ प्रकार	१) स्निग्धधूम	५) वमनीय	
		२) मध्यम धूम	- वातविकारामध्ये	
		३) तीक्ष्ण धूम	- कफवात विकारामध्ये	
शारंगधर	६ प्रकार	१) शमन	२) बृंहण	३) रेचन
		४) कासहर	५) वामक	६) व्रणधूपन

धूम्रपानविधी

औषधीद्रव्यांचा अत्यंत शुष्क असा कल्क तयार करावा व १२ अंगुली लांबीच्या रेशमी वस्त्रावर लेप करावा व छोयत सुकवून त्याची पुंगळी बनवावी. सुकल्यानंतर पुंगळीचे एक टोक, एका टोकावर अग्नि प्रज्वलीत करून दुसऱ्या टोकाने मुखाद्वारा वा नासिकेद्वारा वायू आत ओढल्यास धूम्रपानाची क्रिया घडून येते.

धूमनेत्र (चिलीम) - धूमनेत्रात औषधी द्रव्य सूक्ष्म स्वरूपात ठेवून त्याला अग्निने प्रदीप्त करून दुसऱ्या टोकाने वायू आत ओढला असता धूम्रपान क्रिया घडते.

धूम्रपान कार्य - स्नेहीक धूम्रपान वातशमन करते. धूम्रपान रुक्ष, तीक्ष्ण, उष्ण असल्याने कफाला उत्क्लेशीत करून बाहेर काढते.

धूम्रपानाकरीता उपयुक्त औषधी

१) प्रायोगिक धूम्रपान

हरेणू, प्रियांगु, कृष्णजीरक, केशर, चंदन, तेजपत्र, दालचिनी, विलायची, वाळा, पद्मकाष्ठ, ज्येष्ठमध, गुग्गुळ वटत्वक्, पिंपळ, लोध्रत्वक, सर्जरस, नागरमोथा, कमलनाल या द्रव्यांची सूक्ष्म चूर्ण घ्यावे.

२) स्नेहीक धूम्रपान

वसा, घृत, मधुमक्षिकामेण (मधुश्चित) यांचा स्नेहवर्ती करून उपयोग करावा.

सुश्रुताने स्नेहीक धूम्रपानाकरीता खालील द्रव्य सांगितली आहेत. एरंडबीज, देवदारु, मेण, सर्जरस, गुग्गुळ यांची वर्ती बनवावी.

३) शिरोविरेचनिक धूम्रपानाकरीता उपयुक्त औषधी

तेजपत्र, अयु, मनःशिला, मालकांगोणी, हरताल, श्वेतपुष्पकण्टकारी इ. द्रव्यांचे सूक्ष्म चूर्ण करून वर्ती बनवून शिरोविरेचनिक धूम्रपानाकरीता उपयोग करावा.

४) कासघ्न धूम्रपान द्रव्य

बृहती, कण्टकारी, सुठी, पिंपळी, मरिच, कासमर्द, हिगुळ, मनःशिला, गुडुचि, कर्कटशृंगी सूक्ष्म चूर्ण करून कासघ्न धूम्रपान वर्ती बनवून उपयोग करावा.

५) वमनीय धूम्रपान द्रव्य

स्नायू, चर्म, खूर, शृंग, खेकड्याची हड्डी, सुकलेली मासळी, सुकलेले मांस इ. द्रव्य सूक्ष्म करून वर्ती बनवून धूम्रपान केले असता या घृणीत द्रव्यांच्या ज्वलनाने दुर्गंध निर्माण होऊन उत्क्लेश होतो व वमनकार्य घडून येते.

धूम्रपान लाभ - सम्यक धूम्रपानाने मनुष्याचे इंद्रिय, वाणी व मन प्रसन्न होते व मुख सुगंधीत व निर्मळ होते.

धूम्रपान योग्य व्यक्ती - पीनस, शिरःशूल, श्वास, हिक्का, गलग्रह, लालाखाव, मुखदुर्गंधी, कफखाव, स्वरभेद.

धूम्रपान अयोग्य व्यक्ती - विरेचन दिलेले रोगी, विषात, शोकग्रस्त, गर्भिणी, रात्री जागरण केलेले, आमदोष, मदात्यय, भ्रम, मूर्च्छा, क्षतः शीण, वृद्ध, प्रमेह, शिरोभिघात.

=====

११. बस्तिकाल्पना

आयुर्वेदिय चिकित्सेत पंचकर्म चिकित्सेचे स्थान महत्त्वपूर्ण व वरचे आहे व पंचकर्म चिकित्सेत अर्धा चिकित्सा ही बस्ति चिकित्सा आहे. आयुर्वेदाने संपूर्ण जगाला बस्ति चिकित्सेद्वारा एक सुलभ, अत्युपयोगी व चमत्कारपूर्ण गुणदायक उपयुक्त कल्पना दिली आहे. बस्ति चिकित्सेची सफलता व उपयोगितेने संपूर्ण चिकित्सा जगताला प्रभावित केले आहे व या चिकित्सेमुळे जगात भारताची प्रतिष्ठा वाढली आहे.

पूर्वीच्या काळी बस्ति कर्माकरीता प्राण्यांच्या बस्ति (मुत्राशय) या अवयवाचा उपयोग साधन म्हणून केला जात होता. म्हणून या संपूर्ण चिकित्सेला बस्ति चिकित्सा असे म्हटले आहे.

- बस्तिभिर्दीयते यस्मात्स्त्रादृस्तिरिति स्मृतः ॥ शा.स.३.५/१
- मृगाजशूकराणां महिषस्यापि वा भवेत् । शा.स.३.५/१३

बस्ति उपकरण निर्माणाकरीता हरिण, बकरा, डुकर, बैल, म्हैस, इत्यादि पशुंच्या मृत्युनंतर त्याचा बस्ति हा अवयव काढून घेऊन शुद्ध करून घ्यावा व त्यात औषधी द्रव भरून व त्याला बस्ति नेत्र लावून त्याला सूत्राने बांधून उपयोग करावा. चरकाने बस्ति अभावात, घट्ट व जाड वस्त्राचा उपयोग बस्तिकरीता करावा असे विधान केले आहे. त्याकाळी रबर, प्लॅस्टीक पिचकारी व तत् सम द्रव्य जी आज उपलब्ध आहेत यांचा शोध लागला नव्हता म्हणून बस्ति या प्राणीज अवयवाचा उपयोग बस्ति कर्माकरीता केला जात होता. म्हणूनच या कर्माला बस्ति कर्म असे नामाभिधान झाले.

त्याख्या

गुदमार्ग, मूत्रमार्ग, योनीमार्ग, गर्भाशयात बस्तियंत्राद्वारा तत् तत् रोपनाशक औषधी द्रव्याचे द्रवरूपाने स्वरस, काथ, क्षिरपाक, क्षीर, औषधिसिद्ध स्नेह, मांसरस, गोमूत्र, काज्जी, लवणयुक्त उष्णोदक, मधु, तैल, आवश्यकतेनुसार लवणादि अन्य द्रव्यांचे प्रक्षेप, कल्क मिसळून पकाशय, मूत्राशय वा गर्भाशयात औषधी प्रयोग प्रक्रियेला बस्ति असे म्हणतात.

बस्ति चिकित्सेने नाभिप्रदेश, कटि, पार्श्व व उदर (आंत्र) प्रदेशी औषधी द्रव्य जावून मल व वातादि दोषांचा संचय विलोडीत करून शरीराचे स्नेहन करून मल व दोषा (वातादि) सोबत सुखपूर्वक जाऊन कार्य करते त्यास बस्ति असे म्हणतात.

गुदावाटे वा मुत्र मार्गावाटे दिलेल्या औषधी शरीराच्या नाभी, कटी, इ. भागात संचीत दोष वेगळे वा सुटे करून, स्नेहन करून मल व मुत्रा सोबत औषधी सोबत बाहेर येतात. या क्रियेला बस्ति असे संबोधले जाते. या व्यतिरिक्त नाडीव्रणत सुद्धा बस्ति कल्पनेचा प्रयोग केला जातो.

बस्ति चिकित्सा विशेषता

शाखागताः कोडगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न हि कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥३८॥

विष्णुत्रयिन्नादिमलाशयानां विक्षेपसंघातकरः स यस्मात् ।

तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद् बस्तिं विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥३९॥

तस्माच्चिकित्साधीमिति बुवन्ति सर्वा चिकित्सामपि बस्तिमेके ॥ च.सि.१

चरकाचार्यानी बस्ति चिकित्सेचे वैशिष्ट्य विशद करताना - नाभि प्रदेश, शाखा (रक्त, मांस, मेद, अस्थी, मज्जा, शुक, त्वक यांना शाखा म्हणतात), कोष्ठ (हृदय, यकृत, प्लीहा, पकाशय, पुरीषाशय, मुत्राशय व गर्भाशय यांना कोष्ठ म्हणतात), मर्म (हृदय, बस्ति, शंख, मस्तिष्क, नाभि इ.) व शरीराचे उर्ध्वार्गचे संपूर्ण अंगात होणारे कोणतेही व्याधि, वात विकृती शिवाय उत्पन्न होऊ शकत नाहीत. पुरीष, मुत्र, शुक, आर्तवाचा विक्षेप व संघात हे वायुचेच कार्य होय. म्हणून प्रकृषित वायुचे शमनार्थ बस्ति ही श्रेष्ठ चिकित्सा होय. किंबहुना या पेक्षा दुसरी कोणतीही चिकित्सा श्रेष्ठ नाही. म्हणूनच बस्तिला अधि चिकित्सा म्हणतात. काही आचार्य बस्तिला संपूर्ण चिकित्सा मानतात.

बस्ति दोषांचे शोधन, शमन, संग्रहण करते. क्षिण शुक्राणुला बलवान बनवून वाजीकरण, कृश व्यक्तिचे बृंहण, स्थूल व्यक्तिचे कर्षण, चक्षुचे प्रीणन, वलीपलीत नाशन, वयस्थापन बस्ति द्वारा केले जाते. म्हणून बस्ति ही पूर्ण चिकित्सा मानली गेली आहे.

बस्ति प्रकार

अधिष्ठान भेद	४
कर्मभेद	१३

१) पकाशयगत, २) मूत्राशयगत (उत्तरबस्ति), ३) गर्भाशयगत (योनी, गर्भाशय), ४) व्रणगत

१) शोधन बस्ति, २) तोखन बस्ति, ३) स्नेहन बस्ति, ४) बृंहण बस्ति, ५) कर्षण बस्ति, ६) उत्कलेशन बस्ति, ७) दोषहर बस्ति, ८) शमन बस्ति, ९) रसायन बस्ति, १०) वाजीकरण बस्ति, ११) चक्षुष्य बस्ति, १२) संग्राही बस्ति, १३) वर्णप्रसादन बस्ति

द्रव्यभेद	१) निरुह बस्ति (आस्थापन; प्रामुख्याने क्वाथ घटक द्रव्य), २) स्नेहबस्ति (अनुवासन बस्ति)
संख्याभेद	१) कर्म बस्ति, २) काल बस्ति, ३) योग बस्ति.

अधिष्ठान भेदाने बस्तितालिका प्रकार

(१)	आस्थापन (निरुह)	१) उत्क्लेशन, २) शोधन, ३) लेखन, ४) शमन, ५) बृंहण, ६) कर्षण, ७) रसायन, ८) वाजीकरण, ९) पिच्छाबस्ति.
	अनुवासन (स्नेह)	१) स्नेह बस्ति, २) अनुवासन बस्ति, ३) मात्रा बस्ति (माधुतैलिक बस्ति) (पर्याय - यापन बस्ति, सिद्ध बस्ति, युक्तरथ बस्ति).

(२)	मूत्राशयगत (उत्तरबस्ति)	निरुह
		स्नेह

(३)	गर्भाशयगत (उत्तरबस्ति) (योनी, गर्भाशय)	निरुह
		स्नेह

(४)	पक्काशयगत	शोधन (कर्षण)
		रोपण (स्नेह)

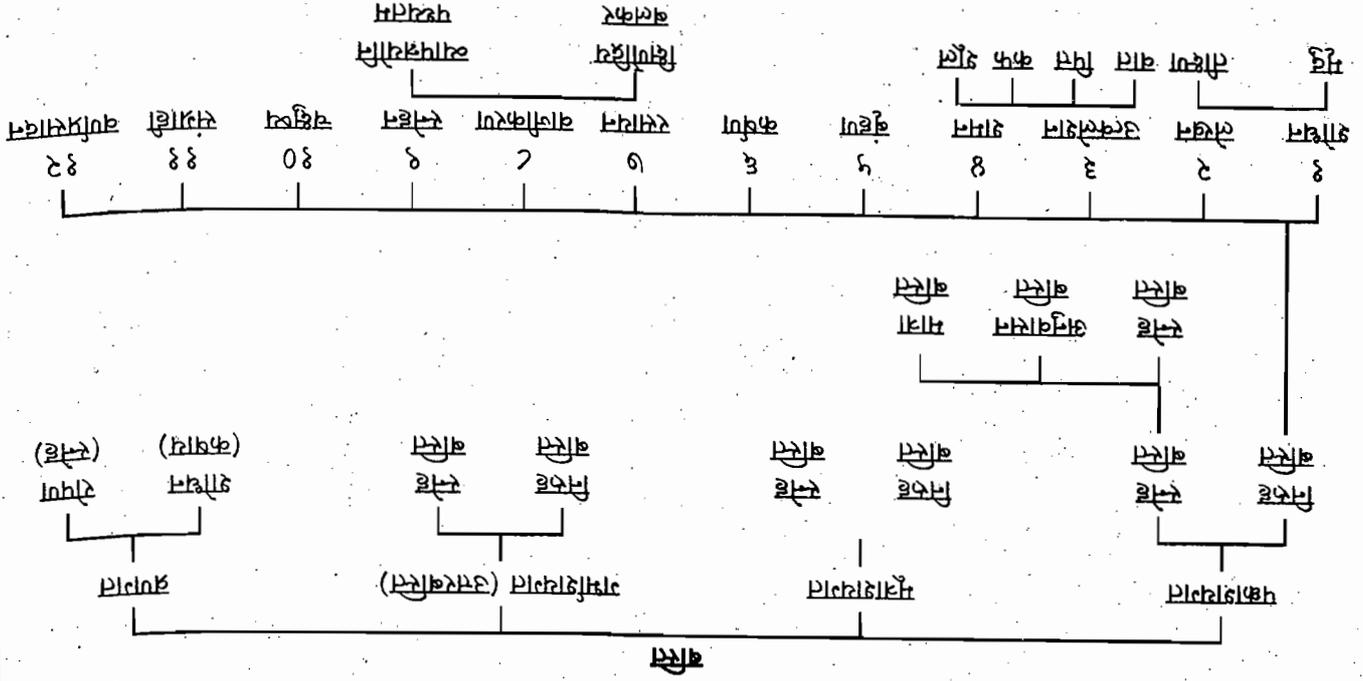
अधिष्ठान भेदाने बस्तिप्रकार - ४

१) पक्काशयगत

या बस्ति प्रकारात औषधि सिद्ध क्वाथ, औषधी सिद्ध स्नेह, क्षिरपाक, क्षीर, स्वरसादि औषधिय द्रव्ये बस्तित्राद्वारे गुदमार्गानि पक्काशयात प्रविष्ट केल्या जातात. म्हणून याला पक्काशयगत बस्ति असे म्हणतात. या द्वारा पुरीषजन्य कोष्ठ बद्धता, वातविकार कटिशुल इ. दोष नष्ट होतात.

२) मुत्राशयगत

औषधी द्रव्यांचा क्वाथ, औषधि सिद्ध स्नेह, क्षिरपाक, क्षिर, स्वरस इ. औषधी द्रव्य वल्गगळ करून बस्तित्रात भरून मुत्रमार्गात बस्ति नेत्र प्रवेशीत करून प्रयत्न पूर्वक बस्तिला दाबून बस्ति द्रव मुत्रमार्ग मुत्राशयात प्रवेशीत करणे या क्रियेला मुत्राशयगत बस्ति असे म्हणतात. या द्वारे मुत्राशय व मुत्र मार्गातील दोष नाहीसे होतात.

३) गर्भाशयागत

औषधी द्रव्य काय, औषधी सिद्ध स्नेह, क्षीर, क्षीरपाक, स्वरसादि औषधी द्रव्य वज्रगाल करून बस्तित्रयागत भरून योनीमार्गानि गर्भाशयागत प्रवेशीत करून दिल्या जाणाऱ्या बस्तिला **गर्भाशयागत बस्ति** असे म्हणतात. स्त्रियांमधील योनिमार्ग, गर्भाशय, बिजवाहिनी इ. चे दोष व आर्तव, योनिरोग, योनिभ्रंश, योनिशूल, योनिव्यापद नष्ट होतात.

४) व्रणगत

व्रणाचे शोधन व रोपण क्रिया करण्याकरीता काषाय, तिक, कटु, मधुर औषधी द्रव्यांचे काय (औदुम्बर, निंबकाय), कृमिघ्न द्रव्यांचे काय वा तत् सम द्रव्यांद्वारा सिद्ध स्नेहादि द्रव वज्रगाल करून बस्ति यंत्रात भरून बस्तिनेत्र व्रणात प्रवेशीत करून बस्ति दाबून द्रव व्रणात सोडावे या बस्तिला **व्रणगत बस्ति** असे म्हणतात. या द्वारा सर्व प्रकारचे व्रण, नाडीव्रण यांचे शोधन व रोपण कार्य साधले जाते.

बस्ति प्रकार कर्मभेद व द्रव्यभेद

बस्तिके प्रकार वर्णन करीत असतांना वेगवेगळे मुद्दे, गुण, कर्म, स्थान, उपयोग, संख्या, द्रव्य इ. बाबींचा विचार केलेला आढळतो. काही बाबतीत पुनरुक्ती व सिद्धिधता सुद्धा आढळते. वैषज्य कल्पना विज्ञान विषयाचा अभ्यास करतांना प्रामुख्याने बस्तिके घटक द्रव्य, त्यांचे गुण, कर्म, शरीरावरील कार्य अभ्यासायचे आहेत.

प्रकार

१) सतु बस्तिस्रिविधः - आस्थापनम् - अनुवासनम् - उत्तरबस्तिस्रथेति ।

अ.सं.सू.२८/६

२) बस्तिस्रिधानुवासाख्यो निरुहश्चोत्तराभिधः । आ.सिद्धनंदन मिश्र

निरुह बस्ति (आस्थापन बस्ति)

शरीरातील दोषांचे निर्हरण करणे, शरीराची वृद्धी, पुष्टी करणे या गुणांनी युक्त बस्तिला **आस्थापन किंवा निरुह बस्ति** म्हणतात. तसचे शरीराचे बल, आयु स्थिर राखण्याकरीता मदत करते. म्हणून आस्थापन असे म्हटलेले आहे. दोष - दूष्यानुसार त्या त्या रोगनाशक विविध औषधीद्रव्यांचे स्वरस, काय, औषधी सिद्ध स्नेह, क्षीरपाक, क्षीर, मांसरस, गोमूत्र, औषधी कल्क, कांजी, लवण युक्त कोषण जल, मधु इ. द्रव्य बस्ति यंत्राद्वारा गुदमार्गातून पकाशयात कार्य करण्याकरीता स्थापित करणे वा पोहेचवण्याच्या क्रियेला **आस्थापन किंवा निरुह बस्ति** म्हणतात.

आस्थापन बस्तिके प्रकार व द्रव्य घटक, गुणकर्म

१) उत्क्लेशन बस्ति

शरीरातील, आशयातील दोष व मलांना उक्लिष्ट करण्याची क्रिया या बस्तिकेद्वारे साधली जाते. तसेच आशयामध्ये लीन असलेले दोष पातळ करून आशयाचे बाहेर काढले जातात.

घटक द्रव्य व निर्माण - परंडबीज, मधुक, पिंपळी, सैधव, वचा, हनुषाफलत्वक समभाग घेऊन काय करून बस्ति द्यावा.

२) शोधन बस्ति

उत्कलीष्ट झालेल्या दोषांना शरीराबाहेर काढण्याकरीता देण्यात येणाऱ्या बस्तिला शोधन बस्ति असे म्हणतात.

घटक द्रव्ये - दंती, निशोतर, आर्यवध, त्रिवृत इ. शोधन द्रव्यांचा काय करून किंवा कल्क घेऊन त्यात सैधव व स्नेहद्रव्य मिसळून बस्ति दिला जातो. या बस्तिके उदरविकाराचे शोधन होते.

३) लेखन बस्ति

लेखन बस्तिकेद्वारा शरीरातील मेवोधातु व कफ इ. ची झालेली वृद्धी लेखनकर्माद्वारा (खुरचणे) बाहेर काढले जाते व दोषांना संतुलीत व प्राकृत अवस्था प्राप्त करून देते. अशा बस्तिला **लेखन बस्ति** म्हणतात. या करीता लेखन कर्मोपयोगी द्रव्य वापरली जातात.

घटक द्रव्ये - यवक्षार, त्रिफळा काय, गोमूत्र, चिरबिल्व, इ. द्रव्यांद्वारा बस्ति निर्माण करून दिला जातो.

४) शमन बस्ति

जी बस्ति दोषांचे शमन करते त्याला शमन बस्ति असे म्हणतात. दोषांचे वैषम्य घालवून साम्य स्थापीत केले जाते. त्यास शमन असे म्हणतात.

घटक द्रव्ये - १) गुडूचि काय २) प्रियंगु ३) मधुक ४) मुस्ता ५) रसांजन गुडूचि काय व २ ते ५ द्रव्यांचा कल्क घेऊन गुडूचि कायाबरोबर दूध मिसळ्याचे व एकत्र करून बस्ति द्यावा.

५) बृंहण बस्ति

बृंहण बस्तिकेद्वारा शरीराची पुष्टी होऊन समधातुंची वृद्धी, पोषण, पुष्टी व उपचय साधला जातो म्हणून या बस्तिला **बृंहण बस्ति** म्हणतात.

घटक द्रव्ये - दूध, क्षीरपाक, मांसरस, नारायण तैल, अश्वगंधा, शतावरी इ. द्रव्यांचा काय, मधुर द्रव्ये, घृत इ.

६) कर्षण बस्ति

ज्या बस्तिद्वारे अत्यंत स्थूल व्यक्तीचे शरीर कृश होण्याकरिता मदत होते प्रकर्षने मेद व कफ यांचा क्षय होतो. अशा बस्तिला कर्षण बस्ति म्हणतात.

घटक द्रव्ये - त्रिफळाकाय, गोमूत्र, मधुक

७) रसायन बस्ति

ज्या बस्तिमध्ये रसायन गुण कर्म युक्त औषधींचा उपयोग केला जातो व त्याद्वारा शरीरातील सर्व प्रकारचे रोग नष्ट होऊन शरीराची व्याधी प्रतिकारशक्तीची वाढ होते व मनुष्याची प्रभा - बल - वर्ण - ओज - बुद्धी वाढून वार्धक्याची अनुभूती नाहिशी होते व रसायनांची पुष्टी होऊन त्वचा कांतीमय होते त्याला रसायन बस्ति असे म्हणतात.

घटक द्रव्ये - दशमूल काय, कुक्कुट, मयूर, हंस इ. प्राण्यांचे मांसरस, पिंपळी, इंद्रयव, त्रिफळा इ.

८) वाजीकरण बस्ति

ज्या बस्तिद्वारा वृष्य गुणांची वृद्धी होऊन वीर्यवृद्धी, मैथुनशक्ती वृद्धी होऊन शरीर बलवान होते. त्याला वाजीकरण बस्ति असे म्हणतात.

घटक द्रव्ये - अश्वगंधा, श्वेतमुसळी, शतावरी, क्रौंचबीज, अक्कलकार, सालम मजा आदी द्रव्यांचा क्षीरपाक करून वाजीकरण बस्ति दिला जातो.

९) पिच्छा बस्ति

पिच्छा बस्ति ही पिच्छील द्रव्याद्वारे दिली जाते. म्हणून तिला पिच्छा बस्ति म्हणतात. पिच्छा बस्तिचा उद्देश शरीराच्या बाहेर निघणारे पिच्छील खाव तथा रक्तखावाचे स्तंभन करून बाहेर जाणारे खाव शांबविणे हे होय. याचा अंतर्भाव सग्राही बस्तित केला जातो.

घटक द्रव्ये - बोर, नागबला, श्लेष्मांतक, शाल्मली, धामण यांचे मूढ कल्क घेऊन दुधामध्ये शिजवून मधु किंवा अज, कृष्ण मृग किंवा कुक्कुट इ. चे ताजे रक्तासोबत मिसळून पिच्छा बस्ति निर्माण केला जातो.

अनुवासन बस्ति (स्नेह बस्ति)

ज्या बस्ति द्वारा शरीराची रुक्षता दूर केली जाते व शरीराला स्नेहन, मार्दव प्राप्त करून दिले जाते. ज्यातील घटक द्रव्यात घृत, तैल इ. सिद्ध स्नेहाचा अंतर्भाव असतो अशा बस्तिला अनुवासन बस्ति असे म्हणतात. अनुवासन बस्तिचे ३ प्रकार आहेत.

१) स्नेह बस्ति २) अनुवासन बस्ति ३) मात्रा बस्ति.

हे प्रकार त्यांच्या मात्रेवरून ठरविले जातात.

१) ऐतेष्वेव च योगेषु स्नेहाः सिद्धाः पृथक् पृथक् ।

समस्तेष्वथवा सम्यग्विधेयाः स्नेहबस्तयः ॥

मु.चि.३८/८८

२) यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ।

शा.उ.५/२

३) अनुवासनापि न दुष्यति, अनुदिवसं वा दीयते इत्यनुवासनबस्तिः ।

मु.चि.३१-३५

ज्या रुग्णांचा अग्नी तीक्ष्ण आहे, ज्या रुग्णांत वातवृद्धी झाली आहे, रुक्षता आली आहे व रुग्ण वात प्रधान व्याधिने ग्रस्त आहेत असे रुग्ण अनुवासन बस्ति देण्यास योग्य आहेत. अनुवासन बस्ति शरीरात थांबून राहिला तरी तो दूषित होत नाही. अनुवासन बस्ति अनुदिवस म्हणजे दररोज प्रयोग करण्यास उपयुक्त आहे. ज्या बस्ति कर्मांत घटक द्रव्य म्हणून अच्छ स्नेह, सिद्ध स्नेह, वसा, मजा चा वापर केला जातो त्याला अनुवासन बस्ति म्हणतात. तसेच जो रोगी अजिर्ण, उन्माद, तृष्णा, मुच्छर्बा, शोक, अरुची, भय, श्वास, कास व क्षयाने ग्रस्त आहे त्याला बस्ति देऊ नये.

संख्या भेदानुसार बस्तिप्रकार

चरकांनी अनुवासन बस्ति व निरुह बस्ति देण्याच्या क्रमासोबत त्यांचे संख्येचे आधारावर बस्तिचे ३ भेद केले आहेत - १) कर्मबस्ति - ३०

२) काल बस्ति - १६

३) योग बस्ति - ८

त्रिंशन्मताः कर्म नु बस्तयो हि कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः ॥४७॥

सान्वासना द्वादश वै निरुहाः प्राक् स्नेह एकः परतश्च पञ्च ।

काले त्रयोऽन्ते पुरतस्तथैकः स्नेहा निरुहान्तरिताश्च षट् स्युः ॥४८॥

योगे निरुहास्त्रय एव देयाः स्नेहाश्च पञ्चैव परादिमध्याः । च.सि.१/४७,४८

कर्म बस्ति - या बस्ति क्रमात प्रथम १ व २ स्नेहबस्ति द्यावी नंतर निरुह द्यावी. अशाप्रकारे १३ स्नेहबस्ति व १२ निरुहबस्ति व शेवटी ५ अनुवासन बस्ति द्याव्यात. एकूण ३० बस्ति. (१ + १२ + १२ + ५ = ३०) याला कर्म बस्ति असे म्हणतात.

काल बस्ति - या बस्ति क्रमात एकूण १६ बस्ति दिले जातात. प्रथम १ स्नेहबस्ति नंतर एक स्नेह व एक निरुह या क्रमाने ६ + ६ बस्ति द्याव्यात व

११. बस्तिकल्पना

शेवटी ३ स्नेह बस्ति धाव्यात. एकूण १६ (१+६+६+३=१६). या क्रमाला काल बस्ति म्हणतात.

योग बस्ति - या क्रमात एकूण ८ बस्ति दिले जातात. प्रथम १ स्नेह बस्ति त्यानंतर स्नेह व नंतर निरुह असे एकूण ३+३ बस्ति दिले जातात व शेवटी एक स्नेह बस्ति या प्रकारे एकूण आठ. या क्रमाला योग बस्ति असे म्हणतात. (१ + ३ + ३ + १ = ८)

बस्ति सर्वसाधारण मात्रा - ५०-११२० ग्रॅम.

रुग्णाचे वय, व्यवसाय, लिंग, रोग्याची अवस्था, बस्तिचा प्रकार इ. चा विचार करून वैद्याने तारतम्याने मात्रा योजावी.

बस्ति प्रत्यागम काल

बस्ति दिल्यानंतर बस्ति शरीराबाहेर परत घेण्याचा वा बाहेर निघण्याचा नैसर्गिक काल म्हणजे प्रत्यागम काल. तो जास्तीत जास्त ४८ मिनिटे इतका आहे.

बस्तितालिका

दि.	वार	कर्मबस्ति (३०)	कालबस्ति (१६)	योगबस्ति (८)	शेरा
१	सोमवार	अनुवासनबस्ति	अनुवासनबस्ति	अनुवासन	
२	मंगळवार	अनुवासनबस्ति	अनुवासनबस्ति	अनुवासन	
३	बुधवार	आस्थापनबस्ति	आस्थापन	आस्थापन	
४	गुरुवार	अनुवासनबस्ति	अनुवासन	अनुवासन	
५	शुक्रवार	आस्थापन	आस्थापन	आस्थापन	
६	शनिवार	अनुवासन	अनुवासन	अनुवासन	
७	रविवार	आस्थापन	आस्थापन	आस्थापन	
८	सोमवार	अनुवासन	अनुवासन	अनुवासन	
९	मंगळवार	आस्थापन	आस्थापन	आस्थापन	
१०	बुधवार	अनुवासन	अनुवासन	अनुवासन	
११	गुरुवार	आस्थापन	आस्थापन	आस्थापन	
१२	शुक्रवार	अनुवासन	अनुवासन	अनुवासन	
१३	शनिवार	आस्थापन	आस्थापन	आस्थापन	
१४	रविवार	अनुवासन	अनुवासन	अनुवासन	
१५	सोमवार	आस्थापन	अनुवासन	अनुवासन	

११. बस्तिकल्पना

१६	मंगळवार	अनुवासन	अनुवासन		
१७	बुधवार	आस्थापन			
१८	गुरुवार	अनुवासन			
१९	शुक्रवार	आस्थापन			
२०	शनिवार	अनुवासन			
२१	रविवार	आस्थापन			
२२	सोमवार	अनुवासन			
२३	मंगळवार	आस्थापन			
२४	बुधवार	अनुवासन			
२५	गुरुवार	आस्थापन			
२६	शुक्रवार	अनुवासन			
२७	शनिवार	अनुवासन			
२८	रविवार	अनुवासन			
२९	सोमवार	अनुवासन			
३०	मंगळवार	अनुवासन			
	३० दिवस	(अनुवासन १८ आस्थापन १२ एकूण ३०)	(अनुवासन १० आस्थापन ६ एकूण १६)	(अनुवासन ५ आस्थापन ३ एकूण ८)	

बस्तिकल्पना उपयुक्त औषधि द्रव्य

१) आस्थापन बस्तिगण - आस्थापन बस्ति देण्याकरीता, तयार करण्याकरीता खालील औषधी द्रव्ये उपयुक्त आहेत.

१) त्रिफळा	२) दशमुल	३) रास्ना	४) देवदार
५) बडीशेप	६) यव	७) त्रिकटु	८) देवदार
९) हिंगु	१०) त्रिवृत्त	११) बेल	१२) पिंपळी
१३) कुष्ठ	१४) सर्षप	१५) वचा	१६) कुटज
१७) मदनफल	१८) परंड		

२) अनुवासन बस्ति स्नेहवर्ग

१) गोघृत	२) तैल	३) वसा	४) मज्जा

३) अनुवासन साहायकारी गण

- १) रास्ना २) देवदारु ३) बिल्व ४) मदनफळ
५) बडीशेप ६) पुनर्नवा ७) गोक्षुर ८) अशिमंथ

४) अनुवासन व अस्थापन गण - या गणातील औषधीचे काय तथा त्या द्वारे सिद्ध स्नेह अनुवासन बस्तिकरीता उपयुक्त आहेत.

- १) पाटला २) अशिमंथ ३) बिल्व ४) श्योनाक
५) काशमरी ६) शालपर्णी ७) पृथ्वीपर्णी ८) कंटकारी
९) बला १०) गोक्षुर ११) एरंड १२) पुनर्नवा
१३) यव १४) कुळीथ १५) गुडुची १६) मदनफळ
१७) बोर १८) पलाश

५) बस्ति उपयुक्त मुत्रवर्ग

- १) गोमुत्र २) अजामुत्र ३) मेंढीमुत्र ४) म्हैस मुत्र
५) अश्वमुत्र ६) हस्तिमुत्र ७) उंटमुत्र ८) गर्दभ मुत्र
६) बस्ति उपयुक्त मधुर द्रव्य - १) शर्करा २) मध

७) बस्ति उपयुक्त लवण

सैधव, सौवर्चल, काळे मिठ, बिड् लवण, सामुद्रलवण, यवक्षार किंवा आता बाजारात मिळणारे पांढरे शुद्ध मिठ.

बस्ति विधी - बस्तिकर्म ३ भागात विभागले जाते.

१) पूर्वकर्म

बस्तिविधीच्या पूर्वकर्मात प्रामुख्याने रुग्णपरीक्षण तसेच व्याधी व प्रमुख दोषाचे सम्यक ज्ञानाच्या आकलनानंतर दोषानुसार, व्याधीच्या अवस्थेनुसार व वयानुसार बस्ति निश्चिती व त्या अनुरूप बस्तिद्रव्य व मात्रा निश्चिती करणे हे होय. त्यानंतर रुग्णाला स्नेहन-स्वेदन करून बस्ति विधीची संपूर्ण कल्पना देऊन त्याची लेखी संमती घेऊन रुग्णाची शारीरिक व मानसिक तयारी करणे तसेच बस्ति व्यापदाबाबत सविस्तर माहिती रुग्ण व रुग्णाच्या नातेवाईकाला द्यावी व त्यानंतर औषधी द्रव्य तयार करणे.

बस्ति द्रव संमिश्रण

बस्ति द्रव्यांना मिसळण्याबाबत एक विशेष क्रम अथवा विधी आहे. प्रथम मधु व सैधव लवण चूर्ण पात्रात घेऊन मिसळावेत. त्यानंतर स्नेहद्रव्य, सिद्ध स्नेह इ. त्यात टाकून मंथनीने (रवि) घुसळावे. त्यानंतर त्यात कल्कादी मिश्र करून घुसळावी. शेवटी काथ, गोमूत्र, दुग्ध, काजी, उष्ण जल इ. मिसळून चांगल्या प्रकारे मंथनीने मथन करावे. तयार झालेला बस्तिद्रव अनुवासन अथवा अस्थापन बस्तिकरीता वापरावा. मूत्रमार्ग व व्रण या स्थानाच्या बस्तिकरीता बस्तिद्रव गाळून घ्यावा व नंतरच वापर करावा. बस्तिद्रव गरम करीत असतांना प्रत्यक्ष अग्नि न देता अप्रत्यक्ष अग्नि (water bath) देऊन बस्ति द्रव कोषण करावा. बस्तिद्रवाची उष्णता व तापमान बस्ति देण्यापूर्वी हाताने परीक्षण करूनच बस्ति द्यावा. बस्ति द्रवाचे उष्णतामान सुखोष्ण असावे. अशाप्रकारे तयार झालेला बस्तिद्रव व बस्ति यंत्रात घालून बस्ति प्रधानकर्मकरीता वापरावा.

२) प्रधानकर्म

- रुग्णाला प्रधान कर्मापूर्वी अभ्यंतर व बाह्य स्नेह करावा.
- आवश्यक तेथे स्वेदन कर्म करावे.
- मलमूत्र त्याग करवून घ्यावा.
- बस्ति टेबलवर रुग्णाला डाय्या कुशीवर झोपवून उजवा पाय पोटाजवळ घेण्यास सांगून बस्ति देण्यायोग्य अवस्था रुग्णाची करावी.
- गुदाचे ठिकाणी स्नेहद्रव्य लावून बस्ति भरलेल्या पात्राचा बस्तिनेत्र गुदामध्ये प्रविष्ट करावा.
- बस्ति पात्र उंचीवर धरावे. द्रव हळूहळू रुग्ण शरीरात जाईल. द्रव नैसर्गिक रित्या न गेल्यास बस्तिपात्रावर दाब देवून द्रव शरीरात प्रविष्ट करावा. बस्तिपात्रातील द्रव गेल्यावर बस्तिनेत्र काढून घ्यावा व रुग्णास निजावयास सांगावे. वेग आल्यानंतर मलविसर्जनास बेडपॅन द्यावा किंवा मल विसर्जनस्थळी जाऊ द्यावे. बस्तिप्रत्यागम काल हा ४८ मिनिटे इतका आहे.

३) पश्चातकर्म - बस्ति दिल्यानंतर बस्तिद्रव प्रत्यागमन व त्यानंतर आहाराची व्यवस्था इ. विषय पश्चात कर्मात समाविष्ट होतात. यामध्ये प्रामुख्याने

१२. विशेष औषधी निर्माण

७	पृश्निपर्णी	४० ग्रॅम	८	बृहती	४० ग्रॅम
९	कण्टकारी	४० ग्रॅम	१०	गोक्षुर	४० ग्रॅम
११	ऋद्धि	४० ग्रॅम	१२	वृद्धि	४० ग्रॅम
१३	जीवक	४० ग्रॅम	१४	ऋषभक	४० ग्रॅम
१५	काकोली	४० ग्रॅम	१६	क्षीरकाकोली	४० ग्रॅम
१७	मेदा	४० ग्रॅम	१८	महामेदा	४० ग्रॅम
१९	पिप्पली	४० ग्रॅम	२०	कर्कटशुंगी	४० ग्रॅम
२१	द्राक्षा	४० ग्रॅम	२२	गुडूचि	४० ग्रॅम
२३	हरीतकी	४० ग्रॅम	२४	भ्यूमालकी	४० ग्रॅम
२५	वासा	४० ग्रॅम	२६	जीवन्ती	४० ग्रॅम
२७	शठी	४० ग्रॅम	२८	मुस्ता	४० ग्रॅम
२९	पुष्करमूळ	४० ग्रॅम	३०	काकनासिका	४० ग्रॅम
३१	मुद्गपर्णी	४० ग्रॅम	३२	माषपर्णी	४० ग्रॅम
३३	विदारी	४० ग्रॅम	३४	पुनर्वा	४० ग्रॅम
३५	कमल	४० ग्रॅम	३६	सूक्ष्मएला	४० ग्रॅम
३७	अगरु	४० ग्रॅम	३८	चंदन	४० ग्रॅम
प्रक्षेपसूक्ष्म चूर्ण					
३९	पिपळी	८० ग्रॅम	४०	वंशलोचन	१६० ग्रॅम
४१	त्वक्	४ ग्रॅम	४२	एला	४ ग्रॅम
४३	तमालपत्र	४ ग्रॅम	४४	नागकेशर	४ ग्रॅम
मधुर द्रव्य					
४५	मध	२४० ग्रॅम	४६	गोधूत	२८० ग्रॅम
४७	खडीसाखर	२००० ग्रॅम	४८	पाणी	१०२४० मिली
४९	आवळा	५०० नग			

उपकरण - शेगडी, मोठे पातेले, वल्ल, मोजपात्र, उलथणे, मोठी बरणी
निर्माणविधी

सर्व द्रव्यांची भरड चूर्णे व २ पट पाणी मोठ्या पातेल्यात एकत्र करून त्या पातळीचा अंदाज पहावा. नंतर त्यात उरलेले पाणी घालावे. आवळे स्वच्छ धुवून घ्यावेत व त्यांची स्वच्छ वखात पुरचुंडी बांधावी. ही पुरचुंडी काढ्याच्या पालेल्यात

१२. विशेष औषधी निर्माण

बुडलेली राहिल अशी टांगावी. पातेले शेगडीवर ठेवावे. अग्निचे प्रमाण मध्यम व सम असावे. काढा मधून ढवळावा. काढा पूर्ण झाल्यावर अग्नि देणे बंद करावे. काढा गाळून घ्यावा. आवळ्याची पुरचुंडी सोडून आवळ्याचा गर वेगळा करून घ्यावा व बिया टाकून घाल्यात. आवळ्याचा गर वखातून फेसून घ्यावा. म्हणजे त्याचा मऊ कल्क मिळेल. हा कल्क तूपात परतवून घ्यावा. काढ्यामध्ये खडीसाखर घालून मंदाग्निवर ठेवून एकतारी पाक तयार करून घ्यावा. या पाकामध्ये आमलकी कल्क घालून मिश्रण एकजीव करावे. सर्वात शेवटी मध घालून पुन्हा मिश्रण एकजीव करून घ्यावे व धूपन संस्कारित बरणीत भरून ठेवावा.

निरीक्षण - स्वरूप - अवलेह रूप - तपकीरी
रस - अम्लमधुर गंध - मिश्र

दोषघ्नता - वातपित्त

सिद्ध लक्षणे परीक्षा

सुपके तनुमत्वं स्यादवलेहोऽप्यु मज्जति ।

खरत्वं पीडिते मुद्रा गन्धवर्ण रसोद्भवः ॥

शा.सं.म.खं.

उपयोग - रसायन, बल्य, मेध्य, धातुक्षय नाशक, राजयक्ष्मा, श्वास, कास

मात्रा - ५-१० ग्रॅम

अनुपान - दूध

व्याधीहरितकी (म. र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ स्वर्णक्षीरी काय	५००० मिली	२ हरीतकी	१००० ग्रॅम
प्रक्षेप द्रव्ये			
३ सुंठ	२५ ग्रॅम	४ मिरे	२५ ग्रॅम
५ पिपळी	२५ ग्रॅम	६ दालचिनी	१० ग्रॅम
७ तेजपत्र	१० ग्रॅम	८ विलायची	१० ग्रॅम
९ नागकेशर	१० ग्रॅम		
मधुर द्रव्ये			
१० गुळ	२५०० ग्रॅम	११ मध	५० ग्रॅम

उपकरण - शेगडी, पातेले, वल्ल, मोजपात्र

निर्माणविधी - कट्टूपणी कायामध्ये हरीतकी व गुळ मिसळून मिश्रण मंदाग्निवर ठेवावे.

१२. विशेष औषधी निर्माण

अवलेहासमान घट्ट व्हावयास सुरुवात झाल्यावर खाली उतरवून प्रक्षेप द्रव्यांचे वस्त्रगाल चूर्ण यामध्ये एकजीव मिश्रीत करावे व थंड झाल्यावर त्यामध्ये मध मिसळावे म्हणजे व्याघ्रीहरितकी अवलेह तयार होतो.

निरीक्षण - स्वरूप - अवलेह	वर्ण - काळसर
रस - मधुर, कटु	गंध - मिश्रागंध
दोषघ्नता - कफ, वात	
उपयोग - कास, पीनस, श्वास, उरःक्षत, स्वरक्षय, राजयक्ष्मा	
मात्रा - ५ - १० ग्रॅम	अनुपान - मधु

वासावलेह (अनुभूत)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
वासापत्र काथ	२४० मिली	हरितकी सूक्ष्मचूर्ण	६० ग्रॅम
खडीसाखर	१२० ग्रॅम		
प्रक्षेपद्रव्ये			
पिंपळी चूर्ण	२ ग्रॅम	५ मध	४ ग्रॅम
चातुर्जात	२ ग्रॅम		

उपकरण - शेगडी, पातेले, सांडशी, मोजपात्र, उलथणे

निर्माणविधी - वासापत्र काथ पातेल्यात घेऊन त्यात खडीसाखर मिसळावी. हे मिश्रण मंदाग्रीवर ठेवून मध्यम पाक तयार करावा. पातेले शेगडीवरून खाली उतरवून त्यात प्रथम हरितकी सूक्ष्म चूर्ण व इतर प्रक्षेपद्रव्ये यांची सूक्ष्मचूर्णे मिसळावी. एकजीव होईपर्यंत मिश्रण ढवळावे. शेवटी मध घालून मिश्रण एकजीव करावे म्हणजे वासावलेह तयार होतो.

निरीक्षण - स्वरूप - अवलेह	वर्ण - हरितशाव
रस - मधुर, कषाय	गंध - वासा मधुरगंध
दोषघ्नता - कफ, पित्त	
उपयोग - श्वास, कास, क्षय, राजयक्ष्मा, रक्तपित्त	
मात्रा - १०-२० ग्रॅम	अनुपान - गोदुग्ध
228	

१२. विशेष औषधी निर्माण

सितोपलादी चूर्ण

सितोपला षोडश स्यादथौ स्यादंशलोचना ।

पिप्पली स्याच्चतुः कर्षा स्यादेला च ट्टिकाषिकी ॥

एककर्षस्त्वचः कार्यश्चूर्ण येत्सर्वमेकतः ।

सितोपलादिकं चूर्णं मधुसपिंचुतम् लिहेत् ॥

श्वासकालक्षयहरं हस्तपादांगादाहजित् ।

मंदाग्निं सुभजिवहत्वं पार्श्वशूलमरोचकं ॥

ज्वरमूर्ध्वगतं रक्तपित्तमाशु व्यपोहति ।

शा.स.म.ख.१३६-१३९

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
खडीसाखर	२ कि.ग्रॅ.	वंशलोचन	१ कि.ग्रॅ.
पिंपळी	५०० ग्रॅम	विलायची	२५० ग्रॅम
दालचिनी	१२५ ग्रॅम		

उपकरण - मुसल/बता, वख /खल, पातेले, परात, तराजू, चाळणी

निर्माणविधी - वरील सर्व घटक द्रव्ये वेगवेगळी कुटून बारीक करून वखगाल करावी व नंतर ही सर्व वखगाल चूर्ण खलात घेऊन योदून एकत्रित योग्य मिश्रण करावीत म्हणजे सितोपलादी चूर्ण होईल.

निरीक्षण - स्वरूप - चूर्ण	वर्ण - श्वेताभ
रस - मधुर	गंध - मिश्र मधुर गंध
दोषघ्नता - कफ	
उपयोग - श्वास, कास, क्षय, अग्निमांड, दाह, अरोचक	
मात्रा - १-४ ग्रॅम	अनुपान - मध, घृत

तालीयादी चूर्ण

तालीसं मरिचं शुण्ठी पिप्पली वंशरोचना ।

एकद्वित्रिचतुः पञ्चकर्षैर्भागान्प्रकल्पयेत् ॥

एलात्त्वचोरसु कर्षार्द्धं प्रत्येकं भागमाक्षरेत् ।

द्रात्रिशत्कर्षतुलिता प्रदेया शर्करा बुधैः ॥

तालीसाद्यामिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् ।

१२. विशेष औषधी निर्माण

कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारानाशनम् ॥

शोषाध्मानहरं प्लीहा ग्रहणी पाण्डूरोगजित् ।

पक्त्वा वा शर्करां चूर्णं क्षिपेत्स्याद् गुटीका ततः ॥ शा.सं.

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ तालीसपत्र	१०० ग्रॅम	२ मिरे	२०० ग्रॅम
३ सुंठ	३०० ग्रॅम	४ पिंपळी	४०० ग्रॅम
५ वंशलोचन	५०० ग्रॅम	६ विलायची	५० ग्रॅम
७ दालचिनी	५० ग्रॅम	८ साखर	३२०० ग्रॅम

उपकरण - मुसळ, वख / खल, परात, तराजू

निर्मित औषधीमान - ४४०० ग्रॅम

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्य वेगवेगळे चूर्ण करून वखगाळ करून खलात एकत्र करून त्यामध्ये शर्करा मिसळावी व घोटावे म्हणजे तालिसादी चूर्ण तयार होईल.

निरीक्षण - स्वरूप - चूर्ण वर्ण - श्वेताभ

रस - मधुर गंध - मिश्र मधुर गंध

दोषघ्नता - वात, कफ

उपयोग - कास, श्वास, ज्वर, अरुचि, पांडूरोग

मात्रा - २-४ ग्रॅम अनुपान - मध, अद्रकस्वरस, तुलसीस्वरस

हिंवाष्टक चूर्ण

त्रिकटूकमजमोदा सैधवं जीरेके द्वे । समधरणधृतानां अष्टमो हिंङ्गभागः ॥

प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषां चूर्णमेतज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥ भै.र.

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ सुंठ	१०० ग्रॅम	२ मिरे	१०० ग्रॅम
३ पिंपळी	१०० ग्रॅम	४ अजबूत	१०० ग्रॅम
५ सैधव	१०० ग्रॅम	६ श्वेतजीरक	१०० ग्रॅम
७ कृष्ण जीरक	१०० ग्रॅम	८ हिंङ्ग	१०० ग्रॅम
९ घृत	यथावश्यक		

१२. विशेष औषधी निर्माण

उपकरण - मुसळ/खल, सुती वख, परात, काचेची बाटली, तराजू.

निर्माणविधी - वरील सर्व घटक द्रव्ये हिंङ्गा व्यतिरिक्त मुसळीने बारीक करून वखातून गाळून घ्यावे व नंतर हिंङ्गाला तव्यावर भाजून गाळून घ्यावे. नंतर या सर्वांना एकत्र करावे म्हणजे हिंवाष्टक चूर्ण निर्माण होईल.

निरीक्षण - स्वरूप - चूर्ण वर्ण - पिवळसर

गंध - मिश्र, हिंङ्ग गंध दोषघ्नता - वात

उपयोग - जाठराग्नीप्रदीपक, वातरोगनाशक, प्रवाहीका, गुल्म, उदावर्त, आनाह, अग्निमांद, उदरशूल, अरुची

मात्रा - १-५ ग्रॅम अनुपान - घृत, कोष्ण जल, थंड जल, तक्र

लवणभास्कर चूर्ण

समुद्रलवणं कार्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।

पञ्चसौवर्चलं ग्राह्यं विडं सैधवधान्यके ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं कृष्णजीरक पत्रकम् ।

नागकेशरतालीसमम्लवैतसकं तथा ॥

द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद् बुधैः ।

मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकम् ॥

दाडिमं स्याच्चतुष्कर्षं त्वगोला चार्द्धकार्षिकी ।

एतच्चूर्णीकृतं लवणं भास्कराभिधम् ॥

शाणप्रमाणं देयं तु मस्तुतक्रसुरासवैः ।

वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षयम् ॥

अशांसि ग्रहणी कुष्ठं विबन्धं च भगन्दरम् ।

शोफं शूलं श्वासकासावामवातं च हृद्रुजम् ॥

मंदाग्निं नाशयेदेतद् दीपनं पाचनं परम् ।

सर्वलोक हिताथाय भास्करेणोदितं पुरा ॥

शा.म.अ.६/१३३-१४५

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ समुद्रलवण	१ कि.ग्रं.	२ सौवर्चल लवण	६०० ग्रॅम
३ बिड लवण	२५० ग्रॅम	४ सैधव लवण	२५० ग्रॅम

१२. विशेष औषधी निर्माण

५ धने	२५० ग्रॅम	६	पिंपळी	२५० ग्रॅम
७ पिंपळीमूळ	२५० ग्रॅम	८	कृष्णजीरक	२५० ग्रॅम
९ तेजपत्र	२५० ग्रॅम	१०	नागकेशर	२५० ग्रॅम
११ तालीसपत्र	२५० ग्रॅम	१२	अमलवेतस	२५० ग्रॅम
१३ मिरे	१२५ ग्रॅम	१४	श्वेतजीरक	१२५ ग्रॅम
१५ सुंठ	१२५ ग्रॅम	१६	दाडीम	५०० ग्रॅम
१७ दालचिनी	६० ग्रॅम	१८	छोटी ईलायची	६० ग्रॅम

उपकरण - मुसळ/खल, वख, परात, तराजू, काचेची बाटली

निर्मित औषधीमान - ४८०० ग्रॅम

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्ये वेगवेगळी बारीक करून घेऊन वखगाल करून घ्यावी. नंतर सर्व एकत्रित मिश्रण करून पुन्हा वखगाल करावी व मिश्रण खलात एकजीव होईपर्यंत मिसळवावीत. हे तयार होणारे चूर्ण लवणभास्कर चूर्ण होय.

निरीक्षण - स्वरूप - चूर्ण वर्ण - पिवळसर, काळसर
गंध - मिश्र सुंठी गंध दोषघ्नता - वात, कफ

उपयोग - वातकफज गुल्म, प्लीहा, उदररोग, क्षयरोग, अर्शा, ग्रहणी, कुष्ठ, आमवात, शूल, श्वास, कास

मात्रा - १-४ ग्रॅम अनुपान - ताक, उष्णोदक

संजीवनीवटी (शा. सं.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ (बावडींग) विडंगा	१० ग्रॅम	२ सुंठ	१० ग्रॅम
३ पिंपळी	१० ग्रॅम	४ हिरडा	१० ग्रॅम
५ आवळा	१० ग्रॅम	६ बिहाडा (बेहडा)	१० ग्रॅम
७ वचा	१० ग्रॅम	८ गुडूची	१० ग्रॅम
९ शुद्ध भस्मलक	१० ग्रॅम	१० शु. वात्सनाभ	१० ग्रॅम
११ गोमुत्र	यथावश्यक		

उपकरण - खल, वख, मोजपात्र, पातेले, तराजू

१२. विशेष औषधी निर्माण

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्ये दिलेल्या मात्रेमध्ये वखगाल चूर्ण स्वरूपात खलामध्ये गोमूत्रासोबत घोटून त्याच्या २५० मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या बनवून सावलीमध्ये वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - कृष्ण
गंध - गोमुत्र दोषघ्नता - त्रिदोष

उपयोग - अजीर्ण, गुल्म, विसूचिका, सन्निपातज ज्वर

मात्रा - २५० - ७५० मि.ग्रॅ.

अनुपान - अद्रकस्वरस / मध, बिल्वावलेह

एलादिवटी (श्री.र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ विलायची	५ ग्रॅम	२ तेजपत्र	५ ग्रॅम
३ दालचिनी	५ ग्रॅम	४ पिंपळी	२० ग्रॅम
५ यष्टीमधु	४० ग्रॅम	६ खजूर (बीरहीत)	४० ग्रॅम
७ मनुका (बीरहीत)	४० ग्रॅम	८ साखर	४० ग्रॅम
९ मध यथावश्यक			

उपकरण - शेणडी/खल, वख, पातेले, मोजपात्र

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्यांचे बारीक वखगाल चूर्ण करून खलात घालून एकत्र मिसळून मधासह मर्दन करून २५०-२५० ग्रॅमच्या गोळ्या बनवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - काळसार लालसर

गंध - मिश्र विलायची गंध दोषघ्नता - वात

उपयोग - कास, श्वास, हिक्का, स्फोपित, धीवर्न, ज्वर, स्वरभेद, भ्रम, क्षय, उरः क्षत, तृष्णा, वमन, अरुचि, शोथ, प्लीहावृद्धी, आमवात.

मात्रा - २५० ग्रॅम दिवसातून ६-१२ गोळ्या अनुपान - मध

लवणादि वटी (द्वैतसंजीवनीविलास)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ लवंगा	१० ग्रॅम	२ मिरे	१० ग्रॅम

१२. विशेष औषधी निर्माण

३	विभीतकफलमज्जा	१० ग्रॅम	४	काथ (खदिरकाष्ठसार)	१० ग्रॅम
५	बबुलत्वककाथ	यथावश्यक			

उपकरण - शेंगडी/खल, वल्ल

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्यांचे वल्लगाळ चूर्ण बनवून खलात घालून एकत्र मिसळून बबुलत्वक काथामध्ये घोटून ३ भावना घाब्यात व २५० ग्रॅमच्या गोळ्या बनवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - काळसर
गंध - लवंग दोषघ्नता - कफहर/वातहर
उपयोग - कांस, श्वासरोगनाशक, कंठरोगनाशक
मात्रा - २५०-७५० मि.ग्रॅ. अनुपान - कोणजल

शंखवटी (चो.र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१	चिचभस्म	२	पंचलवण
३	शंखभस्म	४	सुंठ
५	हिंग	६	मिरे
७	पिंपळी	८	शु.पारा
९	शु.गंधक	१०	शु.बचनाग
११	निबुस्वरस	यथावश्यक	

उपकरण - शेंगडी, वल्ल, पातेले, मोजपात्र

निर्माणविधी - चिचेचे भस्म व पंचलवण एकत्र करून निबु रसामध्ये मिसळून नंतर त्यामध्ये शंखभस्म तापवून मिसळावे. नंतर भाजलेले हिंग, सुंठ, मिरे, पिंपळी, शु.पारा, शु.गंधक, शु.बचनाग घेऊन पारा - गंधकाची कज्जली करून शंखभस्माच्या मिश्रणामध्ये मिसळून ३ दिवस निबू रसामध्ये घोटून नंतर २५० ग्रॅमच्या गोळ्या बनवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - श्वेताभ
गंध - चिचा आम्ल गंध दोषघ्नता - वातपित्त
उपयोग - क्षय, ग्रहणी, अजीर्ण, अग्निप्रदीपन, विदग्धाजीर्ण
मात्रा - २५०-७५० मि.ग्रॅ. अनुपान - जल

१२. विशेष औषधी निर्माण

रसोनवटी (वै.जी., सिद्धमीषज्य संग्रह)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१	लसूण	२	जीरे
३	शु. हिंग	४	सुंठ
५	मिरे	६	पिंपळी
७	शु. गंधक	८	सैधव
९	निबुस्वरस	यथावश्यक	

निर्माणविधी - वरील सर्व घटक द्रव्ये एकत्र करून खलात घालून निबु स्वरसामध्ये ३ दिवसापर्यंत मर्दन करून १२५ ग्रॅमच्या गोळ्या बनवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन गंध - लसूण गंध

वर्ण - काळपट पांढरा (श्वेतश्याभ)

दोषघ्नता - वातरोग

उपयोग - अजीर्ण, कृमी, उदरशूल, विसूचिका

मात्रा - २५० - ५०० ग्रॅम अनुपान - जल / ताक

चित्रकादीवटी

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिङ्गवजमोदाच चव्यचैकत्र चूर्णयेत् ॥
सौवर्चलं सैधवं च बिडमौद्दिमेव च ।
सामुद्रेण समं पञ्चलवणान्यत्र योजयेत् ॥
गुडिकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचय त्यागं दीपयत्याशु च अनिलम् ॥

धै.र.

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१	चित्रक	२	पिंपळीमूळ
३	यवक्षार	४	सर्जिकाक्षार
५	सौवर्चललवण	६	सैधव
७	बिडलवण	८	सामुद्रलवण
९	औद्भिद लवण	१०	सुंठ

१२. विशेष औषधी निर्माण

११	मिरे	२५ ग्रॅम	१२	पिंपळी	२५ ग्रॅम
१३	हिंण	२५ ग्रॅम	१४	ओवा	२५ ग्रॅम
१५	ज्यवक	२५ ग्रॅम	१६	कोवळ्या डाळींबाचा रस / लिंबूरस	यथावश्यक

उपकरण - खल, कल, झाकणी, सुरी

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्यांची वखगळ चूर्ण खलात एकत्र करून त्यात

कोवळ्या डाळींबाचा रस घालून मिश्रण खुप घोटाने. सर्व मिश्रणाला आंबटपणा येईपर्यंत गोळ्या बांधण्याइतपत घट्ट होईपर्यंत भावना घाल्यात. नंतर १५० मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या बनवाव्यात.

निरिक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - पांढरट काळसर रस - अम्ल गंध - मिश्र हिंण गंध

दोषघ्नता - वातरोग, पित्तवर्धक

उपयोग - ग्रहणी, आध्मान, आमपाचन, आमदोष

मात्रा - १५० - २५० मि.ग्रॅ. अनुपान - ताक

चंद्रप्रभावटी (Cha. सं.)

चंद्रप्रभावचा मुस्तं भूमिम्बापुतदारकम् ।

हरिद्राजनिविषा दावी पिपलीमूलचित्रकौ ॥

धान्यकं त्रिफला चक्यं विडङ्गं गजपिपली ।

व्याघं माक्षिक धातुश्च द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ॥

एतानि शाणपात्रानि प्रत्येकं कारयेद् बुधः ।

त्रिवृहन्ती पत्रकं च त्वगोला वंशरोचना ॥

प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादतानि बुद्धिमान ।

द्विकर्षं हतलोहं स्याच्चतुष्कर्षं सिता भवेत् ॥

शिलाजलत्वष्टकर्षं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुणुतोः ।

एभिरेकत्र संशुणोः कर्तव्या गुटीका शुभा ॥

चंद्रप्रभेति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।

प्रमेहाच्चिशति क्वच्छं मूत्राघातं तथाऽध्मरीम् ॥

विबन्धानाहशूलानि मेहनं ग्रंथिमर्बुदम् ।

अण्डवृद्धी तथा पांडु कामलांच हलीमकम् ॥

अन्त्रवृद्धिं कटीशूलं श्वासं कासं विचर्चिकापम् ।

कुष्ठान्यशांसि कण्डूं च प्लीहोदर भगन्दरम् ॥

दन्तरोगं नेत्ररोगं स्त्रीणामार्तवजां रुजम् ।

पुसां शुक्रगतान्दोषान्मन्दाग्निमरुचिं तथा ॥

चायुं पित्तं कफं हन्याद् बल्या वृष्या रसायनी ।

चन्द्र प्रभायां कर्षस्तु चतुः शाणो विधियते ॥

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ चंद्रप्रभा (कचूर)	२५ ग्रॅम	२ वचा	२५ ग्रॅम
३ नागरमोथा	२५ ग्रॅम	४ चिरायता	२५ ग्रॅम
५ गुडूचि	२५ ग्रॅम	६ देवदारु	२५ ग्रॅम
७ हरिद्रा	२५ ग्रॅम	८ अतिविषा	२५ ग्रॅम
९ दासहरिद्रा	२५ ग्रॅम	१० पिंपळीमूल	२५ ग्रॅम
११ चित्रकमूल	२५ ग्रॅम	१२ धने	२५ ग्रॅम
१३ हरितकी	२५ ग्रॅम	१४ विभितक	२५ ग्रॅम
१५ आवळा	२५ ग्रॅम	१६ चक्य	२५ ग्रॅम
१७ विडङ्ग	२५ ग्रॅम	१८ गजपिपली	२५ ग्रॅम
१९ सुंठ	२५ ग्रॅम	२० मिरे	२५ ग्रॅम
२१ पिपळी	२५ ग्रॅम	२२ स्वर्णमाक्षिक भस्म	२५ ग्रॅम
२३ यवक्षार	२५ ग्रॅम	२४ स्वर्णिकाक्षार	२५ ग्रॅम
२५ सैधवलवण	२५ ग्रॅम	२६ सौधचर्चलवण	२५ ग्रॅम
२७ बिडलवण	२५ ग्रॅम	२८ त्रिवृत्तमूल	१०० ग्रॅम
२९ दन्तीमूल	१०० ग्रॅम	३० तेजपत्र	१०० ग्रॅम
३१ दालचिनी	१०० ग्रॅम	३२ एला	१०० ग्रॅम
३३ वंशलोचन	१०० ग्रॅम	३४ लोहभस्म	२०० ग्रॅम
३५ शर्करा	४०० ग्रॅम	३६ शिलाजीत	८०० ग्रॅम
३७ गुणुळ	८०० ग्रॅम	३८ गोदूध	यथावश्यक
३९ उष्णजल	यथावश्यक		

उपकरण - मुसळ, कढई, पातेले, वख, खल

निर्माणविधी

सर्वप्रथम गुग्गुळाला दुधासह उकळून उष्ण जलाने धुवून घेणे. नंतर लोखंडी कढईमध्ये ह्या गुग्गुळाला पाण्यासोबत शेगडीवर गरम करून चांगले हलवून घ्यावे. नंतर यामध्ये शिलाजीत व साखर टाकून मिसळावे. नंतर इतर घटकद्रव्ये बारीक करून त्यांचे वखगाळ चूर्ण ह्या कढईमध्ये टाकावे. सर्वात शेवटी लोहभस्म, सुवर्णमाक्षिक भस्म टाकावे व खलामध्ये ह्या सर्व मिश्रणाचे मर्दन करून गोळ्या बनवाव्यात व सावलीमध्ये वाळण्यास ठेवाव्यात. म्हणजेच चंद्रप्रभावटी तयार होतील.

निरीक्षण - स्वरूप - घन रूप - काळा

रस - तिक्त, कषाय गंध - गुग्गुळ व शिलाजित मिश्र गंध

दोषघ्नता - सर्व रोग नाशक

उपयोग - प्रमेह, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राघात, अश्मरी, विषघ्न, आनाह, शूल, ग्रंथी, अर्बुद, अण्डवृद्धी, पाण्डू, कामला, अन्त्रवृद्धी, कटीशूल, सर्व रोग नाशक, वृष्य, बल्य, रसायन.

मात्रा - २५० मि.ग्रं. - १ ग्रंम अनुपान - दूध

आरोग्यवर्धिनीवटी

रसगन्धकलोह्राशुल्बभस्म समांशकम् ।

त्रिफला द्विगुणा प्रोक्ता त्रिगुणं च शिलाजतु ॥

चतुर्गुणं पुरं शुद्ध चित्रमूलं च तत्समम् ।

तिक्ता सर्वसमा ज्ञेया सर्व सञ्चूर्य यत्नतः ॥

निम्बवृक्षदलाम्भोभिर्मर्दयेद् द्विदिनावधि ।

ततश्च वटिका कार्या राजकोलफलोपमा ॥

मण्डलं सेविता सैषा हन्ति कुष्ठान्यशेषतः ।

वातपित्तकफोद्भूताञ्ज्वरात्रानाप्रकारजान् ॥

देया पञ्चदिने जाते ज्वरे रोगे वटी शुभा ।

पाचनी दीपनी पथ्या हृद्या मेदोविनाशिनी ॥

मलशुद्धिकरी नित्यं दुर्धर्षक्षुप्रवर्तिनी ।

बहुनाम किमुक्तेन सर्वरोगेषु शस्यते ॥

आरोग्यवर्धनी नाम्ना गुटिकेयं प्रकीर्तिता ।

सर्वरोगप्रशमनी श्रीनागार्जुन चोदिता ॥

र.यो.सा १३०४-१३१२

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु.पारद	१०० ग्रॅम	२ शु. गंधक	१०० ग्रॅम
३ लोहभस्म	१०० ग्रॅम	४ अभ्रकभस्म	१०० ग्रॅम
५ ताम्रभस्म	१०० ग्रॅम	६ आमलकी (आवळा)	७० ग्रॅम
७ हरितकी	७० ग्रॅम	८ बिभितक	७० ग्रॅम
९ शु.शिलाजीत	३०० ग्रॅम	१० शु.गुग्गुळ	१०० ग्रॅम
११ चित्रकमूल	१०० ग्रॅम	१२ कुटकी	१८०० ग्रॅम
१३ निम्बपत्रस्वरस	यथावश्यक		

उपकरण - पातेले, कढई, वख, मोजपात्र/खल

निर्माणविधी

सर्वप्रथम पारद व गंधकाची कज्जली बनवून घ्या. यामध्ये नंतर लोह, अभ्रक, ताम्रभस्म मिसळून मर्दन करा. त्यानंतर त्रिफळा, चित्रकमूल व कुटकीचे वखगाळ चूर्ण तयार करा. छोट्या कढईमध्ये जल व गुग्गुळ एकत्र करून शेगडीवर मंदग्रीवर ठेवावे. ज्यावेळी हे मिश्रण एकजीव होईल त्यावेळी त्यामध्ये शिलाजीत टाकावे. हे मिश्रण एकजीव होईल वरील चूर्ण, कज्जली व भस्मांचे मिश्रण यामध्ये मिसळावे व नंतर खलामध्ये याचे मर्दन करून निम्बपत्रस्वरसाच्या भावना देऊन २५० मि.ग्रं.च्या गोळ्या बनवून सावलीमध्ये वाळायला ठेवाव्यात. अशाप्रकारे आरोग्यवर्धिनीवटी तयार होते.

निरीक्षण - स्वरूप - घन रस - तिक्त, कषाय

वर्ण - काळसर गंध - निंब

दोषघ्नता - त्रिदोषघ्न

उपयोग - सर्व प्रकारचे कुष्ठ, वात, पित्त, कफज, ज्वर, क्षुधावर्धक, यकृत उत्तेजक, रक्तवर्धक

मात्रा - २५० मि.ग्रं.

अनुपान - मध, उष्णोदक

कैशोर गुग्गुळ (मी. र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ हिरडा	५०० ग्रॅम	२ बेहडा	५०० ग्रॅम

१२. विशेष औषधी निर्माण

३	आवळा	५०० ग्रॅम	४	गुडूचि (जिलाय)	५०० ग्रॅम
५	गुण्डुळ	५०० ग्रॅम			
	प्रक्षेप द्रव्य				
६	त्रिफळा	५० ग्रॅम	७	गुडूचि	२५ ग्रॅम
८	त्रिकटू	४० ग्रॅम	९	विडंगा	१० ग्रॅम
१०	निशोथ	५ ग्रॅम	११	दंती	५ ग्रॅम
१२	जल	१२ लि.	१३	अवशेष काथ	३ लि.
१४	घृत	यथावश्यक			

उपकरण - शेगडी/खल, कढई, वख, पातेले, मोजपात्र

निर्माणविधी

गुण्डुळाला वखामध्ये बांधून कढईमध्ये दोलायत्र विधीप्रमाणे लटकवावे. नंतर हिरडा, बेहडा, आवळा, गुडूचि ४ पट पाण्यामध्ये कढईमध्ये टाकून त्याचा काढा तयार करावा. १/४ शिल्लक काढा राहिल्यावर गुण्डुळालील कचरा साफ करून, काढ्याला वखालून गाळून घ्यावे. घट्ट होईपर्यंत अग्नि घावा व गुण्डुळाचा गंध यायला लागल्यावर अग्नि देणे बंद करावे व थंड झाल्यावर त्यामध्ये वरील प्रक्षेपद्रव्यांचे वखणाल चूर्ण मिसळून एकजीव करावे व गाईचे तूप टाकून त्याचे मर्दन करून २५०-२५० मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार करून सावलीत वाळवाव्यात. कैशोर गुण्डुळ तयार होईल.

निसीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - काळसर

गंध - गुण्डुळ रस - कषाय

दोषघ्नता - वातरोग

उपयोग - वातरक्त, व्रण, कुष्ठ, कास, शोथ, उदररोग, पाण्डुरोग, अग्निमांद
मात्रा - २५० - ५०० मि.ग्रॅ. अनुपान - कोष्णजल, दूध, गोमूत्र

सिंहनाद गुठबुळ (श्री. र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१	हिरडा	२	बेहडा
३	आवळा	४	जल
५	शु. गंधक	६	शु. गुण्डुळ
७	एरण्डतेल	२०० मिली	

१२. विशेष औषधी निर्माण

उपकरण - पातेले, शेगडी, कढई, वख, मोजपात्र/खल

निर्माणविधी

हिरडा, बेहडा, आवळा यांचे भरड चूर्ण एकत्र करून त्याचे ४ पट पाणी घेऊन त्याचा काथ तयार करून १/४ शेष काथ शिल्लक राहिल्यावर गाळून घेऊन नंतर त्यामध्ये गंधक, गुण्डुळ आणि एरण्डतेल टाकून पुन्हा शिजवावे व घट्ट काढा तयार होऊन थंड झाल्यावर त्याच्या २५०-२५० मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार करून सावलीमध्ये वाळवाव्यात. अशाप्रकारे सिंहनाद गुण्डुळ तयार मिळेल.

निसीक्षण - स्वरूप - घन रस - तिक्त, कषाय

गंध - मिश्र एरंड स्नेह गंध वर्ण - काळसर

दोषघ्नता - वातरोग

उपयोग - वात, पित्त, कफज व्याधी, पंगुता, श्वास, कास, वातरक्त, कुष्ठ, गुल्म, शूल, उदरविकार

मात्रा - २५०-५०० मि.ग्रॅ. अनुपान - जल

योगरत्न गुठबुळ (शा. सं.)

नागरं पिप्लतीमूलं पिप्लती चव्यचित्रकौ ।

भृष्टं हिङ्गबजमोदा च सर्षपो जीरकद्रवम् ॥

रेणुकेन्द्रवाः पाठा विडङ्गं गजपिप्लती ।

कटुकाऽतिविषा भाङ्गी वचा मूर्धति भागतः ॥

प्रत्येकं शाणिकानि स्युद्रव्याणिमानि विंशतीः ।

द्रव्येभ्यः सकलेभ्यश्च त्रिफला द्विगुणा भवेत् ॥

एभिश्चूर्णिकृतैः सर्वैः समो द्येश्च गुगुलुः ।

वङ्गं सौष्यं च नागं च लोहसारस्तदाश्रकम् ॥

मण्डूरं रससिध्दं प्रत्येकं पलसम्मितम् ।

गुडपाकसमं कृत्वा इमं दद्याद्यथोचितम् ॥

एकपिण्डं ततः कृत्वा धारयेद् घृतभाजने ।

गुटीकाः शाणमात्रास्तु कृत्वा ग्राह्यां यथोचिताः ॥

गुगुलुयोगराजोऽयं त्रिदोषघ्नो रसायनः ।

सैशुनाहारपानानां त्यागो नैवात्र विद्यते ॥

सर्वान् वातामयान्कुष्ठानशति प्रहणीगदम् ।
 प्रमेहं वातरक्तं च नाभिशूलं भगन्दरम् ॥
 उदावर्तं क्षयं गुल्ममपस्मारसुरोग्रहम् ।
 मन्दाग्निश्वासकासांश्च नाशयेदरुचि तथा ॥
 रेतोदोषहरः पुंसां रजोदोषहरः स्त्रियाम् ।
 पुंसामत्यजनको बध्यानां गर्भदस्तथा ॥
 रास्नादि क्वाथसंयुक्तो विविधं हन्ति मारुतम् ।
 काकोल्यादिश्रुतात्पित्तं कफमारवधादिना ॥
 दावीश्रुतेन मेहांश्च गोमूत्रेण च पाण्डुताम् ।
 मेदोवृद्धिं च मधुना कुष्ठं निम्बश्रुतेन वा ॥
 छिन्नाक्वाथेन् वातात्तं शोथं शूलं कणाश्रुतात् ।
 पाटलाक्वाथसहितो विषं मूषकजं जयेत् ॥
 त्रिफलाक्वाथसहितो नेत्रार्तिं हन्ति दारुणाम् ।
 पुनर्नवादि क्वाथेन हन्यात्सर्वोदराण्यपि ॥

शा.सं.म.अ.७/५६-६९

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ सुंठ	२५ ग्रॅम	२ पिप्पलीमूल	२५ ग्रॅम
३ पिप्पली	२५ ग्रॅम	४ चव्य	२५ ग्रॅम
५ चित्रक	२५ ग्रॅम	६ हिंग	२५ ग्रॅम
७ अजमोदा	२५ ग्रॅम	८ सर्षप	२५ ग्रॅम
९ श्वेतजीरक	२५ ग्रॅम	१० कृष्णजीरक	२५ ग्रॅम
११ रेणुका	२५ ग्रॅम	१२ इंद्रयव	२५ ग्रॅम
१३ पाठा	२५ ग्रॅम	१४ विडंग	२५ ग्रॅम
१५ गजपिपळी	२५ ग्रॅम	१६ कुटकी	२५ ग्रॅम
१७ अतिविषा	२५ ग्रॅम	१८ भारंगी	२५ ग्रॅम
१९ वचा	२५ ग्रॅम	२० मूर्वा	२५ ग्रॅम
२१ त्रिफळा	१ कि.ग्रॅ.	२२ गुग्गुळ	१५०० ग्रॅम
२३ घृत	यथावश्यक		

उपकरण - खल, मुसळ, वख, पातेले, मोजपान

निर्माणविधी

सर्वप्रथम वरील घटकद्रव्यांचे वखगाळ चूर्ण तयार करून घ्यावे. नंतर खलामध्ये गुग्गुळ घेऊन त्यामध्ये घृत घालून मर्दन करावे. गुग्गुळ घृतासोबत एकजीव होऊन मुलायम झाल्यावर त्यामध्ये वरील घटकद्रव्यांचे चूर्ण त्यामध्ये टाकून मिश्रण एकजीव होईपर्यंत घोटावे. नंतर त्याच्या २५०-२५० मि.ग्रॅ.च्या गोळ्या तयार करून ठेवाव्यात. अशाप्रकारे योगराजगुग्गुळ तयार होतो.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - काळसर
 रस - तिक्त, कषाय गंध - सुंठी मिश्र गंध
 दोषघ्नता - त्रिदोषघ्न
 उपयोग - त्रिदोषनाशक, वातरोग, कुष्ठ, अर्श, ग्रहणी, प्रमेह, वातरक्त, नाभिशूल, भगन्दर, उदावर्त, अपस्मार, श्वास, कास, अरुचिनाशक, शुक्रदोष, रजोदोषनाशक.
 मात्रा - ५०० मि.ग्रॅ.
 अनुपान - गोमूत्र, मधु, निम्बक्वाथ, रास्नादी क्वाथ, कोषण जल.

मृत्युञ्जयस्व (मै. र., र. सा. सं.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. हिंगुळ	२० ग्रॅम	२ शु.बचनाग	१० ग्रॅम
३ शु. गंधक	१० ग्रॅम	४ मिरे	१० ग्रॅम
५ टंकण	१० ग्रॅम	६ पिपळी	१० ग्रॅम
७ अद्रकस्वरस	यथावश्यक		

उपकरण - खल, पातेले, मोजपान, वख

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्यांचे वखगाळ चूर्ण एकत्र करून अद्रकरसामध्ये ३ दिवस मर्दन करून घ्यावे १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या बनवून सावलीमध्ये वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - लालसर
 गंध - आद्रक गंध दोषघ्नता - त्रिदोषघ्न
 उपयोग - कफज, वातकफज व्याधी, विषमज्वर, जीर्णज्वर, सन्निपात, अतिसार
 मात्रा - १२५-२५० मि.ग्रॅ.
 अनुपान - आद्रक स्वरस, मध, दही, निंबुरस

आलंदशैस्वरस (र. सा. सं., वि. शै. सं.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. हिण्डुळ	१० ग्रॅम	सुंठ	१० ग्रॅम
३ मिरे	१० ग्रॅम	पिंपळी	१० ग्रॅम
५ टंकण	१० ग्रॅम	बचनाग	१० ग्रॅम
७ गंधक	१० ग्रॅम	निंबूस्वरस	यथावश्यक

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वस्त्र

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्यांचे वस्त्रगाळ चूर्ण घेऊन निंबूस्वरसामध्ये १२ तास मर्दन करून १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या बनवून सावलीमध्ये वाळवाव्यात. यालाच आलंदशैस्वरस म्हणतात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - लालसर

गंध - तिक्त दोषघ्नता - कफघ्न, वातघ्न

उपयोग - कफज्वर, कास, श्वास, मंदाग्नि, अजीर्ण, अपस्मार, वातरोग, प्रमेह, सन्निपात

मात्रा - १२५-२५० मि.ग्रॅ. अनुपान - जल, ताक, तांदूळाचे धावन

विभुवलाकीर्तिस (चौ. र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. हिण्डुळ	१० ग्रॅम	शु. बचनाग	१० ग्रॅम
३ सुंठ	१० ग्रॅम	मिरे	१० ग्रॅम
५ पिंपळी	१० ग्रॅम	टंकण	१० ग्रॅम
७ पिंपळीमूळ	१० ग्रॅम	तुळशीपत्र स्वरस	यथावश्यक
९ अद्रक स्वरस	यथावश्यक	धोतरापत्र स्वरस	यथावश्यक

उपकरण - खल, मोजपात्र, वस्त्र

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्यांचे वस्त्रगाळ चूर्ण तयार करून एकजीव करावे.

नंतर एकत्रित चूर्णाला खलात घालून तुळशी, अद्रक व धोऱ्याच्या पानाच्या रसाच्या ३-३ भावना अनुक्रमे घाव्यात. नंतर मर्दन करून १२५ मि.ग्रॅ. च्या त्रिभुवनकीर्तीच्या गोळ्या तयार करून सावलीत वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - लालसर विटकरी

रस - कटु, तिक्त गंध - तुळशीपत्र व आद्रक यांचा मिश्र गंध

दोषघ्नता - त्रिदोषघ्न

उपयोग - कफघ्न, ज्वरघ्न, वेदनाहर, वातप्रधान, कफप्रधान, वातकफज्वर

मात्रा - १२५-२५० मि.ग्रॅ. अनुपान - मध, अद्रकरस

हिंडुळेश्वरस (र. चौ. सा.)

तुल्यांशं मर्दशेत्खल्वे पिप्यती हिंडुलं विषम् ।

द्विगुज्जा मधुना देया वातज्वरनिवृत्तये ॥

र. चौ. सा. २६४४

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. हिण्डुळ	५० ग्रॅम	शु. बचनाग	५० ग्रॅम
३ छोटी पिंपळी	५० ग्रॅम		

निर्माण विधी - शु. हिण्डुळ खलात घेऊन बारीक करावा. त्यात शु. बचनाग व शु. पिंपळीचे वस्त्रगाळ चूर्ण घालून ३ तासापर्यंत एकत्र मर्दन करावे.

नंतर बाटलीमध्ये भरून वापरावे.

निरीक्षण - स्वरूप - चूर्ण वर्ण - केशरी लालसर

गंध - पिंपळी गंध दोषघ्नता - वातकफघ्न

उपयोग - ज्वरनाशक, कफनाशक, शिरःशूल, आमवात, वातज्वर

मात्रा - ६० - १२० मि.ग्रॅ. अनुपान - जल, मध, आद्रक स्वरस

वसंतमालतीरस (शै. र.)

स्वर्णमुक्ता दरदमरिचं भगवद्दध्या प्रदिष्टं ।

खर्पर्यष्टी प्रथममखिलं मर्दशेद् प्रक्षणेन् ॥

धावत्सनेहो व्रजति विलयं निम्बुनिरणे तावद् ।

गुज्जाद्वन्द्वं मधुचपलया मालतीप्रागवसंतः ॥

शै. र. १२०५, १२०६

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ सुवर्णमसम	१० ग्रॅम	मुक्तामसम	२० ग्रॅम
३ शुद्ध हिण्डुळ	३० ग्रॅम	काळे मिरे	४० ग्रॅम

१२. विशेष औषधी निर्माण

५	खर्परभस्म	८० ग्रॅम	६	लोणी	यथावश्यक
७	लिंबूरस	यथावश्यक			

उपकरण - लोखंडी खल, दगडी खल, वल्ल, सुरी, झाकणी
 निर्माणविधी - सर्वप्रथम काळ्या मिऱ्याचे वस्त्रगाळ चूर्ण करून त्यामध्ये इतर घटकद्रव्ये खलामध्ये एकत्रित करून त्यामध्ये लोणी मिसळून मिश्रणाचा खल करावा. मिश्रण कोरडे झाल्यावर त्यात लिंबूरस टाकून त्याच्याच भावना घाव्यात. या मिश्रणातील स्निग्धाश पूर्णपणे गेल्यावर त्याच्या १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार कराव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - लालसर विटकरी
 गंध - निंबू व हिंगुळमिश्र दोषघ्नता - त्रिदोष
 उपयोग - जीर्णज्वर, विषमज्वर व धातुगत ज्वर, जीर्ण अग्निमांघ, रोगप्रतिकारशक्ती वर्धक

मात्रा - १२५-२५० मि.ग्रॅ. अनुपान - पिपळीचूर्ण, मध, दूधसाखर

वसंतकुसुमाकरस्य (भौ. र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ प्रवाळपिष्टी	४० ग्रॅम	२ रससिंदूर	४० ग्रॅम
३ मुक्तापिष्टी	४० ग्रॅम	४ अन्नकभस्म	४० ग्रॅम
५ सुवर्णभस्म	२० ग्रॅम	६ रौप्यभस्म	२० ग्रॅम
७ लोहभस्म	३० ग्रॅम	८ नागभस्म (शतपुटी)	३० ग्रॅम
९ वंगभस्म	३० ग्रॅम		
भावना द्रव्ये			
१० अडूळसा स्वस	यथावश्यक	११ हळदकाथ	यथावश्यक
१२ उसाचा रस	यथावश्यक	१३ कमलपुष्परस	यथावश्यक
१४ मालतीपुष्परस	यथावश्यक	१५ गाईचे दूध	यथावश्यक
१६ केळखोड रस	यथावश्यक	१७ कापूरी फाण्ट	यथावश्यक
१८ चंदन फाण्ट	यथावश्यक		

उपकरण - पातेले, मोजपात्र, वल्ल

१२. विशेष औषधी निर्माण

निर्माणविधी - वरील सर्व घटक द्रव्ये दिलेल्या प्रमाणात घेऊन एकत्रित करावे व नंतर सर्व भावना द्रव्यांच्या पृथक पृथक भावना घाव्यात. नंतर १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार करून सावलीमध्ये वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - तांबूस रंग
 गंध - कस्तुरी दोषघ्नता - रसायन, त्रिदोष
 उपयोग - क्षय, प्रमेह, रक्तपित्त, वमन, अम्लपित्त, विषनाशक
 मात्रा - १२५ - २५० मि.ग्रॅ. अनुपान - दूध, मलाई, लोणी

हृदयार्णवस्य (भा. भौ. र.)

शुद्धसूतं समं गंध मृतताम्रं तयोः समम् ।
 मर्दयेत्रिफलाक्वाथैः काकमाची द्रवैर्दिनम् ॥
 चणमात्रां वटीं खादेद्रसोऽयं हृदयार्णवः ।

भा. भौ. र. ८६५४

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु.पारा	५० ग्रॅम	२ शु. गंधक	५० ग्रॅम
३ ताम्रभस्म	१०० ग्रॅम	४ त्रिफळाक्वाथ	यथावश्यक
५ काकमाची पत्रस्वरस	यथावश्यक		

उपकरण - दगडी खल, परात, सुरी

निर्माणविधी

सर्व प्रथम शुद्ध पारा व शुद्ध गंधक यांची कज्जली करून त्यामध्ये ताम्रभस्म मिसळावे. हे मिश्रण एकजीव होऊ घावे. नंतर त्यात त्रिफळाक्वाथ घालून भावना घावी. नंतर त्यामध्ये काकमाची पत्र स्वरस घालून त्याची भावना घावी. या मिश्रणाचा खल करून मिश्रण सूक्ष्म व श्लक्ष्ण होऊ घावे व नंतर त्याच्या १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार कराव्यात.

निरीक्षण - वर्ण - कृष्ण स्वरूप - घन
 गंध - गंधक गंध दोषघ्नता - कफ, वात
 उपयोग - हृद्रोग, हृदयस्थ कफ निर्हरणासाठी.
 मात्रा - १२५ - २५० मि.ग्रॅ. अनुपान - अर्जुनादिकाथ

श्वेतसुकुठारस (श्री. र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. पारद	१० ग्रॅम	२ शु. गंधक	१० ग्रॅम
३ शु. बचनाग	१० ग्रॅम	४ टंकण	१० ग्रॅम
५ मनःशील	१० ग्रॅम	६ मिरे	१० ग्रॅम
७ सुंठ	१० ग्रॅम	८ पिपळी	१० ग्रॅम

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वख

भावना द्रव्य - नागवेली पत्र स्वरस, यथावश्यक.

निर्माणविधी - पारद - गंधकाची कजली तयार करून यामध्ये बचनाग, टंकण, मिरे टाकून एकत्रित खल करावा नंतर सुंठ, पिपळीचूर्ण त्यामध्ये टाकून खलामध्ये नागवेलीच्या पाल्याच्या स्वरसात मर्दन करावे व नंतर याच्या १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या बनवाव्यात व सावलीमध्ये वाळवाव्यात.

निरीक्षण - रस - कट्ट स्वरूप - घन

वर्ण - काळसर तपकीरी गंध - नागवेलीच्या पानाचा

दोषघ्नता - त्रिदोषघ्न

उपयोग - श्वास, कास, मंदाग्नि, सत्रिपात, मूर्च्छा, अपस्मार, पुमपुत्रसावरणशोथ

मात्रा - १२५ - २५० मि.ग्रॅ.

अनुपान - अद्रकरस, जल, कंटकारी काथ.

शालभृताकरस (श्री. र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ रससिंदूर	३० ग्रॅम	२ ताम्रभस्म	१० ग्रॅम
३ सुवर्णभस्म	१० ग्रॅम	४ शु. मनःशील	२० ग्रॅम
५ शु. हरताळ	२० ग्रॅम	६ शु. गंधक	२० ग्रॅम
७ पीतवर्ण कपर्दिका	यथावश्यक		

उपकरण - पातेले, वख, मोजपात्र, खल, शराव

निर्माणविधी

रससिंदूर खलात घेऊन बारीक घोटून त्यात हरताळ, मनःशील, गंधक चूर्ण घालून घोटवावे. एकजीव झाल्यानंतर ताम्र व सुवर्ण भस्म टाकू न मर्दन करावे. तयार झालेले मिश्रण पीत वर्णाच्या कपर्दिकात भरावे. कपर्दिकेचे मुख टंकण व बकरीचे दूध यांच्या मिश्रणाने बंद करावे. मिश्रण सुकल्यावर कपर्दिका शरावात ठेवून त्यावर दुसरे शराव ठेवून मुखबंधन करून शरावाचे गजपुटात पचन करावे. नंतर शराव उघडून कपर्दिकेसह मिश्रण खलात घेऊन घोटवावे. हा राजमुगांकरस होय.

निरीक्षण - स्वरूप - चूर्ण वर्ण - लालसर, काळसर

गंध - मिश्र रस - कषाय

दोषघ्नता - त्रिदोषघ्न

उपयोग - राजयक्ष्मा, शुष्ककास, कफ

मात्रा - ६०-१२५ मि.ग्रॅ.

अनुपान - मध, मिरे

हेमवार्धपोटली रस (र. श्री. सा.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. पारद	१० ग्रॅम	२ ताम्रभस्म	१० ग्रॅम
३ गंधक	१० ग्रॅम	४ सुवर्णभस्म	५ ग्रॅम
५ रजतभस्म	५ ग्रॅम	६ लोहभस्म	५ ग्रॅम
७ रससिंदूर	५ ग्रॅम	८ शीळीचे दूध	यथावश्यक

उपकरण - पातेले, शेगडी, खल, वख, मोजपात्र, दोलायंत्र

निर्माणविधी

वरील सर्व घटक द्रव्यांचे वखगाल चूर्ण एकत्र घेऊन मिश्रण करून त्याला शीळीच्या दुधाची भावना द्यावी. नंतर त्याला एका पोडलीमध्ये बांधून भांड्यामध्ये (यंत्रामध्ये) लाटकवून ठेवावे. या यंत्रामध्ये खाली दंडगंधक भरावे. गंधक वितळल्यावर ही पोडली त्यामध्ये बुडाली पाहिजे. दीड तासानंतर हे मिश्रण बाहेर काढून त्याला थंड होऊ द्यावे व थंड झाल्यावर त्याला गरम पाण्याने धुवून घ्यावे व नंतर त्याच्या १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या बनवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन रस - कषाय

गंध - गंधक वर्ण - काळसर

१२. विशेष औषधी निर्माण

दोषघ्नता - त्रिदोष
उपयोग - त्रिदोष, मूर्च्छा, श्वास, कास, न्यूमोनिया, सन्निपात
मात्रा - ६०-१२५ मि.ग्रं. अनुपात - आद्रक स्वरस

पुटपक्क विषमज्वरान्तक लोह (र. यो. सा.)

हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकेन सुकजलीम् ।
रसपर्पटिवत्याचं सूताड्धिहेमभस्मकम् ॥
लौहं ताम्रभस्मश्च रसस्य द्विगुणं क्षिपेत् ।
वङ्गश्चैव प्रवालश्च रसाऽर्धश्च विनिःक्षिपेत् ॥
मुक्ता शंङ्खं शुक्तिभस्म रसापादिकमेव च ।
मुक्ता गृहे च संस्थाप्य पुटपाकेन साधयेत् ॥

र.यो.सा.२७१९-२७२१

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ हिङ्गुलोत्थपारद	४० ग्रंम	२ शु. गंधक	४० ग्रंम
३ सुवर्णभस्म	१० ग्रंम	४ लोहभस्म	८० ग्रंम
५ ताम्रभस्म	८० ग्रंम	६ अभ्रकभस्म	८० ग्रंम
७ वंगभस्म	२० ग्रंम	८ प्रवालभस्म	२० ग्रंम
९ मौक्तिकभस्म	१० ग्रंम	१० शंखभस्म	१० ग्रंम
११ शुक्तिभस्म	१० ग्रंम	१२ मुक्ताशुक्ती	यथावश्यक
१३ टंकण	यथावश्यक	१४ गोदुग्ध	यथावश्यक

उपकरण - पातेले, वस्त्र, मोजपात्र, लोखंडी कढई, शेगडी, शराव संपुट, खल
निर्माणविधी - सर्वप्रथम पारा व गंधकाची कज्जली करून त्याची रसपर्पटी तयार करावी. यामध्ये इतर सर्व द्रव्यांचे वस्त्रगाळ चूर्ण टाकून चांगला खल करावा. हे मिश्रण एकजीव झाल्यावर मोत्याचे शिंपले शरावसंपुटात निट रचून त्यात खल केलेले मिश्रण ठेवावे. संधीस मातकापड लावावे. हे मातकापड वाळल्यावर त्याला लघुपुट घावे. शंड झाल्यावर शरावसंपुट उघडून आतील औषधी बाहेर काढावी व अगदी सूक्ष्म होईपर्यंत हे चूर्ण खलावे.

निरीक्षण - स्वरूप - चूर्ण वर्ण - श्वेताभ
स्पर्श - मृदू दोषघ्नता - त्रिदोषघ्न

१२. विशेष औषधी निर्माण

उपयोग - विषमज्वर, वातपित्त, कफजन्य ८ प्रकारचे ज्वर, यकृतप्लीहावृद्धी, कामला, पांढू, ग्रहणी, आमदोष, अतिसार, मूत्रकृच्छ्र
मात्रा - १२५ - २५० मि.ग्रं.
अनुपात - पिंपळी, हिंगू, सैधव, समभाग चूर्ण

सर्वज्वरहरलोह (भी. र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ चित्रकमूळ	१० ग्रंम	२ हिरडा	१० ग्रंम
३ बेहडा	१० ग्रंम	४ आकळा	१० ग्रंम
५ सुंठ	१० ग्रंम	६ मिरे	१० ग्रंम
७ पिंपळी	१० ग्रंम	८ वावडींग	१० ग्रंम
९ नागरमोथा	१० ग्रंम	१० गजपिंपळी	१० ग्रंम
११ पिंपळीमूळ	१० ग्रंम	१२ वाळा	१० ग्रंम
१३ देवदारु	१० ग्रंम	१४ चिरायता	१० ग्रंम
१५ पाठा	१० ग्रंम	१६ कंटकारी	१० ग्रंम
१७ शेवगा बीज	१० ग्रंम	१८ यष्टिमधु	१० ग्रंम
१९ इंद्रजव	१० ग्रंम	२० कुटकी	१० ग्रंम
२१ लोहभस्म	२०० ग्रंम	२२ तुलसी स्वरस	यथावश्यक

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वस्त्र

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्यांचे वस्त्रगाळ चूर्ण करून एकत्रीत मिश्रण करून एकजीव करावे नंतर तुळशीच्या रसामध्ये ३ दिवसपर्यंत खलामध्ये मर्दन करून २५० मि.ग्रं. च्या गोळ्या तयार करून सावलीत वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन रस - कटु, कषाय
गंध - तुळशी दोषघ्नता - त्रिदोषघ्न
उपयोग - वातज, पित्तज, कफ ज, त्रिदोषज, दंडज तसेच विषम ज्वरामध्ये
मात्रा - २५० - ५०० मि.ग्रं..

अनुपात - आद्रकस्वरस, तुळसीस्वरस, मध

सुतशीखरस्य (यौ. र.)

शुद्धं सूतं पुतं स्वर्णं टड्कणं वत्सनाभकम् ।
व्योषमुन्मत्तबीजं च गंधकं ताम्रभस्मकम् ॥
चातुर्जातं शंखभस्मं बिल्वमज्जाकचोरकम् ।
सर्वं समं क्षिपेत्खल्वे मर्दं भृंगरसैर्दिनम् ॥
गुज्यामात्रां वटीकृत्वा भक्षयेन्मधुसर्पिषा ।

योगरत्नाकरः

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. पारा	१० ग्रॅम	२ शु. गंधक	१० ग्रॅम
३ सुवर्णभस्म	१० ग्रॅम	४ शु. टंकण	१० ग्रॅम
५ शु. वचनाग	१० ग्रॅम	६ सुठ	१० ग्रॅम
७ मिरे	१० ग्रॅम	८ पिपळी	१० ग्रॅम
९ शु. धतुर बीज	१० ग्रॅम	१० ताम्रभस्म	१० ग्रॅम
११ तालचिनी	१० ग्रॅम	१२ तमालपत्र	१० ग्रॅम
१३ वेलची	१० ग्रॅम	१४ नागकेशर	१० ग्रॅम
१५ बिल्वमज्जा	१० ग्रॅम	१६ शंखभस्म	१० ग्रॅम
१७ कचोरा	१० ग्रॅम		
भावनाद्रव्य			
१८ भृंगराजस्वरस	यथावश्यक		

उपकरण - लोखंडी खल, वगडी खल, वख, सुरी, झाकणी

निर्माणविधी - शुद्ध पारा व शुद्ध गंधक यांची कज्जली तयार करून घ्यावी. इतर सर्व द्रव्यांची वखनाळ चूर्ण तयार करून ती यामध्ये मिसळवावी. सर्व मिश्रण एकजीव झाल्यावर त्यास भृंगराजस्वरसाची भावना देऊन एक दिवसभर खल करावे. मिश्रण चांगले सूक्ष्म व शलक्ष्ण झाल्यानंतर त्याच्या १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार करून सावलीत वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - काळा

गंध - माकास्वरस रस - अल्प कट्ट

दोषघ्नता - पित्तघात

उपयोग - अम्लपित्त, छर्दि, शूल, पित्तजअतिसार, पित्तजग्रहणी, श्रम, अग्निमाद्य,
राजयक्ष्मा
मात्रा - १२५-२५० मि.ग्रॅ.
अनुपान - आर्द्रकस्वरस, दूर्ध्वासखर, तूप, मध, मोरवाळा, वाडीमावलेह

वातकुलान्तकस्य (श्री. र., र. द्या. सं., सि. यौ. सं.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ कस्तुरी	२० ग्रॅम	२ शु. मनःशिला	२० ग्रॅम
३ नागकेशर	२० ग्रॅम	४ बेहडा	२० ग्रॅम
५ शु. पारा	२० ग्रॅम	६ शु. गंधक	२० ग्रॅम
७ जायफळ	२० ग्रॅम	८ विलायची	२० ग्रॅम
९ लवंग	२० ग्रॅम	१० ब्राह्मीकाय	यथावश्यक

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वख

निर्माणविधी - गंधक व पारा यांची कज्जली तयार करून त्यामध्ये इतर सर्व घटकद्रव्ये वखनाळ चूर्ण टाकून ब्राह्मीकायामध्ये मर्दन करावे व एकजीव मिश्रीत झाल्यावर त्याच्या १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार कराव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन रस - तिक्त, कषाय

वर्ण - काळसर तपकिरी गंध - मिश्र लवंग व विलायची

दोषघ्नता - वातघ्न

उपयोग - अपस्मार, हिस्टेरीया, मूर्च्छा, आक्षेप, वातरोग, निदानाश, हिक्का,
धनुवर्ति, कंप

मात्रा - ६०-१२५ मि.ग्रॅ. अनुपान - जटामांसी काय

बृहत्वाताहंतितामणी रस्य (श्री. र.)

भागत्रयं स्वर्णभस्मं द्विभागं रौप्यमभ्रकम् ।

लौहात् पशु प्रवालश्च मौक्तिकं त्रयसम्मितम् ॥

भस्मसूतं सप्तकञ्च कन्यारसविमर्दितम् ।

वल्गुमात्रा वटी कार्या भिषगभिः परिवत्ततः ॥

श्री. र. १४५, १४६

१२. विशेष औषधी निर्माण

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ सुवर्णभस्म	३०० ग्रॅम	२ रौप्यभस्म	२०० ग्रॅम
३ अन्नक भस्म	२०० ग्रॅम	४ लोहभस्म	५०० ग्रॅम
५ प्रवालभस्म	३०० ग्रॅम	६ मौक्तिकभस्म	३०० ग्रॅम
७ रससिंदूर	७०० ग्रॅम	८ कुमारी स्वरस	यथावश्यक

उपकरण - सुरी, झाकणी, दगडी खल, मोजपात्र

निर्माणविधी - सर्वप्रथम सुवर्णभस्म व रौप्यभस्म खलामध्ये एकत्र करून मिश्रण एकजीव करावे. यानंतर क्रमाने सर्व द्रव्ये मिसळून एकजीव करावीत. सर्व द्रव्ये एकजीव झाली म्हणजे त्यात कुमारीस्वरस घालून मिश्रणाचा १ दिवस खल करावा. हे सर्व मिश्रण मृदु व चोपडे झाल्यावर त्याच्या १०० मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार कराव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - लालसर तपकिरी
गंध - कडवट दोषघ्नता - वातपित्त
रस - तिक्त

उपयोग - प्रामुख्याने सर्व वातरोगांमध्ये उपयुक्त, कामशक्ती वृद्धीकर.
मात्रा - १०० - २०० मि.ग्रॅ.

अनुपान- आद्रकस्वरस, मध, दशमूल काथ

जलोदरारिस (मि. र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. पारद	२० ग्रॅम	२ शु. गंधक	४० ग्रॅम
३ मनःशिला	२० ग्रॅम	४ शु. हरिद्रा	२० ग्रॅम
५ जयपाळ	२० ग्रॅम	६ त्रिफळा	२० ग्रॅम
७ त्रिकटू	२० ग्रॅम	८ चित्रकमूल	२० ग्रॅम
९ एरण्ड मूलकाथ	यथावश्यक	१० भृंगराज रस	यथावश्यक
११ स्नूही क्षीर	यथावश्यक		

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वल्ल

निर्माणविधी - सर्वप्रथम पारद गंधकाची कजली तयार करून त्यामध्ये इतर घटकांचे वल्लगाळ चूर्ण मिसळावे व नंतर वरील भावना द्रव्यांच्या

१२. विशेष औषधी निर्माण

७-७ भावना देऊन २५० मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या बनवून सावलीत वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - काळा
गंध - भृंगराज गंध दोषघ्नता - वात, पित्त
उपयोग - जलोदर, सर्वांगशोथ, तीव्र बद्धकोष्ठ
मात्रा - २५० - ५०० मि.ग्रॅ.
अनुपान - दशमूलकाथ, सांडणीचे दूध, गोमूत्र

ईच्छामेदी रस (र. सा. सं.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. पारा	१० ग्रॅम	२ शु. गंधक	१० ग्रॅम
३ टंकण	१० ग्रॅम	४ सुंठ	१० ग्रॅम
५ मिरे	१० ग्रॅम	६ शु. जयपाळ	३० ग्रॅम
७ निंबुस्वरस	यथावश्यक		

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वल्ल

निर्माणविधी - पारा-गंधकाची कजली तयार करून त्यामध्ये टंकण, सुंठ, मिरे, जयपाळाचे वल्लगाळ चूर्ण मिसळून निंबुस्वरसामध्ये जवळजवळ ६ तास मर्दन करावे व नंतर त्याच्या १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार करून सावलीत वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - कृष्ण
गंध - लिंबूरस दोषघ्नता - कफवातनाशक
उपयोग - वातविकार, रक्तदोष, त्वचादोष, तीव्र विरेचक, कफवातनाशक
मात्रा - १२५ - २५० मि.ग्रॅ.
अनुपान - जल

रामबाणरस (मि. र., र. सा. सं.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. पारा	१० ग्रॅम	२ शु. गंधक	१० ग्रॅम
३ शु. बचनाग	१० ग्रॅम	४ लवंग	१० ग्रॅम

१२. विशेष औषधी निर्माण

५	मिरे	२० ग्रॅम	६	जायफळ	५ ग्रॅम
७	त्रिचास्वरस	यथावश्यक			

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वख

निर्माणविधी - शु.पारा व शु. गंधकाची कज्वली तयार करून त्यामध्ये इतर घटकद्रव्यांचे वखणाल चूर्ण मिसळून ह्या मिश्रणाला त्रिचेच्या रसामध्ये ३ दिवसपर्यंत मर्दन करावे व नंतर १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार करून सावलीमध्ये वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - काळसर

गंध - जायफळ व लवंग मिश्र दोषघ्नता - त्रिदोषघ्न

उपयोग - आमवात, दीपक, आमसंग्रहणी, श्वास, कास, ज्वर, मंदाग्नि, वमन, कुमी

मात्रा - १२५ - २५० मि.ग्रॅ. अनुपान - जल, तक्र

पुनर्नवांमंडूर (र. यो. सा.)

पुनर्नवा त्रिवृद् व्योषं विडंगं दारुचित्रकम् ।

कुष्ठ हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकाः ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं मुस्त चोति प्लोन्मिक्तम् ।

मण्डूरं तु समं चूर्णात् गोमूत्रे अष्टगुणे पचेत् ॥

कोलवद् गुटीका कुत्वा तक्रेणाऽऽलोड्य ना पिबेत् ।

रसयोगसार

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ पुनर्नवामूल	१० ग्रॅम	२ निशोत्तर	१० ग्रॅम
३ वावाडिंग	१० ग्रॅम	४ देवदार	१० ग्रॅम
५ कुष्ठ	१० ग्रॅम	६ हरिद्रा	१० ग्रॅम
७ सुंठ	१० ग्रॅम	८ मिरे	१० ग्रॅम
९ पिंपली	१० ग्रॅम	१० चित्रकमूल	१० ग्रॅम
११ दारुहरिद्रा	१० ग्रॅम	१२ हिरडा	१० ग्रॅम
१३ आवळा	१० ग्रॅम	१४ बेहडा	१० ग्रॅम
१५ दन्तीमूल	१० ग्रॅम	१६ चवक	१० ग्रॅम

१२. विशेष औषधी निर्माण

१७	इंद्रयव	१० ग्रॅम	१८	कुटकी	१० ग्रॅम
१९	पिंपलीमूल	१० ग्रॅम	२०	नागरमोथा	१० ग्रॅम
२१	मंडूरभस्म	२०० ग्रॅम			
	भावनाद्रव्य				
२२	गोमूत्र	३२०० मि.ली.			

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वख

निर्माणविधी - सर्व घटकद्रव्यांची वखणाल चूर्ण करून घ्यावीत. नंतर गोमूत्र कढईत घेऊन त्यात प्रथम मंडूरभस्म घालावे व शेणडीवर ठेवावे. मिश्रण घट्ट होऊ लागले असता मिश्रण शेणडीवरून खाली उतरवून घेऊन त्यामध्ये सर्व द्रव्यांची चूर्णे मिसळवावीत. मिश्रण दगडी खलात काढून घेऊन मिश्रणाचा सतत १ तासभर खल करावा व नंतर त्याच्या ५०० मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार करून सावलीत वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - लालसर

गंध - गोमूत्र दोषघ्नता - वातपित्त

उपयोग - पाणडूरोग, यकृतप्लीहावृद्धी, अर्शा, विषमज्वर, कुमी
मात्रा - ५००-१००० मि.ग्रॅ. अनुपान - तक्र

स्नाभूत लीह (श्री. र.)

मधुकं त्रिफलाचूर्णमथोरजः समं लिहन् ।

मधुसतिचुतं सम्यग् गव्यं क्षीरं पिबेदनु ॥

छदि सतिपिरं शूलमप्लवितं ज्वरं क्लामम्

आनाहं मूत्रसङ्घश शोथं चैव निहन्ति सः ॥

श्री.र.१३०, १३१

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ ज्येष्ठमध	१०० ग्रॅम	२ हिरडा	१०० ग्रॅम
३ आवळा	१०० ग्रॅम	४ बेहडा	१०० ग्रॅम
५ लोहभस्म (मंडूरभस्म)	१०० ग्रॅम	६ मध	१०० ग्रॅम
७ तूप	१०० ग्रॅम		

१२. विशेष औषधी निर्माण

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वख
 निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्यांची वखगाळ चूर्ण तयार करून खलामध्ये एकत्र करून एकजीव होईपर्यंत खल करावा. नंतर मिश्रण हवाबंद काचेच्या बाटलीमध्ये बंद करून ठेवावे. यालाच सप्तामृतलोह म्हणतात.
 निरीक्षण - स्वरूप - लेहवत वर्ण - लालसर तपकिरी
 रस - मधुर दोषघ्नता - पित्त, वात
 उपयोग - तिमिर, शूल, अम्लपित्त, ज्वर, छर्दी
 मात्रा - २५०-५०० मि.ग्रं. अनुपान - तूप, मध, गाईचे दूध

नवायस लीह (अ.ह.)

व्योषाम्रिवेळ्ळित्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः । अष्टांगहृदय
 चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकाष्णाग्भोभिः प्रयोजितम् ॥

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ सुंठ	१० ग्रॅम	२ मिरे	१० ग्रॅम
३ पिंपळी	१० ग्रॅम	४ चित्रक	१० ग्रॅम
५ हिरडा	१० ग्रॅम	६ बेहडा	१० ग्रॅम
७ आवळा	१० ग्रॅम	८ नागरमोथा	१० ग्रॅम
९ वावडिंग	१० ग्रॅम	१० लोहभस्म	९० ग्रॅम

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वख
 निर्माणविधी - प्रत्येक घटकद्रव्याचे स्वतंत्रपणे वखगाळ चूर्ण करावे व सर्व चूर्ण एकत्र करून खलात घालून घोटून एकजीव करावीत. अशाप्रकारे नवायसलोह तयार होते.
 निरीक्षण - स्वरूप - चूर्ण रस - कटु, कषाय
 रूप - कालसर तपकिरी दोषघ्नता - त्रिदोष
 उपयोग - पाण्डू, हृद्रोग, कुष्ठ, अर्श, प्रमेह, अरुचि, कामला, उदर, भगंदर
 मात्रा - २५० - ५०० मि.ग्रं. अनुपान - रोगानुसार वा गोमुत्र

१२. विशेष औषधी निर्माण

कुमारकल्याणरस (मि. र.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ रससिंदूर	१० ग्रॅम	२ मोतीपिष्टी	१० ग्रॅम
३ सुवर्णभस्म	१० ग्रॅम	४ अभ्रकभस्म	१० ग्रॅम
५ लोहभस्म	१० ग्रॅम	६ सुवर्णमाक्षिकभस्म	१० ग्रॅम
७ कुमारी स्वरस	यथावश्यक		

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वख
 निर्माणविधी - वरील सर्व घटक द्रव्यांचे वखगाळ चूर्ण एकत्रित मिसळून कुमारी स्वरसामध्ये १ दिवसपर्यंत मर्दन करून नंतर त्याच्या ५० मि.ग्रं. च्या गोळ्या तयार करून सावलीमध्ये वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - कालसर, लालसर
 रस - कषाय गंध - मिश्र गंध
 दोषघ्नता - त्रिदोषघ्न
 उपयोग - ज्वर, श्वास, कास, वमन, बालशोष, बालग्रह, कामला, दूषितां ज्वर, बालातिसार, मंदाग्नी, कृशता इ.
 मात्रा - ५० - १०० मि.ग्रं.
 अनुपान - आर्द्रकस्वरस, मातेचे दूध, दूध + साखर

गर्भपालरस (र. चं.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ हिंगुळ	१० ग्रॅम	२ नागभस्म (शतपुटी)	१० ग्रॅम
३ वंगभस्म	१० ग्रॅम	४ दालचिनी	१० ग्रॅम
५ तेजपात्र	१० ग्रॅम	६ इलायची	१० ग्रॅम
७ सुंठ	१० ग्रॅम	८ मिरे	१० ग्रॅम
९ पिंपळी	१० ग्रॅम	१० धने	१० ग्रॅम
११ काळे जिरे	१० ग्रॅम	१२ चव्य	१० ग्रॅम
१३ मनुका	१० ग्रॅम	१४ देवदारु	१० ग्रॅम
१५ लोहभस्म	५ ग्रॅम	१६ श्वेत अपराजिता रस	यथावश्यक

१२. विशेष औषधी निर्माण

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वस्त्र

निर्माणविधी - वरील सर्व घटकद्रव्यांचे वस्त्रगाळ चूर्ण करून त्यांना एकत्रीत मिसळवे व नंतर श्वेत अपराजिता रसामध्ये हे मिश्रण मिसळून खलामध्ये ७ दिवसपर्यंत मर्दन करावे व मिश्रण मुद्दु झाल्यानंतर त्याच्या १०० मि.ग्रॅ.च्या गोळ्या बनवाव्यात व सावलीमध्ये सुकण्यास देवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन गंध - मिश्र सुटी विलायची गंध

रस - कषाय दोषघ्नता - वातकफ

उपयोग - गर्भजाव, गर्भपात, गर्भिणीमध्ये अतिसार, श्वास, कास, अस्त्रि, मलावरोध

मात्रा - १०० - २०० मि.ग्रॅ. अनुपान - मनुकाजल

प्रतापलक्ष्मणस्वस (र. च.)

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. पारा	१० ग्रॅम	२ शु. गंधक	१० ग्रॅम
३ शु. बचनाना	१० ग्रॅम	४ मिरे	३० ग्रॅम
५ अभ्रकभस्म	१० ग्रॅम	६ लोहभस्म	१० ग्रॅम
७ शंखभस्म	७० ग्रॅम	८ सानशेणी वस्त्रगाळ	१८० ग्रॅम

उपकरण - खल, पातेले, मोजपात्र, वस्त्र

निर्माणविधी - शु.पारा व शु. गंधक यांची सर्वाप्रथम कज्जली तयार करून त्यामध्ये नंतर बाकीच्या घटकद्रव्यांचे वस्त्रगाळ चूर्ण टाकून खलामध्ये मर्दन करावे व नंतर हे मिश्रण एकजीव व मुद्दु झाल्यावर हवाबंद बाटलीमध्ये भरून देवावे.

निरीक्षण - स्वरूप - चूर्ण गंध - मिरे

उपयोग - प्रसूतीताप, उन्माद, कफ, डोकेदुखी, वमन, सूतिकाज्वर, वातज श्वास, गुश्मसी

मात्रा - ५० - १०० मि.ग्रॅ. अनुपान - मध, अद्रकस्वस

कस्तुरीश्वस (र. यो. सा.)

१२. विशेष औषधी निर्माण

मुतं वड्डं खर्पंच कस्तुरीस्वर्णतारके ।

एतेषां समभागोन् कर्षमेकं पृथक् पृथक् ॥

मुतं कान्तं पलं देयं हेमसारं द्विकार्धिकम् ।

रसभस्म लवंगं च जातिकाफलमेव च ॥

वक्ष्याणौषधीर्भाव्यं प्रत्येकं दिनसप्तकम् ।

द्रोणपुष्पीरसैर्वाऽपि नागवल्ल्या रसेन च ॥

द्विचन्द्रं त्रिकटुकं दत्त्वा यत्नतो वटिकां चरेत् ।

र.यो.सा.५७३-५७६

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ वंगभस्म	१० ग्रॅम	२ खर्परभस्म (यशदभस्म)	१० ग्रॅम
३ कस्तुरी	१० ग्रॅम	४ सुवर्णभस्म	१० ग्रॅम
५ रौप्यभस्म	१० ग्रॅम	६ कान्तलोहभस्म	२० ग्रॅम
७ हेमसार	२० ग्रॅम	८ पारदभस्म	२० ग्रॅम
९ लवंगं चूर्ण	२० ग्रॅम	१० जायफळ चूर्ण	२० ग्रॅम
भावना द्रव्य			
११ द्रोणपुष्पीरस	यथावश्यक	१२ नागवेलीपत्ररस	यथावश्यक
१३ कापूर	२० ग्रॅम	१४ त्रिकटू	२० ग्रॅम

उपकरण - लोखंडी खल, दगडी खल, मोजपात्र, वस्त्र

निर्माणविधी

सर्व घटकद्रव्ये एक एक करून एकत्रित करून खलामध्ये मिश्रीत करून एकजीव होईपर्यंत खल करावीत. ती भीजतील इतका द्रोणपुष्पीचा रस टाकून खल करावा. नंतर नागवेलीच्या पानांच्या रसांची भावना द्यावी. याप्रमाणे आलदून पालदून सातवेळा भावना द्यावी. सर्वात शेवटी कापूर व त्रिकटू मिसळून खल करावा आणि १२५ मि.ग्रॅ. च्या गोळ्या तयार करून सावलीत वाळवाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - काळसर तपकिरी

गंध - मिश्र सुगंध दोषघ्नता - त्रिदोष

उपयोग - आमपचनसाठी, ज्वरघ्न, सन्निपात, प्रतिश्याय, कास, श्वास, राजयक्ष्मा, शोथ, गुल्म, कफज व्याधि, त्रिदोषजनित सन्निपात ज्वर.

१२. विशेष औषधी निर्माण

मात्रा - १२५ - २५० मि.ग्रं.
अनुपान - मध, तुळशीचा रस, नागवेलीच्या पानांचा रस

लक्ष्मीविलास रस (मै. र.)

पलं कृष्णभ्रूचूर्णस्य तदद्धौ रसगन्धको ।
तदर्धं चन्द्रसंज्ञस्य जातीकोषफले तथा ॥
वृद्धदारकबीजं च बीजं धुस्तूरकस्य च ।
त्रैलोक्यविजयाबीजं विदारीमूलमेव च ॥
नारायणी तथा नागबला चातिबला तथा ।
बीजं गोकुलकस्यापि नैचुलं बीजमेव च ॥
एतेषां कार्षिकं चूर्णं पर्णपत्ररसैः पुनः ।

निष्पिष्य वटिका कार्या त्रिगुञ्जाफलमानतः ॥

मै.र.१२२३-१२२६

१	अम्रकं भस्म	४० ग्रॅम	२	शु. पारद	२० ग्रॅम
३	शु. गंधक	२० ग्रॅम	४	कापूर	२० ग्रॅम
५	जायफळ	२० ग्रॅम	६	जावित्री	२० ग्रॅम
७	विधारा बिज	१० ग्रॅम	८	धचुर बिज	१० ग्रॅम
९	भंगा बिज	१० ग्रॅम	१०	विदारीकन्द	१० ग्रॅम
११	शतावरी	१० ग्रॅम	१२	गांगेरुकी	१० ग्रॅम
१३	अतिबला	१० ग्रॅम	१४	गोकुल	१० ग्रॅम
१५	सामुद्र फळ	१० ग्रॅम	१६	नागवेलीच्या पानांचा रस	यथावश्यक

निर्माण विधी - खलात पारा व गंधक घेऊन कज्जली करावी. नंतर अम्रक भस्म ते सामुद्रफल पर्यंतची सर्व द्रव्ये टाकून मिश्रण एकजीव करावे व नागवेलीच्या पानाच्या रसात ३ दिवस मर्दन करावे. गोळ्या बांधण्याइतपत घट्ट झाले असता १२५ मि.ग्रं. च्या गोळ्या बांधाव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - लालसर तपकिरी
गंध - उग्र कर्कट गंध दोषघ्नता - त्रिदोष

१२. विशेष औषधी निर्माण

उपयोग - सर्व सान्निपातजन्य व्याधि, कुष्ठ, प्रमेह, त्रिदोषजन्य व्याधि, आमवात, गल, नासा, उर व्याधि, अर्श, शिरःशूल, मस्तिष्क रोग, हृदयरोग, यकृत, आमाशय रोग, गलशोथ इ.

मात्रा - १२५ - २५० मि.ग्रं. अनुपान - मध, आद्रकस्वरस

कर्पूररस

हिंडुगुलंचाहिफेनं च मुस्तकेन्द्रयवं तथा ॥
जातीफल च कर्पूरं सर्वं संमर्द्य यत्नतः ॥
जलेन वटिका कार्या द्विगुंजापरिमाणतः ॥
ज्वरात्तिसारणे चैव तथातीसारोगिणे ॥
ग्रहणीषट्प्रकारेषु तक्तातीसार उल्बणे ॥
तत्तद्रोगानुपानेन नियोज्योऽयं रसोत्तमः ॥

र.चं.

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ हिंडुगुल	१० ग्रॅम	२ अहिफेन	१० ग्रॅम
३ नागरमोथा	१० ग्रॅम	४ इंद्रयव	१० ग्रॅम
५ जायफळ	१० ग्रॅम	६ कापूर	१० ग्रॅम

निर्माण विधी - शु. हिंडुगुल, अहिफेन, नागरमोथा, इंद्रयव, जायफळ व कर्पूर सर्व द्रव्ये सुक्ष्म चुर्ण स्वरूपात घेऊन खलात घालावीत व घोटावीत नंतर थोडे थोडे जल घालून घोटावे. खल चांगला गोळ्या बांधण्या इतपत घट्ट झाला असता २५० मि.ग्रं. च्या गोळ्या बांधाव्यात व सावलीत सुकवाव्यात व सुरक्षित संग्रहित कराव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - केशरी लालसर
गंध - कर्पूर मिश्र गंध दोषघ्नता - वातपित्त
उपयोग - ज्वर, अतिसार, ग्रहणी, पित्तातिसार
मात्रा - ६०-१२५ मि.ग्रं.

अनुपान - आद्रक स्वरस, बिल्वावलेह, तक्र, लिंबुरस
अवयवावर कार्य - आमाशय, लघ्वांत्र, बृहदांत्र

चन्द्रामृतरस

शुद्धसूतामृतं गन्धं दन्तीबीजं समांशकम् ।
अर्कमूलकषायेण मर्दितश्च त्रियामकम् ॥२४८॥
दोलायन्त्रे याममात्रं पाचितश्च समुद्धरेत् ।
गुञ्जामात्रं प्रदातव्यमामकासं नियच्छति ॥
अयं चन्द्रामृते नाम चन्द्रनाथेन निर्मितः ॥

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. पारद	१० ग्रॅम	२ शु. वत्सनाभ	१० ग्रॅम
३ शु. गन्धक	१० ग्रॅम	४ शु. जयपाल बीज	१० ग्रॅम
५ अर्कमूल कवाथ (भावनाथ)	यथावश्यक		

निर्माणविधी

शु. पारद, शु. वत्सनाभ, शु. गन्धक व शु. जयपाल बीज चूर्ण हे उपरोक्तवत् समान प्रमाणात खलामध्ये घेऊन त्यास अर्क (रुई) मुळाच्या काढ्यामध्ये ३ प्रहर अर्थात् ९ तासापर्यंत मर्दन करावे. त्यानंतर उपरोक्त तयार कल्पास दोलायंत्राच्या साहाय्याने अर्कमुळाच्या काढ्यात ३ तास पाचन करावे व यानंतर बाहेर काढून १ गुञ्जा म्हणजे १२५ मि.ग्रॅ. मात्रेमध्ये (गुटीका करून) औषधी म्हणून घावे. असा हा चन्द्रामृत नामक रस चन्द्रनाथांछारे निर्मित आहे.

निरीक्षण	स्वरूप - घन/चूर्ण	वर्ण - कृष्ण
गंध	उग्र गंधक गंध	रस - कटू तिक्त कषाय
उपयोग	आम, कास	मात्रा - १२५ मि.ग्रॅ.
अनुपान	मध, आर्द्रक स्वरस अथवा वासावलेह	

प्रवालपश्चामृत रस

- प्रवालमुक्ताफलशंखशुक्तिकपर्दिकानां च समांशभागम् ।
प्रवालमत्र द्विगुणं प्रयोज्यं सर्वैः समांशं रविदुग्धमेव ।
एकीकृतं तत्खलु भाण्डमध्ये क्षिप्त्वा मुखे बंधनमत्र योज्यम् ।
पुटं च दद्यादतिशीतले च उद्धृत्य तद्भस्म क्षिपित्करंडे ।
नित्यं द्विवारं प्रतिपाकयुक्तं बल्लप्रमाणं हि नरेण सेव्यम् ॥

- आनाहगुल्मोदरप्लीहकासश्वासमिमांशांनकफमारुतेत्थान् ।
अजीर्णमुद्गारहृदामयध्नं ग्रहणयतीसारविकारानाशनम् ।
मेहामयं मूत्ररोगं मूत्रकृच्छ्रं तथाश्मरीम् ।
नाशयेन्नत्रसंदेहो सत्यं गुरुवचो यथा ।
पथ्याश्रितं भोजनमादरेण समाचरेन्निर्मलचित्तवृत्त्या ।
प्रवालपंचामृतनामधेयो योगोत्तमः सर्वगदापहारी ॥

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ प्रवाल	२० ग्रॅम	२ मौक्तिक	१० ग्रॅम
३ शंख	१० ग्रॅम	४ शौक्तिक	१० ग्रॅम
५ कपर्दिक	१० ग्रॅम		

भावना द्रव्य - अर्कक्षीर

निर्माणविधी

- प्रवाल २ भाग, मौक्तिक, शंख, शौक्तिक, कपर्दिक प्रत्येकी १ भाग शुद्ध स्वरूपात घेऊन कुटून चूर्ण स्वरूप करावे. नंतर खलात घालून रुईचा चिक, अर्कक्षीर घालून घोटवे. घडा झाल्यावर वड्या पाडाय्यात. वड्या शराव संपुटात घालून शराव संपुटाला संधीलेप करून वाळव्यानंतर गजपुटात पाचन करावे. स्वगंशिात झाल्यावर काढून घेऊन खलात घालून खलावे व नंतर उपयोग करावा.

निरीक्षण	स्वरूप - भस्म	वर्ण - श्वेताभ
गंध	मिश्र दग्ध गंध	
दोषघ्नता	कफ वातघ्न व अल्प पित्तघ्न	
उपयोग	आनाह, गुल्म, उदर, प्लीहा, कास, श्वास, अग्नीमांघ, अजिर्ण, ग्रहणी, अतिसार, मेहज मूत्ररोग, अश्मरी, मूत्रकृच्छ्र, आम्लापित्त, छर्दि	
मात्रा	१२५ मि.ग्रॅ.	

अनुपान - डालींब रस, डालींबावलेह, आमलकी कवाथ, तक्र, लिंबुरस
अवयवावर कार्य - यकृत, व्तिहा, उदर, आन्त्याशय

योगेन्द्ररस

विशुद्धं रससिन्दूरं तद्वद् शुद्धहाटकम् ।
 तत्समं कान्तलौहश्च तत्समं चाभ्रमेव च ॥१६०॥
 विशुद्धं मौक्तिकं चैव वङ्गञ्च तत्समं मतम् ।
 कुमारिकारसैर्भाव्यं धान्यराशौ दिनत्रयम् ॥१६१॥
 ततो रक्तद्वयमितां वटीं कुर्याद्विचक्षणः ।
 योगवाही रसो ह्येव सर्वरोगकुलान्तकृत् ॥१६२॥
 वातपित्तभवान् रोगान् प्रमेहान् बहुमूत्रताम् ।
 मूत्राघातमपस्मारं भगन्दरुदामयान् ॥१६३॥
 मूच्छोन्मादश्च यत्प्राणं पक्षाघातं हतेन्द्रियम् ।
 शूलाम्लपित्तकं हन्ति भास्करस्तिमिरं यथा ॥१६४॥
 त्रिफलारसयोगेन शुभया सितयाऽपि वा ।

भक्षयित्वा भवेद्रोगी कामरूपी सुदर्शन ॥१६५॥

रात्रौ सेव्यं गवां क्षीरं कृशानाञ्च विशेषतः ।

योगेन्द्राख्यो रसो नान्ना कृष्णात्रेयेण भाषितः ॥१६६॥

शै. रत्नावली

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ रससिन्दूर	२० ग्रॅम	२ स्वर्ण भस्म	१० ग्रॅम
३ कान्तलौह भस्म	१० ग्रॅम	४ मौक्तिक भस्म	१० ग्रॅम
५ कुमारी स्वरस (भावनार्थ)	यथावश्यक	६ वङ्ग भस्म	१० ग्रॅम
७ एरण्डपत्रे (गोलक वेष्टनार्थ)	यथावश्यक		

निर्माणविधी - रससिन्दूर, स्वर्णभस्म, कान्तलौहभस्म, अभ्रकभस्म, मुक्ताभस्म तसेच वंगभस्म ही द्रव्ये उपरोक्त प्रमाणांमध्ये खलात घेऊन सूक्ष्म होईपर्यंत घोटावीत. त्यानंतर कुमारीस्वरस घालून त्यास गोलाक बनवून भावनोपरान्त योग्य स्वरूप प्राप्त झाले असता त्याचा गोलक बनवून एरण्डादि पत्रांद्वारे आवेष्टित करून त्यास ३ दिवस धान्यराशीमध्ये ठेवून पाक होऊ द्यावा. तत्पश्चात बाहेर काढून १२५ व २५० मि.ग्रॅ. वजनाच्या वटीका तयार करून सुरक्षितपणे संग्रहीत कराव्यात.

निरीक्षण - स्वरूप - घन वर्ण - सिन्दूरवर्ण

गंध - भस्मगंध रस - तित्तकषाय

गुणधर्म - योगवाही, सर्वरोगहर विशेषतः वातपित्तरोगघ्न
 उपयोग - प्रमेह, बहुमूत्रता, मूत्राघात, अपस्मार, भगंदर, गुदविकार, मूच्छा, उन्माद, यक्ष्मा, पक्षाघात, इन्द्रिय संज्ञाहानी, शूल, अम्लपित्त तसेच या कल्पाचे सेवन, त्रिफला स्वरस १ क्वाथ, वंशलोचन व खडीसाखरेसह केले असता रोगी व्यक्ती सुखी निरोगी होऊन कामदेवाप्रमाणे सुन्दर दिसू लागतो. या रसाचे सेवन करणाऱ्या कृश व्यक्तीने रात्री गोदुधाचे सेवन करावे. असा हा 'योगेन्द्र' नामक रस कृष्णात्रेयांनी सांगितला आहे.

मात्रा - १२५-२५० मि.ग्रॅ.

अनुपान - व्याधीपरत्वे, शर्करा, त्रिफला क्वाथ, आमलकी स्वरस.

रसाकर्पूर

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ शु. पारद	१०० ग्रॅम	२ शु. गंधकाम्ल	१५० ग्रॅम
३ सैधव	१०० ग्रॅम		

उपकरण - काचपात्र, वालुकायंत्र, मानकापड केलेली शिशी, स्पिरिट लॅम्प, खल, लोहशलाका इ.

निर्माणविधी - १०० ग्रॅम पारद व १५० ग्रॅम शुद्ध गंधकाम्ल घेऊन काचपात्रात एकत्र करून स्पिरिट लॅम्पवर उष्णता द्यावी. उष्णतेने गंधकाम्लातील जलीय भाग पूर्ण बाष्पीभवन होऊन उडून गेल्यावर काचपात्रात श्वेत चूर्ण राहते. तेव्हा उष्णता देणे बंद करून खलात काढून घ्यावे. त्यात १०० ग्रॅ. सैधव घालून मर्दन करावे. मिश्रण एकजीव झाल्यावर ७ मातकापड केलेल्या काचकुपीत भरावे. काचकुपी वालुकायंत्रात ठेवून १२ तास ४ प्रहर अग्नी द्यावा. २ तास मंद, २ तास मध्यम व नंतरचे ८ तास तीव्र अग्नी द्यावा. नंतर अग्नी देणे बंद करावे. कुपीला बुच लावावे. स्वांग शीत झाल्यावर काचकुपी फोडावी व काचकुपीच्या मुखाजवळील श्वेत वर्णाचा रसकर्पूर गोळा करावा.

निरीक्षण - वर्ण - श्वेत स्पर्श - मृदू

स्वरूप - पेपरमिट (मॅथॉल) सारखे सुईच्या आकाराचे लांब स्फटिक

परीक्षा - काचेच्या टेस्ट ट्यूबमध्ये १२५ मि.ग्रं. रसकपूर घेऊन त्यास डिस्टील वॉटर टाकून हलवावे. द्रव्य विरघळल्यानंतर त्यात आमोनियाचे २ थेंब टाकावेत. अमोनिया मिसळताच रासायनिक क्रिया होऊन वायु निर्मिती होऊन मिश्रण वर येते. टेस्टट्यूबमध्ये पांढरा अवशिष्ट भाग राहतो. तो रसकपूर होय.

मात्रा - १५-६० मि.ग्रं.

उपयोग - अतिसार, कुमी, कण्डू, कुष्ठ, फिस्स, अग्निदीपक, द्रण, दुष्ट द्रण, प्रवाहिका.

चन्दनादिलीढम्

रक्तचन्दनहीरेपाठाशीरकणाशिवानागरोत्पलधात्रीभिस्त्रिमदेन समन्वितः ।

लौहो निहन्ति विविधान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥

शै.र. ११४५

घटक द्रव्ये	प्रमाण	घटक द्रव्ये	प्रमाण
१ लालचन्दन चूर्ण	१० ग्रॅम	२ नेत्रवाळा चूर्ण	१० ग्रॅम
३ पाठा चूर्ण	१० ग्रॅम	४ खस (उशीर) चूर्ण	१० ग्रॅम
५ पिप्पली चूर्ण	१० ग्रॅम	६ हिरडा चूर्ण	१० ग्रॅम
७ सुंठ चूर्ण	१० ग्रॅम	८ कमल चूर्ण.	१० ग्रॅम
९ आवळा चूर्ण	१० ग्रॅम	१० वावडिगा चूर्ण	१० ग्रॅम
११ नागरमोथा चूर्ण	१० ग्रॅम	१२ चित्रकमूळ चूर्ण	१० ग्रॅम
१३ लोहभस्म	१२० ग्रॅम		

निर्माणविधी - लालचन्दन, नेत्रवाळा, पाठा, खस, पिपली, हिरडा, सुंठ, कमळ, आवळा, वावडिगा, नागरमोथा व चित्रकमूळ ही सर्वा द्रव्ये प्रत्येकी १० ग्रॅम चूर्ण स्वरूपात घेऊन या सर्वा द्रव्यमानाच्या समान भाग म्हणजेच १२० ग्रॅम लोहभस्म घेऊन उपरोक्त सर्वा घटकाद्रव्ये खलामध्ये घालावीत. नंतर सर्व घटकाद्रव्ये एकजीव होईपर्यंत बलापूर्वक मर्दन करावे. शेवटी हवाबंद पात्रामध्ये संरक्षित करून ठेवावे.

निसीक्षण - स्वरूप - चूर्ण गंध - सुंठप्रधान मिश्र गंध
वर्ण - लालसर काळा रस - कट्ट कषाय

उपयोग - समस्त विषमज्वर, पाण्डु, कामला, प्लीहावृद्धी
मात्रा - १२५-२५० मि.ग्रं. अनुपान - मध / आर्द्रक स्वरस.

Ointment

Ointments may be used as skin conditioners & as a means of treating skin conditions, they are mostly simple to make with the base ingredients being readily available.

1) Ointments are used typically as protectants, antiseptics, emollients, keratolytics & astringents.

2) The ointments base is very important, as it determines the use of the ointment.

3) An ointment base which can penetrate into the skin & release the medication is an ideal base for antiseptic ointment, while an ointment base has a 'poor penetrating power' is ideal for a protective ointment against moisture, air, UV lights & other external factors.

Definitions

- Ointments are fatty preparations of a softer consistency than waxes.
- Compound ointments are a mix of different oils & waxes as the principle ingredients.

They are generally much "greasier" than creams & may be used for skin softening, skin protection, as a water repellent & for the application of medications to the skin surface.

- Waxes are generally solidified oils at room temperature.

Ingredients for ointment bases

i) Vegetable oils, ii) Beeswax, iii) Lard & other animal fats, iv) Paraffins & other petroleum products.

Medications

a) Medicated oils, b) Herbal tinctures, c) Fragrant oils, d) Antioxidants, e) Preservatives

Uses - Ointments are used typically for sever all purpose, e.g., as protectants, antiseptics, emollients, antipruritic, keratolytics, & astringents.

Cream

Definition - A word with many meanings that, in medicine & pharmacy, refer to a water-soluble preparation applied to skin. An ointment differs from a cream in that it has on oil / base.

Importance of Cream

Skin diseases are common in clinical practice, more so in the warm & humid tropical countries. The skin forms a barrier between the organism & its external environment. The skin, the target tissue of drug treatment is also the route of drug administration. It can function as a drug reservoir. It also acts as a site for drug metabolism. Finally, application of drugs to the skin can alter the function of internal organs.

Detail description of creams (Types of cream)

Broadly there are 2 types of creams

- 1) Medicinal Cream
- 2) Cosmetic Cream.

There are many types of but here following creams are important

- 1) Emollients & protective preparations
- 2) Keratolyses & cleansers
- 3) Drugs for acne vulgaris
- 4) Sunscreens
- 5) Dermelanizing agents
- 6) Anti - seborrhetics
- 7) Anti - scabitic
- 8) Melanizing agents.
- 9) Miscellaneous skin preparations.
- 10) Scar management.
- 11) Cleansers.

Pharmacological action of cream

Creams are externally applied on skin. Some creams are absorbed by the layers of skin & creams like moisturizer form layer on upper surface of skin not absorbed by skin.

Semi solid creams when applied on skin liquefy at the body temperature and then absorbed by the hair root & pears of the skin. Then act on the affected area.

- 1) **Cosmetic Creams** - These are used for fairness, skin protection, maintain oil balance, anti-acne, to moisturize skin, cleansers, scrubbers etc.

- 2) **Medicinal creams** - These are used for various skin diseases such as eczema, dermatitis, psoriasis, Fungal - bacterial infections etc.

Gel

Definition - Gel are defined as a substantially dilute) cross-linked system, which exhibit no flow when in steady state. A Gel is name given from the latine name 'gel' means 'freezing', cold, ice or gelatos-frozen, immobile.

Composition

Gels consist of a solid three dimensional network that spans the volume of a liquid medium & ensnares it through surface tension effects. This internal network structure may result from physical bonds (physical gels) or chemical bonds (chemical gels) as well as crystallites or other junctions that remain intact within the extending fluid.

Cationic polymers

Cationic polymers are positively charged polymers their positive charges prevent the formation of coiled polymer, this allows them to contribute more to viscosity in their stretched state, because the stretched out polymer takes up more space. Gel is a colloid solution of dispersion phase as liquid & dispersion medium as solid.

Types of Gels (3)

- 1) Hydro gels
- 2) Organo gels
- 3) Xero gel

Properties

Many gels display thixotropy - they become fluid when agitated, but resolidify when resting. In general, gels are apparently solid, jelly like materials. By replacing the liquid with gas. It is possible

to prepare aerogels, materials with exceptional properties including very low density, high specific surface area & excellent thermal insulation properties.

Applications - 1) In personal care

2) In pharmaceuticals & physical chemistry.

Lotion

A lotion is a low to medium viscosity, topical preparation intended for application to unbroken skin. By contrast, creams & gels have higher viscosity.

Lotions are usually applied to external skin with bare hands, a clean cloth, cotton wool or gauze. Many lotions, especially hand creams & face cream are formulated not as a medicine delivery system, but simply to smooth, rehydrate & soften the skin.

Ingredients - Lotions can be used for the delivery to the skin of medications such as - Antibiotics, Antiseptics, Anti fungal, Corticosteroids, Anti - acne agents, Soothing, smoothing, moisturizing or protective agents

Types of Lotion

1) Body lotion 2) Facial lotion 3) Hand & foot cream, & lotion with added fragrance, 4) Mouth gargles.

Body lotion benefits

1) Rehydrate dry skin 2) Replenish extra dry or rough spots on the skin 3) Smooth Calluses, 4) Feel & smell good, 5) Help yourself relax 6) Soften the roughest part of your body. 7) Make skin glow.

Different lotions & their use

1) Black lotion, 2) Calamine lotion, 3) Collyrium eye lotion, 4) Witch Hazel, 5) After shave lotions, 6) Toner 7) Fluconazole lotion, 8) Tanning lotion (Melanin production / oxidation)

Shampoo

The word shampoo originated from Hindi word "Champoo" which means head massage. Shampoo is a hair care product used for the removal of oil, dirt skin particle dandruff environment pollutant & other contaminant particles that gradually build up in the hair.

Ingredients of shampoo

1) Water, 2) Surfactants, 3) Charcoal, 4) Thickness, 5) Foam Booster, 6) Opacifiers, 7) Preservatives, 8) Active ingredient, 9) Fragrance & color, 10) Sodium chloride, 11) Citric acid

Types of Shampoo

A) Basic Shampoo - Oily hair shampoo, Dry hair shampoo
C) Baby shampoo,
D) Medicated Shampoo - Antilice Shampoo,
Anti Dandruff Shampoo

Uses of shampoo

1) Mixture of shampoo & conditioner used as shaving cream.
2) Used for removing make up.
3) For cleaning hair, cleaning hair brushes & combs.
4) Cleaning paint brushes & rags & carpet.
5) Weak solution of baby shampoo & tap water is used to clean dirt of eyes, eye lashes
6) Mixture of shampoo & baking soda, can clear chrome on vehicle & make it shown

Hazards of shampoo

It cause hair loss & create nitrate compounds which have been linked to cancer & cell damage, it also cause eye damage depression, labored breathing, diarrhea, skin irritation, carrossion & death.

Soap

Soap is a salt of a fatty acid. Soaps are mainly used as surfactants for washing, bathing & cleaning, but they are also used in textile spinning & are important components of lubricants. Soaps for cleansing are obtained, by treating vegetable or animal oils & fats with a strongly alkaline, solution.

Normally oil & water do not mix, the addition of soap allows oils to disperse in water & nr rinsed away. Synthetic detergents operated by similar mechanisms to soap.

Types

Soap belongs to anionic surfactants. Anionic surfactants dissociates in aqueous solution to form a relatively large & complex anion, which is responsible for surface tension lowering activity. Soaps are mainly effective against Gram the & acid fast organism. It is likely however that their cleansing action is secondary to emulsification of the lipoidal secretions in which the bacteria are embedded, the micro-organisms are subsequently emashed in the lather & washed away with rinsing.

- 1) Soft Soap, 2) Hard Soap, 3) Liquid soap, 4) Detergents, 5) Complex soaps, 6) Baby soap 7) Shaving soap

Contents of soap**1) Sodium Luryl sulphate**

This anionic surfactant is superior to soaps is being effective in hard water. It is active in both acidic & alkaline media. It is mainly effective against gram positive bacteria & is used in medicated shampoos & as a pre-operative skin cleanser in concentration varying from 6.5 to 41 % usually along with another antiseptic.

2) Lysol (Cresol with soap solution)

This is prepared by saponification of a mixture of cresol with a vegetable oil or the mixed fatte acids derived therefrom. It contains

50 % v/v of according to the soap used in its preparations. Soaps made from unsaturated fatty acids exhibit a higher antiseptic activity than those prepared from saturated fatty acids.

Lysol is useful disinfectants for hospital & domestic use. it is used for disinfection of animal waste products & inanimate objects. Because of its highly irritant nature, it has largely been replaced by safer preparations like lidophors.

3) Bitihinol

This is non irritant bacterioside, particularly effective against Gram the cocci, usually employed in soaps & soap solution in a concentration varying from 0.5-5%.

4) Hexachlorophane (G-11)

This is chlorinated phenol exhibits antibacterial activity against a wide variety of organism. It is more effective against gram negative organism The drug is mainly bacteriostatic & so far. Microbial resistance to it has not been reported.

The drug retains its activity in the presence of soaps but not so much in the presence of serum or pas. However the conc. used normally is high enough to conc. for this reduction in activity. It is much less irritant to the skin than phenol although allergic dermatitis can occur.

Hexachlorophane in the Conc. of 1-3 % was used commonly as an ingredient of soaps, creams & foot paste.

Ayurvedic Soaps & their contents

- 1) Panchagavya
- 2) Different fragrances - grass, milk & rose, jasmine, lavender & their combinations.
- 3) Contents of Ayurvedic soap - a) Vacha, b) Usheerm, c) Guggulu, d) Jyothishamathi, e) Dhonyaka, f) Jeeraka, g) Yashitimadhu, h) Kutaja, i) Nimb Twak - Oil, j) Krishna jeeraka, k) Chitrak, l)

- Bakuchi, m) Chopchini, n) Vanardarka, o) Vidongam, p) Sariba,
q) Daruharidara, r) Devdaru

Liniment

Definition - Liniment is a medicinal liquid or semi liquid or semisolid preparation for the external use that is firmly rubbed into the skin to provide temporary, fast acting pain relief. Liniments are one of the oldest known natural medicinal interventions,

Although liniments are not designed to provide long term relief from chronic pain or discomfort they work especially well when combined with herbal salves & / or tinctures, which are more lasting overtime in their heading effects.

Preparation of liniment

Liniments most typically utilize an alcohol base as the menstrum, which acts as a carrier for the other ingredients.

Alcohol enables deep skin absorption & thorough delivery of the medicinal herbs.

Some liniment maker create a base that is partly alcohol & partly oil, resulting in a product that separates, is more difficult to spray & constantly needs shaking.

Best liniment maker use a combination of witch hazel & isopropyl Alcohol makes a superior carrier or base, because it is less drying than alcohol alone.

In short, a liniment can be made with a blend of dried herbs that are steeped in alcohol for 2-4weeks or longer than strained & combined with additional ingredient such as herbal essential oils or other tinctures, if desired. The resulting liquid is a liniment.

Types of liniments (4)

- 1) Trauma liniment
- 2) Tendon liniment,
- 3) Muscle liniment
- 4) Tibetan rel flower liniment

Modes of action of liniment

Firmly rub liniment for several minutes stimulates area & increase flexibility so for short term it act as pain relief.

Contents

Siras, dhatura, nirgundi, sarpagandha, sounthe, ajwain, vacha, kappor, pudina, camphor, nilgiri tail.

Uses of liniments

Most popular use of liniments is to help relieve pain & stiffness often associate with ointments such as sore muscle or arthritis. They useful for the relief of muscular aches following hard exercise or exposure to wet & cold. Sprains, strains & bruises.

Disadvantages of liniments

In many liniments extremely irritating irritants are used which are irritating to the skin & mucous membrane & serious burns, blistering or infections may result from their use.

Liniments are not used for or not applied to broken skin.

Standardization

Ayurveda as a science has witnessed many changes & today it is globally accepted system of medicine. Ayurvedic sciences are expected to play significant role in future healthcare system.

Fundamentals provided by ancient treaties mainly prepare the base of today's standardization aspect. As Acarya Caraka has given - 1) Bahuta - Quantative 2) Yogyatva - Qualitative 3) Anekavidha kalpana - Quantitative 4) Sampat - Qualitative

The Karyakarana Bhava of the standardization can be put forward as comparative assessment of benefits & hazards of Modern & Ayurvedic medicines is necessary.

Standardization is a burning topic in Ayurvedic drug industry today. Tremendous work is going on regarding herbal drug standardization, but it is not an easy task as preparations described

under diverse system of medicine like Ayurveda have there own concept.

Before screening a drug, following parameters are followed -

- 1) Substance (Dravya), 2) Taste (Rasa), 3) Property (Guna), 4) Potency (Virya), 5) Post digestion effect (Vipaka), 6) Therapeutics (Prabhav), 7) Pharmacological activity (Karma)

Definition of standard

A standard is a numerical value which quantify the parameter & thus denotes quality & purity of a material. The Criteria or the parameters which is considered for making the standard is intimately related to the factor which is responsible for the expected quality & purity of the drug material & active ingredients.

In case of a synthetic drug, the quality & purity depends on the most of biologically active chemical ingredient present in it which is capable of producing the therapeutic effect in the expected level.

But this procedure is not always true with natural drugs. The natural drugs are derived from plant, animal & mineral sources. So these are more complex than synthetic drugs in their chemical structure & composition.

In Ayurveda, the therapeutic effect produced by a crude drug is not always attributed to a single chemical substance. The therapeutic effect produced by an Ayurvedic dosage is always multidimensional i.e. the main therapeutic effect is always accompanied by some supportive effects also.

The efficacy of a drug combination depends on the purity, chemical nature, potency, rate of absorption, metabolic transformation & elimination. Different pre & therapeutic processing procedures of the various drugs are indicated for maintaining the purity, to increase the potency, easy metabolic transformation & elimination. So the standardization of a medicine begins from the selection of Crude drugs.

An Ayurvedic preparation of medicine involve multi-step procedures & many plant & mineral drugs. The complete composition increases the difficulties of standardization & subsequent quality control of the finished product. It is therefore essential to document & standardize the botanical & chemical characters of each ingredient. It is thus obvious that the Standardization & optimization in the preparation stage & quality control in a later stage, is a complex task & not yet develop completely, if the genuine formulations & concepts of Ayurveda are to be kept untouched.

Quality control can be conducted at 3 levels

Standardization has to be considered at following 3 stages -

- 1) Standardization of crude drugs.
- 2) Standardization of the pharmaceutical process.
- 3) Standardization of finished products.

1) Standardization of crude drugs (herbal) may include -

- a) Identification,
- b) Time & mode of collection

2) Standardization of pharmaceutical process

Regarding Agni Regarding Kala

Regarding Fuel Regarding Corking

In case of Bhasmas, detailed examinations are given such as color, Rekhapurnata, Varitarata, Unama, Fineness, Soft powdered, Apunarbhava (irreversible), Nirutha, Taste, Lustreless etc.

3) Standardization of finished products

A number of methods depending upon the nature of test drug can be adopted for the purpose of standardization which may be classified as follows - 1) Organoleptic, 2) Microscopic,

3) Biological, 4) Chemical methods

Some of the nonspecific tests for checking purity are as follows-

- 1) Acid soluble ash value, 2) Alcohol soluble extractive, 3)

volatile oil content, 4) Acid value, 5) Saponification value, 6) Iodine value, 7) Reducing & non-reducing sugars, 8) Alcohol content.

Specifically for Rasausadhis following tests are important -

1) Qualitative reactions, 2) Quantitative inorganic analysis, 3) Physical methods, 4) Others

a) Chromatography

Chromatography is defined as a method of analysis in which the flow of the solvent or gas promotes the separation of substances by differential migration from a narrow initial zone in a porous adsorptive medium. It may be employed for qualitative as well as quantitative analysis.

1. Column Chromatography 2. Paper Chromatography
3. Gas Chromatography 4. Thin layer Chromatography
5. HPLC - High Performance Liquid Chromatography.
6. Chromatography.
7. HPTLC - High Performance Thin Layer Chromatography.
8. Spectrophotometry 9. N.P.S. test
10. Emission Spectrometry with I.C.P.
11. Crystallography by X-ray diffraction method.

However, there is a great need for further research to examine the properties of all these minerals in order to make precise identification & standardization. There is considerable confusion in the raw materials originally recognized by Ayurvedic Physicians & the one now being supplied by various drug agencies. Hence, it is very essential to get into modern disciplines of mineralogy for the clear identification of these raw materials. The raw materials should be identified according to the characteristics given in the ancient texts & co-related with modern mineralogy & all modern international pharmaceutical tests make available to each institute for drug standardization.

13. Drug Act

Definition - In this act, unless there is anything repugnant in the subject or context,

'Ayurvedic, Siddha or Unani drug' includes all medicines intended for internal or external use for or in the diagnosis, treatment, mitigation or prevention of disease or disorder in human beings or animals & manufactured exclusively in accordance with the formulae described in, the authoritative books of Ayurvedic, Siddha & Unani Tibb systems of medicine, specified in the first schedule.

Notification (New Delhi, the 7th March, 2003)

- 1) These rules may be called the Drug & Cosmetics (3rd Amendment Rules, 2003.)
- 2) They shall come into force on the date of publication in the Official Gazette.
- 3) In the Drugs & Cosmetics Rule, 1945,
 - (a) after rule 155-A, the following shall be inserted, namely,

155-B Certificate of award of G.M.P. of Ayurveda, Siddha & Unani Drugs:

The certificate of Good Manufacturing Practices (GMP) to manufacturers of Ayurveda, Siddha or Unani drugs shall be issued to licensee who comply with the requirements of Good Manufacturing Practices (GMP) of Ayurveda, Siddha & Unani drugs as laid down in Schedule T.

(b) in the rule 157, after condition (1), the following shall be inserted, namely:

(1A) For getting a certificate of Good Manufacturing Practices of Ayurveda, Siddha, Unani drugs, the applicant shall make an application on a plain paper, providing the information on existing infrastructure of the manufacturing unit & the licensing

authority shall after verification of the requirements as per Schedule "T" issue the certificate within a period of 3 months in Form 26E-I.

Schedule T

(See rule 157)

Good manufacturing practices for Ayurvedic, Siddha & Unani medicines

The Good Manufacturing Practices (GMP) are prescribed as follows in Part I & Part II to ensure

- 1) raw materials used in the manufacture of drugs are authentic, of prescribed quality & are free from contamination,
- 2) the manufacturing process is as has been prescribed to maintain the standards,
- 3) adequate quality control measures are adopted,
- 4) the manufactured drug which is released for sale is acceptable quality,
- 5) to achieve the objectives listed above, each licensee shall evolve methodology & procedures for following the prescribed process of manufacture of drugs which should be documented as a manual & kept for reference & inspection. However, under IMCC Act 1970 registered Vaidyas, Siddhas & Hakeems who prepare medicines on their own to dispense to their patients & not selling such drugs in the market are exempted from the purview of Good Manufacturing Practices (GMP)

Part I : Good manufacturing practices

Factory premises

The manufacturing plant should have adequate space for :-

- 1) receiving & storing raw material,
- 2) manufacturing process areas,
- 3) quality control section,
- 4) finished goods store,
- 5) office,
- 6) rejected goods / drugs store.

1.1 General requirements

1.1 (A) Location & surroundings

The factory building for manufacture of Ayurveda, Siddha & Unani medicines shall be so situated & shall have such construction as to avoid contamination from open sewage, drain, public lavatory or any factory which produces disagreeable or abnoxious odour or fumes or excessive soot, dust or smoke.

1.1 (B) Buildings

The building used for factory shall be such as to permit production of drugs under hygienic conditions & should be free from cobwebs & insects / rodents. It should have adequate provision of light & ventilation. The floor & the walls should not be damp or moist. The premises used for manufacturing, processing, packaging & labeling will be in conformity with the provisions of the Factory Act. It shall be located so as to be:

- 1) Compatible with other manufacturing operations that may be carried out in the same or adjacent premises.
- 2) Adequately provided with working space to allow orderly & logical placement of equipment & materials to avoid the risk of mix up between different drugs or components thereof & control the possibility of cross contamination by other drugs or substances & avoid the risk of omission of any manufacturing or control step.
- 3) Designed, constructed & maintained to prevent entry of insects & rodents. Interior surface (walls, floors & ceilings) shall be smooth & free from cracks & permit easy cleaning & disinfection. The walls of the room in which the manufacturing operations are carried out shall be impervious to & be capable of being kept clean. The flooring shall be smooth & even & shall be such as not to permit retention or accumulation of dust of waste products.
- 4) Provided with proper drainage system in the processing area.

The sanitary fitting & electrical fixtures in the manufacturing area shall be proper & safe.

- 5) Furnace/Bhati section could be covered with tin roof & proper ventilation, but sufficient care should be taken to prevent flies & dust.
- 6) There should be fire safety measures & proper exits should be there.
- 7) Drying Space – There be separate space for drying of raw material, in process medicine or medicines require drying before packing. This space will be protected from flies/insects/dusts etc., by proper flooring, wire-mash window, glass pans or other material.

1.1 (C) Water supply

The water used in manufacture shall be pure & potable quality. Adequate provision of water for washing the premises shall be made.

1.1 (D) Disposal of waste

From the manufacturing section & laboratories the waste water & the residues which might be prejudicial to the workers or public health shall be disposed off.

1.1 (E) Container's cleaning

The factories where operations involving the use of containers such as glass bottles, vials & jars are conducted, there shall be adequate arrangements separated from the manufacturing operations for washing, cleaning & drying of such containers.

1.1 (F) Stores

Storage should have proper ventilation & shall be free from dampness. It should provide independent adequate space for storage of different types of material, such as raw material, packaging material & finished products.

1.1 (F) (A) Raw materials

All raw materials procured for manufacturing will be stored in the raw materials store. The manufacture based on the experience & the characteristics of the particular raw material used in Ayurveda, Siddha & Unani system shall decide the use of appropriate containers which would protect quality of the raw material as well as prevent it from damage due to dampness, microbiological contamination or rodent & insect infestation etc. If certain raw materials require such controlled environmental conditions, the raw materials stores may be sub-divided with proper enclosures to provide such conditions by suitable cabinization. While designing such containers, cupboard or areas in the raw materials store, care may be taken to handle the following different categories of raw material :

- 1) Raw material of metallic origin.
- 2) Raw material of mineral origin.
- 3) Raw material from animal source.
- 4) Fresh herbs.
- 5) Dry herbs or plant parts.
- 6) Excipients etc.
- 7) Volatile oils/perfumes & Flavours.
- 8) Plant concentrates/extracts & exudates/resins.

Each containers used for raw material storage shall be properly identified with the label which indicates name of the raw material, source of supply & will also clearly state the status of raw material such as 'UNDER TEST' or 'APPROVED' or 'REJECTED'. The labels shall further indicate the identity of the particular supply in the form of batch no. or lot no. & the date of receipt of the consignment.

All the raw materials shall be sampled & got tested either by the in-house Ayurvedic, Siddha & Unani experts (Quality Control technical person) or by the laboratories approved by the Government & shall be used only on approval after verifying. The rejected raw material should be removed from other raw material store & should be kept in separate room. Procedure of 'First in first out' should be adopted for raw materials wherever necessary. Records of the

receipt, testing & approval or rejection & use of raw material shall be maintained.

1.1 (F) (B) Packaging materials

All packaging materials such as bottles, jars, capsules etc., shall be stored properly. All containers & closure shall be adequately cleaned & dried before packing the products.

1.1 (F) (C) Finished Goods Stores

The finished goods transferred from the production area after proper packing shall be stored in the finished goods stores with an area marked 'Quarantine'. After the quality control laboratory & the experts have checked the correctness of finished goods with reference to its packing/labeling as well as the finished product quality as prescribed, then it will be moved to 'Approved Finished Goods Stock' area. Only approved finished goods shall be dispatched as per marketing requirements. Distribution records shall be maintained as required.

In any Ayurvedic, Siddha & Unani drugs needs special storage conditions, finished goods store shall provide necessary environmental requirements.

1.1 (G) Working space

The manufacturing area shall provide adequate space (manufacture & quality control) for orderly placement of equipment & material used in any of the operations for which these are employed so as to facilitate easy & safe working & to minimize or to eliminate any risk of mix-up between different drugs, raw materials & to prevent the possibility of cross contamination of one drug by another drug that is manufactured, stored or handled in the same premises.

1.1 (H) Health clothing, sanitation & hygiene or workers

All workers employed in the factory shall be free from contagious diseases. The clothing of the workers shall consist of proper uniform suitable to the nature of work & the climate & shall be clean. The

uniform shall also include cloth or synthetic covering for hands, feet & head wherever required. Adequate facilities for personal cleanliness such as clean towels, soap & scrubbing brushed shall be provided. Separate provision shall be made for lavatories to be used by men & women & such lavatories shall be located at places separated from the processing rooms. Workers will also be provided facilities for changing their clothes & to keep their personal belongings.

1.1 (I) Medical services - The manufacturer shall also provide :

- a) Adequate facilities for first aid,
- b) Medical examination of workers at the time of employment & periodical check up thereafter by a physician once a year, with particular attention being devoted to freedom from infections. Records thereof shall be maintained.

1.1 (J) Machinery & equipments

For carrying out manufacturing depending on the size of operation & the nature of product manufactured, suitable equipment either manually operated or operated semi-automatically (Electrical or steam based) or fully automatic machinery shall be made available. There may include machines for use in the process of manufacture such as crushing, grinding, powdering, boiling, mashing, burning, roasting, filtering, drying, filling, labeling & packing etc. To ensure ease in movement of workers & orderliness in operations a suitably adequate space will be ensure between two machines or rows of machines. These machinery & equipments have to be properly installed & maintained with proper cleaning. List of equipments & machinery recommended is indicated in Part II A.

Proper Standard Operational Procedures (SOPs) for cleaning, maintaining & performance of every machine should be laid down.

1.1 (K) Batch manufacturing records

The licensee shall maintain batch manufacturing record of each batch of Ayurvedic, Siddha & Unani drugs manufactured irrespective

of the type of product manufactured (classical preparation or patent & proprietary medicines). Manufacturing records are required to provide an account of the list of raw materials & their quantities obtained from the store, tests conducted during the various stages of manufacture like taste, colour, physical characteristics & chemical tests as may be necessary or indicated in the approved books of Ayurveda, Siddha & Unani mentioned in the *First Schedule of the Drugs & Cosmetics Act, 1940* (23 to 1940). These tests may include in-house or pharmacopoeial test adopted by the manufacturer in the raw material or in the process material & in the finished product. These records shall be duly signed by Production & Quality Control Personnel respectively. Details of transfer of manufactured drug to the finished products store including dates & quantity of drugs transferred along with record of testing of the finished product, if any, & packaging, records shall be maintained. Only after the manufactured drugs have been verified & accepted quality shall be allowed to be cleared for sale.

It should be essential to maintain the record of date, manpower, machine & equipments used & to keep in process record of various shodhana, Bhavana, burning in fire & specific grinding in terms of internal use.

1.1 (L) Distribution records

Records of sale & distribution of each batch of Ayurveda, Siddha & Unani drugs shall be maintained in order to facilitate prompt & complete recall of the batch, if necessary. The duration of record keeping should be the date of expiry of the batch. Certain category of Ayurvedic, Siddha & Unani medicines like Bhasma, Rasa, Kupipakva, Parpati, Sindura, Karpu/uppu/puram, Kushta, Asava-arista etc. do not have expiry date, in contrast their efficacy increases with the passage of time. Hence, records need to be maintained up to 5 years of the exhausting of stock.

1.1 (M) Record of market complaints

Manufacturers shall maintain a register to record all reports of market complaints received regarding the products sold in the market. The manufacturer shall enter all data received on such market complaints, investigations carried out by the manufacturers regarding the complaint as well as any corrective action initiated to prevent recurrence of such market complaints shall also be recorded. Once in a period of six months the manufacturer shall submit the record of such complaints to the Licensing Authority. The register shall also be available for inspection during any inspection of the premises.

Report of any adverse reaction resulting from the use of Ayurvedic, Siddha & Unani drugs shall also be maintained in separate register by each manufacturer, the manufacturer shall investigate any of the adverse reaction to find if the same is due to any defect in the produce, & whether such reactions are already reported in the literature or it is a new observation.

1.1 (N) Quality control

Every licensee is required to provide facility for quality control section in his own premises or through Government approved testing laboratory. The test shall be as per the Ayurveda, Siddha & Unani pharmacopoeial standard. Where the tests are not available, the test should be performed according to the manufacturer specification or other information available. The quality control section shall verify all the raw materials, monitor in process quality checks & control the quality of finished product being released to finished goods store/ware house. Preferably for such quality control there will be a separate expert. The quality control section shall have the following facilities:

- 1) There should be 150 sq. ft. area for quality control section.
- 2) For identification of raw drugs, reference books & reference samples should be maintained.

- 3) Manufacturing record should be maintained for the various processes.
- 4) To verify the finished products, controlled samples of finished products each batch will be kept for till the expiry date of product.
- 5) To supervise & monitor adequacy of conditions under which raw materials, semi-finished products & finished products are stored.
- 6) Keep record in establishing shelf life & storage requirements for the drugs.
- 7) Manufacturers who are manufacturing Patent Proprietary Ayurveda, Siddha & Unani medicines shall provide their own specification & control reference in respect of such formulated drugs.
- 8) The record of specific method & procedure of preparation that is, 'Bhavana', 'Mardana' & 'Puti' & the record of every process carried out by the manufacturer shall be maintained.
- 9) The standards of identity, purity & strength as given in respective pharmacopoeias of Ayurveda, Siddha & Unani systems of medicines published by Government of India shall be compiled with.
- 10) All raw materials will be monitored for fungal, bacterial contamination with a view to minimize such contamination.
- 11) Quality Control Section will have a minimum of :
 - (i) One person with Ayurveda/Unani/Siddha qualification recognized under Schedule II of Indian Medicine Central Council Act 1970. Two other persons one each with Bachelor qualification in Botany/Chemistry/Pharmacy could be on part time or on contractual basis.
 - (ii) The manufacturing unit shall have a quality control section as explained under Section 35 (ii). Alternatively, these quality control provisions will be met by getting testing etc., from a recognized laboratory for Ayurveda, Siddha & Unani drugs, under

Rule 160-A of the Drugs & Cosmetics Act. The manufacturing company will maintain all the record of various tests got done from outside recognized laboratory.

(iii) List of equipments recommended is indicated in Part II C.

1.2 Requirement for sterile product

1.2 (A) Manufacturing areas

For the manufacture of sterile Ayurvedic, Unani & Siddha drugs, separate enclosed areas specifically designed for the purpose shall be provided. These areas shall be provided with air locks for entry & shall be essentially dust free & ventilated with an air supply. For all areas where aseptic manufacture has to be carried out, air supply shall be filtered through bacteria retaining filters (HEPA Filters) & shall be at a pressure higher than in the adjacent areas. The filters shall be checked for performance on installation & periodically thereafter the record of checks shall be maintained. All the surfaces in sterile manufacturing areas shall be designed to facilitate cleaning & disinfection. For sterile manufacturing routine microbial counts of all Ayurvedic, Siddha & Unani drug manufacturing areas shall be carried out during operations. Results of such count shall be checked against established in-house standards & record maintained.

Access to manufacturing areas shall be restricted to minimum number of authorized personnel. Special procedure to be followed for entering & leaving the manufacturing areas shall be written down & displayed.

For the manufacturing of Ayurvedic, Siddha & Unani drug that can be sterilized in their final containers, the design of the areas shall preclude the possibility of the products intended for sterilization being mixed with or taken to be products already sterilized. In case of terminally sterilized products, the design of the areas shall preclude the possibility of mix up between non-sterile & sterile products.

1.2 (B) Precautions against contamination & mix

- a) Carrying out manufacturing operations in a separate block of adequately isolated building or operating in an isolated enclosure within the building.
- b) Using appropriate pressure differential in the process area.
- c) Providing a suitable exhaust system.
- d) Designing laminar flow sterile air systems for sterile products.
- e) The germicidal efficiency of UV lamps shall be checked & recorded indicating the burning hours or checked using intensity.
- f) Individual containers of liquids & ophthalmic solutions shall be examined against black-white background fitted with diffused light after filling to ensure freedom from contamination with foreign suspended matter.
- g) Expert technical staff approved by the Licensing Authority shall check & compare actual yield against theoretical yield before final distribution of the batch.

All process controls as required under master formula including room temperature, relative humidity, volume filled, leakage & clarity shall be checked & recorded.

Part II**A. List of recommended machinery, equipment & minimum manufacturing premises required for the manufacture of various categories of Ayurvedic, Siddha system of medicine**

One machine indicated for one category of medicine could be used for the manufacturing of other category of medicine also. Similarly some of the manufacturing areas like powdering, furnace, packing of liquids & Avleha, Paks could also be shared for these items.

(1) Category of medicine	(2) Minimum manufacturing space required	(3) Machinery/Equipment Recommended
(1)	(2)	(4)

	1200 sq. ft. covered area with separate cabins or partitions for each activity. If Unani medicines are manufactured in same premises an additional area of 400 sq. ft. will be required.	
1 Arjana/Pisti	100 sq. ft.	Kharal/mechanized/ motorized Kharal, End runner/Ball-Mill Sieves/Shifter
2 Churna/Nasya/ Manjan/Lepa Kwath Churn	200 sq. ft.	Grinder/Disintegrator/Pulverisar/ Powder mixer/Sieves/Shifter
3 Pills/Vati/ Gutika Matrica & tablets	100 sq. ft.	Ball Mill, Mass Mixer/Powder mixer, Granulator drier, tablet compressing machine, pill/vati cutting machine, stainless steel trays/container for storage & sugar coating, polishing pan in case of sugar coated tablets, mechanized chattoo, (for mixing of guggulu) where required.
4 Kupi pakva/ Kasara/ Parpati/ Lavana Bhasma Satva/ Sindura Karpu/ Uppu/ Param	150 sq. ft.	Bhatti, Karahi/stainless steel vessels/Parila flask, Mulani Matti/Plaster of Paris, Copper Rod, Earthen container, Gaj Put Bhatti, Muffie furnace (electrically operated) End/Edge Runner, Exhaust Fan, Wooden/ S.S.Spatula.

5	Kajal	100 sq. ft.	Earthen lamps for collection of Kajal, Triple Roller Mill, End Runner, Sieves, S. S. Patila, Filling packing & manufacturing room should be provided with exhaust fan & ultra violet lamps. Air conditioner, De-humidifier, hygrometer, thermometer, capsule filling machine & balance.
6	Capsules	100 sq. ft.	Tube filling machine, Crimping medicine/Ointment mixer, End Runner/Mill (where required), S. S. Storage container, S. S. Patila.
7	Ointment/ Marham Pasai	100 sq. ft.	Bhatti section fitted with exhaust fan & should be fly proof, iron kadahi/ S. S. Patila & S. S. Storage container.
8	Pak/Avaleh/ Khand/ Modak/ Lakayam	100 sq. ft.	Tinctum press, exhaust fan fitted & fly proof, Bhatti section, Bottle washing machine, Filter press/Gravity filter liquid filling machine, P. P. Copping machine. Same as mentioned above.
9	Panak, Syrup/ Pravahi Kwath Manapaku	150 sq. ft.	Fermentation tanks containers & distillation plant where necessary, Filter Press.
10	Asava/Aristha	200 sq. ft.	Same as mention above plus distillation plant & transfer pump.
11	Sura	100 sq. ft.	Maceration tank, Distillation plant, Liquid filling tank with tap/ Gravity filter/Filter press, Visual inspection box.
12	Ark/Timir	100 sq. ft.	Bhatti, Kadahi/S.S. Patila, S. S. Storage containers, Filtration equipment, filling tank with tap/ Liquid filling machine.
13	Tail/Ghrit/Ney	100 sq. ft.	

14	Aschyotan/ Netra- Malham Panir, Kam Bindu, Nasabindu	100 sq. ft.	Hot air oven electrically heated with thermostatic control, ketton gas or electrically heated with suitable mixing arrangement collation mill or ointment mill, tube filling equipment, mixing & storage tanks of stainless steel or of other suitable material sintered glass funnel, seitz filter or filter candle, liquid filling equipment, autoclave.
15	Each manufacturing unit will have a separate area for Bhatti, furnace, boilers, puta etc. this will have proper ventilation, removal of smoke, prevention of flies, insects, dust etc. the furnace section could have tin roof.	200 sq. ft.	<i>Alternative</i>

C. List of equipment recommended for in-house quality control section

(Alternatively unit can get the testing done from the Government approved laboratory)

A	Chemistry section	B	Pharmacognosy section
1	Alcohol Determination Apparatus (complete set)	1	Microscope Binocular
2	Volatile Oil Determination Apparatus.	2	Dissecting Microscope

13. Drug Act

3	Boiling Point Determination Apparatus	3	Microtome
4	Melting Point Determination Apparatus.	4	Physical balance
5	Ref actometer	5	Aluminium Slide trays
6	Polarimeter	6	Stage Micrometer
7	Viscometer (Prism & Mirror Type)	7	Camera Lucida
8	Tablet Disintegration Apparatus	8	Chemicals, Glass-ware etc.
9	Moisture Meter		
10	Muffle Furnace		
11	Electronic Balance		
12	Magnetic Stirrer		
13	Hot Air Oven		
14	Refrigerator		
15	Glass/Steel Distillation Apparatus		
16	LPG Gas Cylinders with Burners		
17	Water Bath (Temperature Controlled)		
18	Heating Mantles/Hot Plates		
19	TLC apparatus with all Accessories (Manual)		
20	Paper Chromatography apparatus with accessories		
21	Sieve size 10 to 120 with sieve shaker		
22	Centrifuge machine		
23	De-humidifier		
24	pH Meter		
25	Limit Test Apparatus		